

भूमिका.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाची बाह्यमयविशारद-पदवीपरीक्षा संस्कृत विषयात उत्तीर्ण झाल्यानंतर पुढील अभ्यासकारितां कोणता विषय घ्यावा असा प्रश्न पडला. जुना असूनहि ज्याचा अर्वाचीन दृष्टीने अभ्यास करता येईल असा विषय निवडणें जरूर होतें. या दृष्टीने विचार करतां वेदवाङ्मय हा एकच विषय असा आढळला की, ज्यांत अर्वाचीन दृष्टीने अभ्यास करण्यास पुष्कळ अवसर आहे. तेव्हां ऋग्वेदाचा संस्कृतिदृष्ट्या अभ्यास करून वाङ्मयपारंगत-पदवीपरीक्षेकरितां प्रबंध लिहावा असे ठरविले. त्याप्रमाणें या विषयाचा दोन अटीच बघें अभ्यास केला आणि प्रबंध लिहून गेल्या वर्षी विद्यापीठास सादर केला, तो विद्यापीठाकडून मान्यहि करण्यात आला. तोच आज पुस्तकरूपानें विद्यापीठाकडून प्रकाशित करण्यात येत आहे.

प्रथमच ही गोष्ट सांगितली पाहिजे की, ऋग्वेदकालाचा हा इतिहास संपूर्ण आहे असे समजण्याचें कारण नाहीं. याला अनेक कारणे आहेत. ऋग्वेदाचा अर्वाचीन दृष्टीने अभ्यास सुरू होऊन एक शतक लोटलें तरी ऋग्वेदाचा संपूर्ण आणि यरा अर्थ अद्यापि उलगडलेला नाहीं; आणि तो केव्हां उलगडेल हेंहि कोणी सांगू शकणार नाहीं. अर्थात अशा स्थितीत ऋग्वेदकालीन इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न कोणीहि कितीहि कसोशीने केला तरी तो अपूर्ण आणि सदोपच रहाणार.

तथापि आज ऋग्वेदाचे आणि ऋग्वेदकालासंबंधी ज्ञान ज्या मर्यादेपर्यंत पोचलें आहे तेथपर्यंत जालून इतिहास लिहावयाचा झाला तरीसुद्धा किती तरी अभ्यास स्वावयास पाहिजे. संस्कृतशास्त्रां संबंध असलेल्या जगांतील सर्व भाषांचा भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने अभ्यास, आर्यसंस्कृतीच्या समकालीन आणि तिच्याशी संबद्ध असलेल्या इतर संस्कृतींचा अभ्यास, मानववंशशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र इत्यादि शास्त्रांचा अभ्यास इतकी पूर्ण तयारी झाल्यानंतरच ऋग्वेदकालाचा सापेक्ष संपूर्ण इतिहास लिहितां येईल. याकरितां या विषयावर इंग्रजी, फ्रेंच व विशेषतः जर्मन इत्यादि युरोपीय भाषांमध्यें ज्ञानपर्यंत जें वाङ्मय प्रसिद्ध झालें आहे तें सर्व अभ्यासावयास पाहिजे. कारण वेदवाङ्मय हें आपले असूनहि त्याचा सर्वांगीण अभ्यास स्वामींच आपल्यापेक्षा किती तरी परींनी अधिक केला आहे. त्यांचे प्रयत्न पाहूनच अलीकडे गेल्या पन्नास वर्षांत हिंदुस्थानांत प्राचीन वाङ्मयाचा अभ्यास थोडाथोडा होऊं लागला आहे. तेव्हां इतकी साधनसामुग्री संपादन करणें हें दीर्घ कालावधीचें काम आहे. दोनतीन वर्षांच्या अल्पकालांत अर्थातच तें होणें शक्य नाहीं. तथापि इंग्रजीमध्ये या विषयासंबंधी जें वाङ्मय उपलब्ध आहे त्याचा बराचसा उपयोग प्रस्तुत प्रबंधांत करण्यात आला आहे. (वाचलेल्या किंवा उपयोगांत आणलेल्या ग्रंथांची यादी पुस्तकाच्या शेवटी जोडली आहे).

पदवी घेतल्याबरोबर एखाद्या विषयाचा स्वतंत्र आणि संशोधनपूर्वक अभ्यास करायची पात्रता येते असे मला वाटत नाही. ज्या विषयाचा अभ्यास करावयाचा त्याची पूर्वतयारी झाल्यानंतर पुढील अभ्यास त्या विषयाच्या विद्वानाच्या देखरेखीखाली होणे आवश्यक आहे. तरच तो अभ्यास सुसूत्र आणि परिपूर्ण होऊन त्यात संशोधन होऊ शकेल. पाश्चात्य देशात आणि इतर सर्वत्रही उच्च पदवी घेतल्यानंतर सुद्धा संशोधनपूर्वक प्रबंध लिहावयाचा झाल्यास विद्वानाच्या देखरेखीखाली अभ्यास करावा लागतो अशा प्रकारची दिग्दर्शन मला मिळू शकले नाही, आणि निवडलेल्या विषयाचा अभ्यास माझा मजबूत स्वतंत्रपणे करावा लागला. अर्थात, या पुस्तकात काही नवीन संशोधन आढळेल अशी अपेक्षा वाचकाना करता यावयाची नाही.

पेदफालीन इतिहासात्मक मराठीत थोडेंसे वाङ्मय उपलब्ध आहे, परंतु ऋग्वेद-
कालाचा सत्कृतितट्टया जहापोह करणारे स्वतः असे पुस्तक मराठी वाङ्मयात हें
पहिलेंच आहे असे वाटते या इथीने ज्याचा या विषयाशी परिचय केवळ मराठीतूनच
झाला आहे. किंवा व्हावयाचा आहे, त्याना हें पुस्तक उपयुक्त वाटेल जशी अपेक्षा
आहे. हिंदूंच्या आद्य धर्ममहापुरुषा पहिला आणि महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणून सामान्य
वाचक ऋग्वेदाकडे आदर, गूढत्व आणि कुतूहल अशा समिध सावनेनें दुरुनच दृष्टि-
क्षेप करीत असतो या पुस्तकानें त्याचा ऋग्वेदाशी आणि तत्कालीन वातावरणाशी
बनारस हिंदू विश्वविद्यालय

बनारस हिंदू विश्वविद्यालयातील डॉ. प्राणनाथ यांनी प्राचीन हिंदी संस्कृतीसंबंधी एक लेखनाला मुक्तीव ७ जुलै १९३५ पासून 'इलस्ट्रेटेड वीकली ऑफ इंडिया' मध्ये सुरु केली आहे अर्थात त्यासमर्थाचा विचार पुस्तकात करता आला नाही. त्याचे विधान असे आहे की, प्राचीनकाळा ६. पृ. ४००० या काळात इजिप्त ते पोटमाया या प्राचीन सुमेरियन लोकांची वसति होती. उत्तर हिंदुस्थानातील रियन, फोनीशियन, इजिप्शियन इत्यादि भाषांच्या मिश्रणापासून बनलेली आहे. ऋग्वेद हा एक सुमेरियन इतिहासाचा ग्रंथ आहे कारण त्यामध्ये सुमेरिया आणि इजिप्त यातील प्रात, उदर आणि तेथील ६ पृ. ४००० ते ६ पृ. १००० या काळातील, राजे याचा उल्लेख आलेला आहे.

ॐ. ग्रामनायाच्या या विधानास संपूर्ण उत्तर द्यावयाचें झाल्यास सुमेरिया,
ईजिप्त इत्यादि देशांतील इतिहास त्यांच्या भाषेसह आणि लिप्यांसह निरीक्षावायस
पाहिजे. परंतु वारवर पाहिल्यास मुळां त्यांचें विधान जुदीचें असल्याचें दिसून येणार
आहे. त्यांना दर्शविलेल्या शाब्दिक धाम्यांग भाषाशास्त्राचा निकष घावला
पाहिजे. भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें शब्दाची स्थित्यंतरें यदाकदाचित् सत्य ठरलीं
ही मंडा केवळ - २४ प्रकरण भू - ३ फाटलें यादार्पाचेच म्हटले

पाहिजे. ऋग्वेदांतील जेवढ्या शब्दांचे साम्य आढळले तेवढे शब्द म्हणजे कांही संस्कृत भाषा नव्हे. त्या शब्दाव्यतिरिक्त इतर हंगारों शब्द आणि मुख्यतः व्याकरण यांच्या भिन्नत्वाची व्यवस्था करीत जावावयाची हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. ऋग्वेद हा सुमेरियन इतिहासाचा ग्रंथ आहे असे म्हणले तर सुमेरियाचा थोडक्यांत सुसूत्र इतिहास त्यांत सांपडायला पाहिजे. तथा तो त्यांनी दाखवून दिला तर त्यांचे म्हणणे मान्य करावे लागेल. सुमेरियन शहर आणि राजे यांच्याशी तुल्य दिशणारे (१) कांही शब्द ऋग्वेदांत इतस्तुतः विखुरलेले आढळले म्हणजे कांही सुमेरियाचा इतिहास ऋग्वेदांत सांपडला असे सिद्ध होत नाही. ज्या राजांची नावे त्यांना ऋग्वेदात आढळली आहेत त्यांचा फाळ इ. पू. ४००० ते इ. पू. १००० असा तीन हंगार वर्षांचा आहे. म्हणजे इ. पू. १००० नंतर ऋग्वेदांतील मंत्रांची निर्मिती झाली की तीन हंगार वर्षांच्या काळांत मंत्ररचना होऊन त्यांचे प्रथम इ. पू. १००० नंतर झाले ! पहिला विकल्प खरा मानला तर भाषाशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र आणि इतर महत्त्वाची शास्त्रे यांनी ठराविलेल्या ऋग्वेदकालाचा अजिबात फाटा बसतो. दुसरा विकल्प खरा मानला तर तीन हंगार वर्षांच्या प्रचंड काळांत मंत्रांच्या मापेत केवढा तरी फरक पडायला पाहिजे होता ! एवढ्या मोठ्या कालात मापेमध्ये कांही फरक झाला नाही हे विद्यान भाषाशास्त्राच्या अगदी विरुद्ध आहे. या दुसऱ्या विकल्पासमर्थ आणली एक आपत्ति अशी येते की, तीन हंगार वर्षांच्या काळांत हे मंत्र प्रेरणाने संगृहीत केले केले गेले नाहीत ! आणि इतका दीर्घकालात निष्काळित राहिलेले हे मंत्र इ. पू. १००० पर्यंत टिकले तरी कसे ! अशा प्रकारचे अनेक महत्त्वाचे आक्षेप डॉ. प्राणनाथांच्या या नवीन उपपत्तीवर येत असल्यामुळे ती विचाराई आहे असे वाटत नाही.

या पुस्तकाचा ' ऋग्वेदकालीन संस्कृतिक इतिहास ' असे नांव दिले आहे; त्या संबंधाने विशेष सांगण्यासारखे कांही नाही. हा ऋग्वेदकालीन इतिहास आहे, हे स्पष्टच आहे. आतां संस्कृति या शब्दात कशाचा अंतर्भाव होतो असे विचारण्यापेक्षा कशाचा अंतर्भाव होत नाही असे विचारणेच उद्युक्तिक होईल. तेव्हा मंत्रकर्त्या ऋषींच्या पूर्व-पीठिकेपासून रचनाकाल संप्रत्येताच्या कालाचे सर्व दृष्टींनी अवलोकन या पुस्तकांत केलेले आहे. भारतीय ब्राह्मण भाग वाचकांस साहजिकच नीरस वाटण्याचा संभव आहे, तथापि समाजाच्या माल्यावस्थेकडे झुलझुलून पाहण्यास त्यांत घोडाता तरी वावणीय भाग आढळेल अशी आशा आहे. ग्रंथातील मंगडराची संपूर्ण कल्पना यावी म्हणून ' अनुक्रमणी ' सविस्तर दिली आहे. प्रत्येक परिच्छेदातील मंगडूर चटकन घ्यानात याचा म्हणून त्याचा चारांश परिच्छेदाच्या प्रारंभी कोपण्यात दिला आहे. शेवटी सूचि जोडलेली आहे. अशा रीतीने पुस्तक शक्य तो उपयुक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या ग्रंथाच्या लेखनाच्या कामी अनेक ग्रंथकारांच्या बहुमोल अभ्यासाचा मी

(४)

उपयोग करून घेतला आहे; तेव्हा त्याचे आभार अथम मानले पाहिजेत. वैदिक
 शोधन मंडळ पुणे, भारत इतिहास संशोधक मंडळ पुणे आणि सर परशुरामभाऊ
 कालेग पुणे, या सत्याच्या चालकांनी आपल्या ग्रंथसंग्रहाचा उपयोग करण्याची
 परवानगी दिल्याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाने माझा
 ग्रंथ पुस्तकरूपाने प्रकाशित केल्याबद्दल त्यांचेही आभार मानणे माझे कर्तव्य आहे.
 शेवटी, मतभिन्नताला भरपूर वाव असणाऱ्या या पुस्तकाच्या वावर्तात नीरक्षीरविवेक
 आचरण्याबद्दल वाचकांना विनवून ही 'भूमिका' समाप्त करतो.

मिति आपाढ शु॥ १५ शके १८५७ }
 पुणे ता. १६-७-१९३५

चिं ग काशीकर

प्रस्तावना

भीयुत चिंतामण गणेश काशीकर 'टिळक' विद्यापीठांतून उत्तीर्ण झालेले 'वाङ्मयविशारद' ह्यांनी त्याच विद्यापीठातर्फे होणाऱ्या वाङ्मयविषयांतील 'पारंगत' परीक्षेकरिता 'ऋग्वेदकालीन सांस्कृतिक इतिहास' हा उत्कृष्ट निबंध लिहून 'वाङ्मयपारंगत' ही पदवी मिळविली. हा निबंध आतां छापून प्रसिद्ध होत आहे म्हणून त्याला उपोद्घात ह्या दर्ज्याने चार शब्द मी लिहावे अशी इच्छा श्री. काशीकर ह्यांनी मजकबळ प्रदर्शित केली तेव्हा मला थोडे संकट पडले. वैदिक वाङ्मयाचा थोडाबहुत अभ्यास जरी मजकडून झाला असला तरी पारंगत विषयक निबंधाला प्रस्तावना लिहिण्याइतका त्या विषयांत मी 'पारंगत' नाही असें माझे मन मला सांगत आहे; तथापि लेखकाने स्वतः प्रस्तावना न लिहिण्याची जी प्रथा इतों पडली आहे तिला अनुसरून आणि विवाहसमारंभात अक्षत देऊन निमंत्रण करण्याचे कार्य हुस-बाकडूनच करवावे लागते इकडे लक्ष पोहोचवून प्रस्तावनाकडाने प्रस्तुत चार शब्द लिहीत आहे.

प्रकृत निबंधाप्रमाणे ऋग्वेदकालीन समाज संस्कृतीचे यथातथ्य चित्र मनबळसंपुडे ठेव करणारा ग्रंथ मराठींतच काय, परंतु इंग्लिश भाषेंतहि माझ्या अवलोकनांत आला नाही. ह्या निबंधाची भाषा श्रौढ तर आहेच पण विवेचनाहि फारच मार्मिक असल्याने जिज्ञासूंना तर हा निबंध उत्तम रीतीने मार्गदर्शक आणि बोधप्रद होईल अशी खात्री वाटते. निबंधकाराच्या मताचीं माझीं मते सर्वेस्वीं नाहीत तरी बऱ्हाशी जुळतीं अशीच आहेत. मतभिन्नता ही कोठेहि असावयाचीच. भगवद्गीतेसारख्या सुगम ग्रंथाच्या अर्थासंबंधाने, धोरणासंबंधाने आणि तत्त्वासंबंधाने सीत मतभेद माजलेले आपण पाहतों; तेथे ऋग्वेदासारख्या अत्यंत प्राचीन आणि भाषादृष्टीने आतेशय कठिण अशा ग्रंथाच्या अर्थासंबंधाने किंवा तत्कालीन संस्कृतीसंबंधाने बराच मतभेद झाला असला तरी त्यांत काहीच साधर्म्य नव्हते. वैदिक वाङ्मयावर इंग्लिश, फ्रेंच, आणि जर्मन इत्यादि भाषांतून कोंकडो ग्रंथ आणि तेहि अत्यंत विस्तृत असे आज उपलब्ध आहेत. वैदिक व्याकरण, वैदिक कोश, वैदिक विचारसरणी, वैदिक महामार्ग, वेदांचा कालनिर्णय अशा प्रत्येक मुद्द्याचे सांगोपांग विवरण काणारे ते ग्रंथ आहेत; त्यांत मॅक्समुल्लर, रोट, लुडविग, गेल्लेनर, मासमान, हिलेब्राट, बर्नहार्ट, म्युडर, वेबर, मॅकडोनेल, ओल्डेनबर्ग, भेडर, विटरनिट्झ आणि आपलेकडे रो. टिळक, श्री. पावगी, श्री. चिंतामणराव वैद्य, श्री. अतुलचंद्र, अय्यंगार इत्यादि अनेक विद्वानांनी खेकडों ग्रंथ लिहिले असतां मी श्री. काशीकर ह्यांच्याच ह्या छोट्या निबंधाची शिफारस केली हा आतिशयोक्तीचाच एक प्रकार आहे असें देखील पुढीलच वाटेल. पण माझ्या म्हणण्याचा मुद्दा इतकाच की, सर्व गोष्टींचे

‘ योद्धव्यं ’ प्रमाणयद् आणि सुळम असे विवेचन द्याव निबंघांत आढळेल; आणि तज्ज होण्यासाठी कोणकोणत्या प्रमाणे परिशीलन केले पाहिजे हेहि अभ्यास-
च्या प्यानांत येईल.

श्रुवेदासंबंधाने पहिली नद त्यातील शब्दांच्या अर्थाची होय. पेशः, शर्वः, यामन्, घृणु, अजमन्, सद्गः, रविः, ज्ञापन्, वाक्, ऋणम्, तुविद्युन्नः, वाक् अनेकच काय पण शेंकडो शब्द व्युत्पन्न संस्कृतशास्त्राहि व्यापारित असतात. वैदिक भाषा ही एक निराळीच भाषा आहे. इंग्लिशमध्ये ज्याप्रमाणे ‘ स्पेन्सर ’ची ‘ फेरी-क्वीन,’ मराठीमध्ये जशी ‘ शनेश्वरी,’ त्याचप्रमाणे संस्कृतांत ऋक्ग्रंथिता हा ग्रंथ अत्यंत जुनाट आहे. ऋक्ग्रंथितेतील सूक्त कमीत कमी ६००० वर्षांपूर्वीची आहेत असे सो. टिळक आणि येनचे प्रो. दाकोबो ह्यांनी सप्रमाण सिद्ध केले; असे असूनहि अजून त्याला युरो-
पियन तज्ज्ञांची ठाम संमति मिळाली नाही, बराचशी मिळाली आहे. कारण तज्ज्ञ म्हणविणाऱ्या किंवा तज्ज्ञ समजल्या जाणाऱ्या युरोपियन विद्वानांची विचारसरणीच अशी की, ग्रीक संस्कृतीपेक्षा वैदिक संस्कृति श्रेष्ठ तर राहोच पण प्राचीनहि ठरता उपायगी नाही. हा दृष्ट नष्टे, हा स्वभाव आहे. त्यांना शून्यपान, असोरियन व ग्रीक संस्कृतीचे जितके फोडकौतुक वाटते, तितके ते हिंदुसंस्कृतीविषयी वाटण नाही. काही खग्नम्य अपवाद वगळले तर युरोपियन मन हे संकुचित अशा राष्ट्रीय दृष्टीचे असते, व त्याच मार्गाकडे त्याची प्रवृत्ति असते. हीच गोष्ट आपल्या इकडील शोध-
कांस माहीत नाही. त्यामुळेच आपल्या इकडील बरेच विद्वान युरोपियन विचार-
सरणीतील दोषांनाच बळी पडतात. उदाहरणार्थ, क्लेस्टिक, जर्मन, सॅक्सन, लॅटिन शिष्यन ह्यादि भाषांचे भाते संस्कृत भाषेशी बळेच जोडल्यात येत असते ते आपल्या इकडील मंडळी सरळपणे मान्य करतात. ऑस्टेरुम्स्टुंड, गेस्टेल-
शाफ्ट, फुल्टर अशा तऱ्हेचा शब्दवमूह वापणारा जर्मन, बॉ-जुद-मसिए प्रवा वॉयसोरे वूवेर्त वू देजॉर असे बोलणारा फ्रेंच, ह्यांच्या भाषेशी संस्कृतचा संबंध बेलाग्नक जुळवून देतात हे केवढे आश्चर्य ! ददा-पांच शब्द एका मापेवून दुसऱ्या मापेंत जातात. लॅटिन व ग्रीक भाषांच्या द्वारा गेलेले पांच पंचवीस संस्कृत शब्द फ्रेंच मध्ये आढळतील. परंतु लॅटिन व ग्रीक मापेंत मात्र संस्कृतची उच्चा-
राणे व अर्थाने समान अशा शब्दांचा मरणा अधिक आढळतो. म्हणून त्यांचा संबंध संस्कृतशी जोडणे एकवेळ खम्य ठरेल. जोओन (जीवः), बॉयॅस (वायुः), बॉयस (मारः), फॉनॉस (भावः), फॉल्फास (मास्तरः), सॉकतिस (झुकवुः), कॅरिस्टॉस (अदिष्टः-अभंगः), हेलेयॉस (सूर्यः), हिमन (हिमः), युफोनी (प्रभणितिः), हेन्नास (स्वप्नः), याप्रमाणे बरेच ग्रीक शब्द संस्कृतशी अर्थो-
च्चाराने सहज जुळतेसे दिसतात. ग्रीक भयेची व्याकरणदृष्ट्या रचनाहि संस्कृतशी जुळती आहे. तशीच गोष्ट लॅटिनची. पॅरॉना. (पुष्प), मेडियम (मध्यम), मॉर्टिस

(मृत्युः), सर्पट (सर्पः), न्युबिण् (नभः) असे अनेक लॅटिन शब्द 'संस्कृत'शी साम्य पावतात. परंतु ह्या भाषांचा संस्कृतशी जन्मजनकभाव नाहीच, पण मगिनीभावहि असेल की नाही, ह्याची शंका आहे. संस्कृतशी-वैदिक संस्कृतशी खरा मगिनीभाव होई भाषेचा आहे. जर्मन-रशियनचा जर संस्कृतशी संबंध असेल तर मग आरबीचाहि का अर्बू नये ? परंतु आपल्या इस्लील संस्कृतज्ञांना ग्रीक लॅटनची किंवा आरबी-हिब्रूची नुसती ओळखाहि नसावयाची. युरोपियनांनी झोकलेल्या गप्पावरच ह्यांची भिस्त असणार. म्हणूनच युरोपियन लोकांचे चुकीचे धार्ढ्याहि आमच्या गळीं धिळांत म्हणून उवरतात. युरोपियन विद्वान जे आपासाम्य दाखवितात ते ठरीव तत्पुरतें. शास्त्रदृष्ट्या त्याची छाननी आतांपर्यंत तरी कोणी केलेली नाही.

ह्याप्रमाणें आपासाम्याची वासलात लागल्यावर मुख्य प्रश्न ऋग्वेदाच्या स्वरूपाचा. ह्या बाबतीसहि युरोपियन विद्वानांचें पूर्वी अनुकूल मत नव्हतें. ऋग्वेद ही मागास-लेल्या मनःप्रवृत्तीची सामान्य मनुष्याच्या अल्पमज्जुतीचीच सौतक आहेत असा त्यांचा प्रह होता. परंतु हज्रियच्या भाषान्तराणें त्यांत बराच बदल झाला आहे. आपल्या इच्छे तो मतभेद निराळ्या स्वरूपांत आहे. वेदकाली मांसाहारप्रचार सर्रास होता, बालविवाह नव्हता, विधवावपन नव्हतें, पुनर्विवाह रुढ होता इतकेंच नाही, नृतपतीच्या बंधूशीच भ्रातृजयिचा पुनर्विवाह होण्यास अडचण नव्हती. चातुर्वर्ण्यच काय पण मुळी जातिभेदच नव्हता; पुनर्जन्माची समजूत नव्हती, मूर्तिपूजा माहीत नव्हती; वेदांचा अर्वाचीन दृष्ट्या विचार करणारांची विचारपद्धति अशी आहे. ह्याच्या अगदीं उलट मत नव्याच सनातनी पण्डितांचें आहे. त्यांत आंगविविधविभूषित विद्वान्नाहि आहेत. सनातनी हें नांव मात्र जरा चमत्कारिक वाटतें. जातिभेदाचा कदा पुरस्कर्ता आणि जातीजातीमध्ये उच्च-कनिष्ठ असे भेद तीव्र भाषनेनं मानणारा असा जो मयमांसनिवृत्त प्राज्ञ अथवा प्राज्ञेतर असेल त्याला हल्ली सनातनी म्हणतात. त्याला पुनर्विवाह मान्य नसावयाचाच पण हीच सत्तें वेदांमध्ये प्रतिपादन केळीं आहेत असेच तो म्हणत असतो. अर्थात् वेदांतील द्वादशांच्या अर्वाची विलक्षण ओढाताण हाच ह्या वादविवादाचा स्वभाविक परिणाम होतो. पुष्कळ तज्ज्ञ विद्वानांचें मत असे आहे की, अत्यंत प्राचीन काळी किंवा ऋग्वेदकाळी जातिभेद तर नव्हताच. परंतु चातुर्वर्ण्यहि, अस्तित्वांत नव्हतें. निरुपिगळ्या वर्गांचे लोक असणारच परंतु विवाह आणि खानपाव ह्यांनी तुटक झालेलें असे चातुर्वर्ण्य लावेली नव्हते. ह्याच्या उलट ह्या मताचे जे प्रतिस्पर्धी ते असे निश्चल सांगणार कीं अगदीं अस्ताव जातिभेद त्या काळीहि होता. परंतु ऋग्वेदकालीन फक्त पुण्यसुक्तांतील एकाच ऋषिब्राह्मण 'वैश्य' आणि 'शूद्र' हे शब्द अकरा हजार ऋग्वेदमध्ये पुनः एकदां सुद्धा का आले नाहीत हाचें समाधानकारक उत्तर मात्र त्याला देता येणार नाही. ऋग्वेदांत 'राजा' हा शब्द दोन्ही वेळी आला

असून 'राजन्य' हा शब्दियार्थी शब्द पुनः दुसऱ्यानें आलाच नाही. फार काय पण "प्राज्ञ" हा शब्द देखील ऋग्वेदांत १०:१५ वेळांच आलेला आहे. राजन्य वेद, आणि शूद्र हे शब्द एकवार एकेच ठिकाणीं आले असल्यानें ऋग्वेदांत त्यांचा उल्लेख नाहीच असें समजले पाहिजे. गग चातुर्वर्ण्याची सिद्धता कशां होणार ! शूद्रांचा तर नाहीच, पण त्रिवर्णाचा ओझस्ता उल्लेख ऋग्वेदांत आणखी एकदां आला आहे (८. ३५. १६ सूक्त पहा). तेव्हां तांत्र जातिभेदादी असें समजतो कीं, वेदावरून जर आतांच्या जातिभेदाचे समर्थन करतां न आले तर तत्काल धर्म दुहेल- सुधारक किंवा स्वरवादी लोकांची समजूत अशी कीं, जर वेदावरून चातुर्वर्ण्य सिद्ध होऊं शकलें किंवा मांसाशानाचा निषेध प्राप्त ठरला तर जग रसातळास जाईल. वेदाकडे अर्थात् ऋग्वेदाकडे पाहण्याच्या ह्या दोन्ही दृष्टि चुकीच्या आहेत. अमुक एक गोष्ट वेदछाळीं असलीच पाहिजे किंवा नसलीच पाहिजे असें ठरवूनच हे लोक वेदाच्या शब्दांची व्यर्थ फोहसोड करीत बसणार !

वेद आणि विशेषतः ऋग्वेदग्रंथिता ही मानयां समानाच्या पाल्यावस्थेंतील निर्मिति नव्हे हें वेदमूर्खांवरूनच सिद्ध होणार आहे. त्याला दुसरा मार्गच नाही. अर्थात् कांही ऋचांचा सरळ अर्थ येथें देणें मागण्य आहे.

मं. १ सूक्त ३१

' हे अग्निदेवा, पहिला ऋषि तूं आहेस. देवांचाहि देव आणि कव्यणकारी मित्र तूं व शास्त्र आहेस; तुझ्या अग्निमुक्तार कर्तृत्वशाली आणि प्रतिभासंपन्न मरुत हातांत सगळ्यांत माले घेऊन (भूमिवर) अवतीर्ण झाले. हे अग्निदेवा, अगदीं पहिला आणि प्रमुख असा अगिरींचा अग्निमानो तूं व साळस. तुमें ज्ञान अपार. तूं सर्वव्यापी आणि अत्यंत प्रज्ञाशाली आहेस. हे अग्ने, भक्तांची कीर्ति प्रसदी वाढवीत जाऊन त्यास तूं उत्तमोत्तम अशा अधिनाची पदावर स्थापन करतोस; आम्हा ज्ञानी मर्काना (इह-जन्मी आणि परलोकी अशा) दोन्ही जन्मांत उपयोगी पदणारी समृद्धि आणि श्रेष्ठ अशीं दोन्ही तूं अर्पण करतोस. अग्निदेवा, तूं आमचा मार्गदर्शक, तूं आमचा उरवाह-प्रद पिता, आम्ही तुज्जीं लेंऊं आहोंत. हे अजिंक्य देवा, धीरोत्तम अशा तूं आपल्या आज्ञेचें यथायोग्य पालन करवितोस. "

मं. १ सूक्त ३२

"हे दग्धा, ज्यावेळीं सर्वांपेक्षां प्रबळ असा जडीचा तू वध केलास त्यावेळींच सूर्य, उषा, आणि शुक्र हे दग्धोचर झाले आणि तुझ्या सघोर उमा राहू शकेल असा कोणीहि शत्रु मूढा ठरला नाही. वृत्र हें नांवच कूः; तथापि त्याचा मारपणा त्याच्या नांवापेक्षाहि जास्त होता पण इंद्रानें आपल्या वज्रानें जेव्हां त्याचे मुजदण्ड छेदून टाकले त्या वेळेस तो क्षिप्रवाहू अदि पृथ्वीवर पडला. सर्व चरणचर सृष्टीचा प्रभु इन्द्र हाच

होय. सर्व प्राण्यावर त्याच्याच सत्ता. (आम्हां) मानवांचा त्याचप्रमाणें चराचरांचा राजा तोच आहे; आणि रयाची घाब त्याच्या अरांना वेढून टाकते, त्याप्रमाणे हें अखिल विश्व इन्द्रानें वेढून टाकलेले आहे. ”

मं. १ सूक्त १०२

“ (इन्द्राचे) बाहू गोघन जिकून आणतात. त्याच्या कर्तृत्वशक्तीला सीमाच नाही. (अमितकतुः) तो अत्यंत श्रेष्ठ आणि प्रत्येक संस्कृतींत अगणित रीतीनें सहाय कर-
ण्यास समर्थ आहे. इन्द्राची वस्त्रपनाहि कोणाला करता यावयाची नाही. त्याच्या भोज-
स्वितेमुळे तो उपमायोग्य होऊन बसला आहे. हे प्रभो, तुझ्या भोजस्वितेचें प्रमाण
तीन शुबनें आणि तीन देवोप्यमान लोक असें द्विगुणित आहे. ह्या अखिल विश्वापेक्षाहि
तू अत्यंत मोठा आहेस. ”

मं. ३ सूक्त २७

“ पहा, अग्नि मी आहे. मी जन्मतःच सर्वत्र. पृथ्वी माझा नेत्र. माझ्या मुखांत
अमृत आहे. तीन तरांनीं जे तेज तें मी. मीच रजोलोकाचें मापन करितों, मीच
अविनाशी अशी तपनशक्ति; इवि म्हणतात तोहि मीच आहे. हे एलोक आणि पृथ्वी-
हो, तुम्हां सलगवारी अग्नीस संतुष्ट करा. ”

मं. ८ सूक्त ८७

“ इन्द्रा, तूं सकल विश्व आक्रमण करणारा आहेस. तूंच सूर्याला प्रकाशमान् कर-
तोस. तूं परम धीर आहेस. विश्वाचा उत्पन्नकर्तो, विश्वाचा देव आहेस. आपल्या
दांभीनें तूं स्वर्गोकांला प्रकाशित करून एलोकच्या तेजोमय प्रदेशांत गमन करतोस.
इन्द्रा, तूं अधार्मिक दुष्टांना नाश करणारा, सज्जनांचीं मनं विरक्तित करणारा आणि
एलोकांचा स्वामी आहेस. हे इन्द्रा, जलमार्गानें जाणारे लोक पाण्याच्या योगानेंच आराम
पावतात, त्याप्रमाणें आम्हां देखील आमच्या प्रदल वासनांना तुझ्या ठिकाणी पोहोच-
वून स्वस्थ राहतों. तथापि वरिळा मसैंच तेज आम्हाला अर्पण कर आणि आमच्या
आमी उत्कृष्ट शौर्य बाणेल असें कर.

तुम्हां सावसामर्त्यांची मनीषा घरणारे आहांत; म्हणून जगांत सत्य म्हणून
जर कांहीं असेल तर त्याच सत्यस्वरूपानें इन्द्राची स्तुति करा. आतां “ हा कोण आहे ?
त्याला कोणी पाहिलें आहे ? ” असेंहि एखादा म्हणेल, पण स्वतः इन्द्रच आम्हांस
सांगतो आहे की “ हा पहा मी येथें आहे पहा, मी यत्नावाचद परतुमात्राला आक्रम-
ण करून टाकलें आहे. ”

बरील सूचावरून ऋग्वेदाच्या स्वरूपाची थोडीतरी स्पष्ट कल्पना येईल. ऋग्वेदांत भावकृपा नाहीत, तुसतें अर्थशून्य कर्मकाण्ड नाही किंवा भजल्याच कोणाची तरी चाखात श्रुतिहि नाही. ऋग्वेद हें भक्तिसाधक आणि वीराला योग्य असें स्फूर्ति-प्रेरित काव्य आहे. अर्थ करतांना एवढी गोष्ट पक्का लक्षांत ठेविली पाहिजे. वेदांचा उपयोग यज्ञाशिवाय कर्मकाण्डाशिवाय दुसरा नाही अशा समजुतीने सायणाचार्यांनी आपलें माध्य लिहिलें. त्यामुळे यज्ञम्, पृष्ट; वाजं, नमः श्रवः, हवः प्रयस् अशा भावनायुक्त अनेक शब्दांचा अर्थ त्यांनी पुष्कळ वेळां हविरान्न असा केला; युरोपियन विद्वानांनीं र्थांतोळ 'हवि' टाकून केवळ अन्नाचाच स्वीकार केला आहे; आणि आमच्या इकडाला प्रो. नानासाहेब राजवाडे" त्यांच्यासारखा एक थोरली विद्वान् बरील शब्दांपैकी प्रत्येक शब्दाचा अर्थ "घन, द्रव्य, पैसा" असाच करितो. ह्यांतलें इंगित अगदीं साधे आहे, तें हें की, सायणाचार्य, प्रो. राजवाडे किंवा पाश्चात्य विद्वान् हे त्यांच्या पूर्वनिश्चित धोरणाप्रमाणें वेदाला चळण देऊं पाहतात, परंतु वास्तविक असें असावयाच पाहिजे की, वेदांचें स्वरूप अगोदर जाणून नंतरच आणलें धोरण निश्चित केलें पाहिजे. म्हणजे इद जसा भक्तांशी बोलतो त्याप्रमाणें ऋग्वेद देखील आपलें हृदय अभ्यासू विद्यार्थ्यांजवळ सांगून टाकून त्याची अंतःकरणवृत्ति चळवळून सोडील. अंतःकरणाची चळवळ होच ऋग्वेदाचें रहस्य आहे; आणि षडशाचा अर्थ ठरवितांना तो शब्द ऋग्वेदामध्ये जितक्या ठिकाणी आढळत असेल तितक्या ठिकाणी वेदाचें स्वरूप विषय आणि संदर्भ पाहून जो योग्य अर्थ ठरेल त्याच्या तुलनेनेंच इतरत्र अर्थ निश्चित करणें हा एकच समुचित मार्ग आहे. तो अनुसरल्यास ऋग्वेदाच्या अर्थाचा उलगडा होण्यास बिलंब लागत नाही.

त्याप्रमाणें अर्थ केल्यास ६००० वर्षांपूर्वीचा समाज त्याचा धर्म, लोकांचा स्वभाव, त्याची संस्कृति, त्याचे तत्त्वज्ञान इत्यादि गोष्टींचे यथातथ्य ज्ञान होतें. व त्याचा सद्यःस्थितीमध्येहि उपयोग करून घेतां येईल. वेद जर आख्यायिका मार्गदर्शक होणार नसतील तर त्याची आवश्यकता तरी कोणती ? परंतु वास्तुस्थिति अशी आहे की, आपल्या प्रभावी समाधानकारक उत्तरें वेदाकडून मिळतात. ऋग्वेदाचा विशेष तो हाच. कार्याकार्यव्यवस्थिति सहज समजावी म्हणून तर वेदाची जरूर. दुसऱ्या ठिकाणीं हा सल्ला मिळणार नाही. तेथें 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' असला मोक्षमार्ग-देश आढळेल. कारण 'महाजन' कोण हें लक्षांत घेऊन राहिलेच. 'यानि यानि अस्माकं सुचरितानि तानि श्रयोपास्तानि' ही श्रुतिच आहे; पण ती देखील मोक्षमार्ग. 'रात्र' म्हणजे काय, 'धर्म' म्हणजे काय, 'ऋत' म्हणजे काय, 'सदाचार' अथवा 'सुचरित' म्हणजे काय त्याचा पूर्ण उलगडा ऋक्संहिता आणि यजुर्वेदाच्या मंत्रमय गद्य-भाग ह्यांत स्पष्टपणें केलेला आहे. वाङ्मयप्रयोगांमध्ये ह्या प्रकारचा आदेश किंवा उप-

इस अगदीं अल्प आहे. बहुतेक भाग निव्वळ यज्ञाच्या प्रक्रिया वर्णन करण्यांत व अनेक आख्यायिका सांगण्यांत खर्च झाला आहे. त्याकारणाने ' ब्राह्मणे ' हा वास्तव्यापनि वेद होऊ शकत नाही. तैत्तिरीय संहितेतील ' ब्राह्मण-भाग ' आणि ऋग्वेद हितेंतून घेतलेल्या ऋचा वगळल्यास केवळ यजुर्वेदाचा असा अगदीं थोडा भाग निव्वळ राहतो. न्हणूनच ऋग्वेदाचे प्राथम्य आणि महत्त्व आहे. बाकी ऋग्वेद आणि यजुर्वेद ह्यांत तत्त्वतः भेद नाही, आणि कंही नये. भेद आहे तो व्यावहारिक आहे आणि त्यातच ऋग्वेदाला त्याच्या प्राचीनत्वामुळे, विस्तारामुळे, आकर्षकत्वामुळे आणि विषयविविधतेमुळे महत्त्व आहे. असो. निबन्धकारांनी योग्य विषय निवडून आणि त्याचे थोडक्यात परंतु साक्षोपांग विवेचन करून प्राचीन इतिहासाच्या वाढत्या महत्त्वाची भर घातली आहे. आणि वेदाच्या उज्ज्वल स्वरूपाचे आविष्कार करण्यास यथायोग्य साहाय्य केले आहे. त्याबद्दल महाराष्ट्रातील सुबुद्ध जनतेकडून त्यांच्या परिश्रमाचे चीज होईल असा भरंवसा वाढतो.

रामचंद्र विनायक पटवर्धन.

प्रकाशकाचे दोन शब्द

टिळक-महाराष्ट्र-विद्यापीठाचे एक वाङ्मयविशारद श्री. चिं. ग. काशीकर यांनी 'वाङ्मय-पारंगत' पदवीपरीक्षेकरता 'ऋग्वेदकालीन सांस्कृतिक इतिहास' या विषयावर निबंध लिहून १९३४ च्या एप्रिलमध्ये परीक्षणाकरिता विद्यापीठास सादर केला. विद्यापीठाने त्याच्या परीक्षणाकरिता डॉ. वा. गो. परांजपे, एम्. ए. एल्. एल्. बी., डी. लिट्., व 'श्रुतिबोध'चे संपादक श्री. रा. वि. ऊर्फ बाबासाहेब पटवर्धन, बी. ए. एल्. एल्. बी., या दोन विद्वानांना परीक्षक नेमले व त्यांनी सदर निबंध 'वाङ्मय-पारंगत' पदवीकरिता पसंत केल्यावरून श्री. काशीकर यांना गेल्या पदवीदानसमारंभप्रसंगी 'वाङ्मय-पारंगत' ही पदवी देण्यांत आली. विद्यापीठाची 'पारंगत' (एम्. ए.) पदवी घेणारे हे पहिलेच पदवीधर असून त्याचा प्रबंध आज विद्यापीठामार्फत पुस्तकस्पर्धेने प्रसिद्ध करण्यास आम्हांस आनंद वाटत आहे. श्री. काशीकर यांनी आपली भूमिका निवेदन केली असून स्वतंत्र रीत्या केलेल्या त्यांच्या या अभ्यासाचे गुणदोषनिरीक्षण करणे हे चिकित्सक विद्वानांचेच काम आहे व ते ते करतीलच अशी अपेक्षा वाळगणे अनाटायी होणार नाही.

टिळक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ ग्रंथमालेचे आज हे सहावे पुस्तक जनतेस सादर करण्यात येत असून पूर्वीच्या पाच पुस्तकांना जसा जनतेकडून उदार आश्रय मिळाला, त्याचप्रमाणे याही पुस्तकास मिळेल अशी आशा आहे.

श्री. बाबासाहेब पटवर्धन यांनी पुस्तकात विस्तृत प्रस्तावना लिहून विद्यापीठास उपकृत केल्याबद्दल त्याचे व वेळ थोडा असूनहि छपाईचे काम वेळेवर व्यवस्थित करून दिल्याबद्दल आनंद छापखान्याचे चालक श्री. गो. व. जोशी याचे आमार मानून पुढे करतो.

टिळक म. विद्यापीठाचा चौदावा
पदवादानसमारंभ
टिळकजयंति, लाण्ड वस ६ शके १८५७
(ता. २१।७।३५)

प्रकाशक

अनुक्रमणी

- विभाग १ ला— इंडो-युरोपियन लोक पान १-२६
प्रास्ताविक १-३
इंडो-युरोपियन लोक व वंशोक्त्य ३-५
इंडो-युरोपियनांचे आदिस्थान ५-१३
इंडो-युरोपियनांची संस्कृति १३-२४
मूलमूनीचा त्याग २४-२६
- विभाग २ रा— आर्योक्तमणापूर्वीचा हिंदुस्थान पान २७-५०
ऑस्ट्रिक व द्राविडियन लोक २७-३०
सुमेरियन संस्कृति ३१-३६
मोहेंजो दारो व हरप्पा ३६-४७
आर्येतरांचा आर्यावरील परिणाम ३३-३५
- विभाग ३ रा— आर्य-आक्रमणापूर्वीचा हिंदुस्थान पान ५१-८६
दोन गते ५१-५४
दत्त्यूशीं झगडे ५४-५९
ऋग्वेदाचा काळ ५९-६५
आर्यांची ऋगाफूट ६५-७०
इराणी संस्कृति ७०-७७
आर्यांचा विस्तार ७७-८५
दासराज्ञ युद्ध ८५-८६
- विभाग ४ था— ऋग्वेदकालीन धर्म पान ८७-१३८
बहिरंगसमीक्षण १०७-११०
जातिसंस्थेचा उगम आणि विकास ८७-१०७
देवता ११०-१२४
धर्मशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान १२४-१३८
- विभाग ५ था— ऋग्वेदकालीन समाजस्थिति पान १३९-२७६
वसति १३९-१४०

(२)

गोपाल आणि कृषिक १४०-१४३
आहार १४३-१४४
विवाह १४४-१४८
स्त्रियाचा दर्जा १४८-१५१
कौटुंबिक कायदे-नीतिमत्ता १५१-१५३
वैद्यक-मंत्रतंत्र १५३-१५६
अंत्यसंस्कार १५६-१५९
राज्यव्यवस्था १५९-१६१
गुन्हे व शिक्षा १६१-१६२
उद्योगधंदे १६३-१६५
वस्त्रालंकार १६५-१६८
अर्थशास्त्र १६८-१७०
लेखनकला १७१-१७२
मनोरजन १७२-१७६

विभाग ६ वा— उपसंहार

पान १७७-१८४

यजुर्वेदकाल १७७-१७८
अथर्ववेदकाल १७८-१८०
भ्राह्मणकाल १८०-१८३
सूत्रकाल १८३-१८४

ऋग्वेदकालीन सांस्कृतिक इतिहास

विभाग पहिला

इन्डो-युरोपियन लोक

प्रास्ताविक

हिंदुस्थानच्या इतिहासांत अगदी पहिला 'ऐतिहासिक कालविभाग' म्हणजे ऋग्वेदकाल होय. इतिहास उपलब्ध करून देणारे प्रमुख साधन म्हणजे वाङ्मय, आणि हिंदुस्थानांतोळ प्राचीनतम वाङ्मय म्हणजे आर्यांचा

ऐतिहासिक आणि
प्रागैतिहासिक काल

आद्य घर्मग्रंथ-ऋग्वेद. म्हणून ऋग्वेदकाल हाच हिंदी इतिहासाचा आद्य कालविभाग म्हटला पाहिजे. यास्तविक इतिहासाच्या विषयांत 'पहिला काल' ही भाषा अनुपपन्नच आहे. कारण इतिहासाचा आदि कसा सांगता येईल ! तेव्हां जेव्हापासूनच्या कालाची सुसंगत माहिती उपलब्ध होऊ शकते, त्या कालास इतिहासाचा आदिकाल म्हणणे प्राप्त आहे. या दृष्टीने पाहता ऋग्वेदरचनेच्या पूर्वीच्या कालाचे सम्यक् ज्ञान करून देणारे कोणतेही वाङ्मयात्मक साधन उपलब्ध नसल्याने ऋग्वेदकाल हाच हिंदी इतिहासाचा आदिकाल समजण्यांत येतो. ज्या कालातील वाङ्मय उपलब्ध नाही, त्या कालातील इतिहासाचे ज्ञान तौलनिक भाषाशास्त्र (Comparative Philology), तौलनिक पुरातत्त्वशास्त्र (Comparative Archaeology), तौलनिक मानवशास्त्रशास्त्र (Comparative Ethnology) व तौलनिक पुराणशास्त्र (Comparative Mythology) या अर्वाचीन शास्त्रांच्या शोधांमुळे हळुहळू उपलब्ध होत असले, तरी ते सर्व त्या शास्त्रांवर उभारलेल्या तर्कांवर अधिष्ठित असल्यामुळे थोटक व अनिश्चित स्वरूपाचे असते; किंबहुना, त्या शास्त्रांवरून निघणारी अनुमाने भिन्नभिन्न व कित्येक वेळीं

परस्परविरुद्धहि असू शकतात. त्यामुळे अशा काळास 'ऐतिहासिक काल' (Historic Period) न म्हणता 'प्रागैतिहासिक काल' (Prehistoric Period) असे म्हणण्यांत येते.

असे जरी आहे तथापि हिंदुस्थानच्या ऋग्वेदकालीन इतिहासाचे अव-
 संस्कृत भाषेचा प्रागै-
 तिहासिक शानावरील
 परिणाम
 लोकन स्पष्ट आणि याथातथ्याने करावयाचे असेल
 तर प्रागैतिहासिक काळाकडे प्रथम लक्ष्य दिले
 पाहिजे. या बानर्तीत पाहिले व सर्वांत महत्त्वाचे
 साधन म्हणजे तुलनात्मक भाषाशास्त्र. सन १७८९

साली बंगालचे सरन्यायाधीश सर वुडल्यम जोन्स यांनी 'अभिज्ञानशकु-
 न्तलम्' या कालिदासाच्या सुप्रसिद्ध नाटकाचे इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध केले
 तेव्हां या शास्त्राचा पाया घातला गेला. जोन्ससाहेबांनी जेव्हा हे नाटक
 पाहिले, तेव्हा संस्कृत भाषेतील अनेक शब्दांशी युरोपांतील काही
 भाषांमधील शब्दांचे साम्य आहे, असे त्यांना आढळून आले. या सर्व
 भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा प्राचीन काळी काही तरी परस्परसंबंध
 असला पाहिजे, असा त्यांनी निष्कर्ष काढला. अशा रीतीने संस्कृत वाङ्म-
 याच्या अभ्यासाने जगांतील प्रमुख भाषांच्या साम्याचा शोध लागला व
 त्या शोधाने आगतिक इतिहासाच्या ज्ञानांत क्रांति करून टाकली; कारण
 त्याच्या योगाने त्या भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या प्रागैतिहासिक परस्पर
 संबंधावर नवा प्रकाश पडला.

जगात सध्या प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या भाषांचे व्याकरण, त्यांचे
 शब्दकोश, इत्यादींच्या तुलनेवरून त्या भाषा बोल-
 णाऱ्या राष्ट्रांचा जो एकत्रित इतिहास उपलब्ध
 होतो, तो बऱ्हाशी सत्य असतो असे समजण्यास

हरकत नाही. परंतु एवढ्या एकाच प्रमाणावरून सध्या इतिहास सांपन्न
 नाही. - तुलनात्मक मानववंशशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, तौलनिक पुराणशास्त्र
 इत्यादिकांचेहि साहाय्य त्या भाषांतील मिळणे जरूर आहे. भाषांच्या सर्वा-
 णी तुलनेवरून ज्या ज्या लोकांचा इतिहास उपलब्ध होतो, त्या त्या लोकांचे
 वंशदृष्ट्या निरीक्षण करून तौलनिक मानववंशशास्त्र हे त्या त्या लोकांचे
 वृद्धीने मदत करते. तसेच त्या लोकांची संस्कृति व त्यांचा धर्म या बानर्तीत
 तुलनात्मक भाषाशास्त्रावरून जी अनुमाने निघतात, त्यांचे सत्य ठरविण्याच्या

कामीं अनुक्रमे पुरातत्त्वशास्त्र व पुराणशास्त्र हीं उपयोगी पडतात. या सर्व शास्त्रांचा शोध व त्यांचा अभ्यास प्रथम पाश्चात्य पण्डितांनी केला, व या नवीन दृष्टीने संस्कृत वाङ्मयाचा अभ्यासहि प्रथम त्यांनीच केला. परंतु त्याचा समग्र इतिहास पहाण्याचे या ठिकाणी प्रयोजन नाही. अशा रीतीने वाङ्मयात्मक प्रमाण नसलेल्या प्रागैतिहासिक कालातील इतिहास या तौलनिक शास्त्रावरून ज्ञात होतो. या दृष्टीने ऋग्वेदरचनापूर्वकालासंबंधी कोणती माहिती मिळते हे प्रथम पाहिले पाहिजे.

ध्याकरण आणि शब्दकोश यांच्या बाबतीत संस्कृत भाषेचा ग्रीक, लॅटिन,

भाषाशास्त्राचे अनुमान

ट्यूटॉनिक, केल्टिक, स्लाव्होनिक आणि ईद या मायाशी निकटचा संबंध आहे. म्हणून तुलनात्मक

भाषाशास्त्रज्ञांनी या सर्व भाषांच्या समूहाला 'इंडो-युरोपियन' असे नांव दिले आहे. ज्याप्रमाणे फ्रेंच, स्पॅनिश व इटॅलियन या भाषा परस्परांच्या मगिनी आहेत, त्याप्रमाणे या सात भाषांचे एकमेकींशी मगिनीत्वाचे नाते आहे; आणि ज्याप्रमाणे फ्रेंच, स्पॅनिश व इटॅलियन या भाषांचा मूळ लॅटिन भाषेशी संबंध आहे, त्याप्रमाणे परीत सात भाषांचा एका अतिप्राचीन मूलभाषेशी संबंध आहे. ही मूलभाषा बोलणारे लोक एकाच वेळी एकाच ठिकाणी रहात होते, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. कारण त्याशिवाय त्या भाषांतील साम्याचा उलमडा होत नाही. मूलभाषा बोलणाऱ्या लोकासंबंधी विचार करतांना चालू भाषा-स्त्रील शब्दांवरून त्या लोकासंबंधी कोणते अनुमान निघते ते सहजच समजेल व संस्कृत, ईद, ग्रीक, लॅटिन, ट्यूटॉनिक, केल्टिक आणि स्लाव्होनिक या भाषा बोलणारे लोक एके काळी परस्परांच्या साध्विण्यांत रहात होते, हा जो सिद्धांत वर सांगितला तो आपोआपच सिद्ध होईल.

इंडो-युरोपियन लोक व वंशक्रम

आतां तत्पूर्वी एका वादग्रस्त प्रश्नाचा विचार करायचा आहे. तो प्रश्न असा की, मूलभाषा बोलणारे हे लोक एकाच मानव.

इंडो-युरोपियन वंशाचे एक नाहीत

वंशाचे होते, की भिन्न मानववृक्षाचे होते? या प्रश्नासंबंधी पाश्चात्य विद्वानांमध्ये अनेक यथे मतभेद

होते. तुलनात्मक भाषाशास्त्राचा उद्देश शास्त्राचरोपर ज्या विद्वानांनी त्याचा

अभ्यास केला, त्याचें असें मत बनलें कीं मूलभाषा बोलणारे लोक ज्या अर्थी एकत्र रहात होते, त्याअर्थी ते एकाच मानववंशाचे होते. प्रख्यात जर्मन पंडित प्रो. मॅक्समुल्लर हे या मताचे अगणी होत. त्यांच्या समकालीन विद्वानांचेहि मत त्यांच्याप्रमाणेच होतें. परंतु मानवशास्त्रज्ञांना (Anthropologists) त्यांचें हें मत मान्य झालें नाहीं. दिवसानुदिवस प्रो. मॅक्समुल्लर यांच्या अनुयायांची संख्या कमी होत चालली व मूलभाषा बोलणारे लोक एका वंशाचे नव्हते हा सिद्धांत प्रस्थापित होऊं लागला. मानवशास्त्रज्ञांचा सुदा असा कीं, मापेच्या एकत्वाचें प्रमाण वंशाचें एकत्व सिद्ध करण्याला पुरेसें नाहीं. त्यांची भाषा एक होती म्हणून वंशाहि एकच होता, असें मानण्याचें कारण नाहीं. काहीं लोक ही भाषा बोलत असावेत, त्यांनीं आपल्या शेजारांच्या लोकांना जिकलें असावें व त्यामुळें या जित लोकांनीं जेत्यांची भाषा उचलली असावी. कदाचित् जिकणाऱ्या लोकांनींहि जिकलेल्यांची भाषा आत्मसात् केली असेल. कदाचित् दोन्ही भाषांचें मिश्रणहि झालें असेल. अशा प्रकारचीं उदाहरणें इतिहासात पुष्कळ आढळतात. यातील कोणत्याहि परिस्थितीत वंश एक असेलच असें ठाम सांगतां येत नाहीं. कारण यांत दोघाचे वंश भिन्न राहिले असतील अगर कदाचित् दोघाचें मिश्रणहि झालें असेल. अशा स्थितीत मापेचें एकत्व म्हणजे वंशाचें एकत्व असेलच असें निश्चित सांगता येत नाहीं. सर्वांची भाषा एक असण्याला अनेक कारणे संभवतील. अशा रीतीनें मापैकत्वावरून वंशैकत्व सिद्ध होऊं शकत नाहीं हा सिद्धांत सर्वसंमत होऊं लागला व आजमितीस तो पूर्णपणें प्रस्थापित झालेला आहे. अर्थात् मूलभाषा बोलणारे सर्व लोक वंशानें एक होते असें समजण्याचें कारण नाहीं. 'इंडो-युरोपियन लोकांच्या परस्परसंबंधांविषयीं अजूनसुद्धा पुष्कळ दोनळ चुका होत असून त्या नऱ्याच प्रचलित आहेत. अद्यापिहि पुष्कळ लोक 'इंडो-युरोपियन मानववंश'—जे अस्तित्वांत नाहीं व कधींहि नव्हता—असा प्रयोग करतात. पुष्कळ वेळा असें म्हटलेलें ऐकू येतें कीं, हिंदु, पारसी, रोमन, ग्रीक, जर्मन आणि रजव्ह हे लोक एकाच रक्ताचे आहेत व ते मूळ इंडो-युरोपियन मानववंशाचे आहेत. अशा प्रकारचे सिद्धांत हे उतायीळपणानें काढलेले होत.'*

• वर उल्लेखिलेल्या सात भाषांची एक मातृभाषा होती असे म्हटल्यानंतर ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांना नांव काय द्यावे हा प्रश्न येतो. या लोकांस संबोधणारे 'आर्यन्' हे नांव प्रो. मॅक्समुल्लर यांनी शोधून काढले; व त्यांच्या

वंशैक्यप्रतिपादक मताप्रमाणे ते ठीकहि होते. कारण 'आर्यन्' लोक असा शब्द-प्रयोग केल्याबरोबर वंशैकत्वाची कल्पना मनात उभी राहते. परंतु ती कल्पना त्याज्य असल्यामुळे ते नांवहि त्याज्यच ठरले. 'इंडो-जर्मनिक' ही संज्ञा कलापरोक्ष या जर्मन भाषाशास्त्रज्ञाने इ.स. १८३३ मध्ये प्रथम उपयोगात आणली. तिच्या शोधकाचे नांव अज्ञात आहे. प्रो. गायगेर यांच्या प्रतिपादनामुळे ही संज्ञा विशेष प्रचारात आली. परंतु एकमेकींशी संबंध असलेल्या सर्व भाषांचा तीत समावेश होत नसल्याकारणाने ती सद्दोष ठरली. वंशकल्पना न आगता केवळ एक भाषा बोलणाऱ्यांचा वाचक शब्द म्हणून प्रो. रॅपसन् यांनी कॅमिज विश्वविद्यालयातर्फे प्रसिद्ध केलेल्या हिंदुस्थानच्या इतिहासांत, वन्याचशा इंडो-युरोपियन भाषांत मनुष्यवाचक असलेला 'विरोस्' (Viros) हा शब्द उपयोगात आणलेला आहे. परंतु या शब्दाचा इतर कोणी ग्रंथकाराने उपयोग केलेला नाही. 'इंडो-युरोपियन' ही संज्ञा डॉ. थॉमस यंगने शोधून 'क्वार्टर्ली रिव्ह्यू' मध्ये इ. स. १८३३ मध्ये प्रसिद्ध केली. हाच शब्द सर्वत्र रूढ झाला असल्याने तोच या ठिकाणी वापरला आहे.

हे इंडो-युरोपियन लोक मूळ कोठे होते, या प्रश्नावरील मतभेदाइतके मतभेदच त्यावरील चर्चेइतकी चर्चा इतिहासांत दुसऱ्या कोठल्याहि विषयावर झाली नसेल. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून आजमितीपावेतो या प्रश्नावर खल चाललेला आहे व त्यासंबंधी अद्यापिहि विद्वानांत ऐकमत्य झालेले नाही. या प्रश्नाचा विचार आतां करावयाचा आहे.

इंडो-युरोपियनांचे आदिस्थान

इंडो-युरोपियनांच्या मूलस्थानासंबंधी प्रारंभापासून आतापर्यंत कोण-कोणतीं मते मांडण्यांत आली आहेत हे प्रथम पाहिले पाहिजे. इ. स. १८०६ च्या सुमारास जर्मन भाषाशास्त्रज्ञ अहेलुंग यांनी हिंदुस्थानचे नंदनवन म्हणून प्रसिद्ध असलेला काश्मीर प्रांत हे इंडो-युरोपियनांचे मूलस्थान म्हणून

ठरविले. मध्य-आशिया हे मूलस्थान असल्याबद्दलचें विधान जे. जी. म्होड् यांनीं इ. स. १८२० मध्ये केले. वेदोदाद म्हणून झेंद अवेस्त्याचा जो भाग आहे त्यांत वर्णन केलेल्या मौगोलिक परिस्थितीवर या विधानाची उभारणी झालेली होती. स्नेगेल, पॉट, लासेन, जेकब ग्रिम, पिकेट्ट, मॅक्समुलर इत्यादि अनेक पाश्चात्य विद्वानांनीं निरनिराळीं प्रमाणें देऊन या विधानास पुष्टि दिली. मध्य-आशियाविषयक सिद्धांतावर पहिला हछा डॅा. लॅंदॅम यांनीं घडविला. त्यांच्या मतें इंडो-युरोपियनाचें आदिस्थान युरोपांतच शोधलें पाहिजे. या सिद्धांतास हळुहळु अनुयायी मिळूं लागले. उरल पर्वताच्या पश्चिमेस व स्कान्स आणि जर्मनीच्या उत्तर बाजूस युरोपखंडाचा जो भाग आहे तो मूलस्थान होय, असें प्रो. क्यूबो यांनीं प्रतिपादिलें. त्यांच्या प्रमाणात भर टाकून पुष्कळ जर्मन व इतरदेशीय पंडितांनीं युरोपीय सिद्धांतास हुजोरा दिला. प्रो. गायगेर्नो जर्मनी हेच मूलस्थान म्हणून प्रतिपादन केलें. बर्च, बीच व ओक या तीन वृक्षांचें अस्तित्व हा त्यांनीं आपल्या विधानास आधार घेतला. मध्य व दक्षिण युरोपालाहि कोणी महत्त्व दिलें आहे.*

याशिवाय रशियन तुर्कस्तान, युक्राटिस नदीच्या काठचा प्रदेश, स्कॅन्डि-नेव्हिया, आइसलॅंड असे अनेक प्रदेश मूलस्थान म्हणून पुढें मांडण्यात आले. प्रो. रॅपसन् यांनीं ऑस्ट्रिया हंगेरीपैकीं हंगेरीच्या आसपासचा प्रदेश इंडो-युरो-पियनाचें मूलस्थान म्हणून कल्पिला आहे. पुणें येथील श्री. ना. भ. पावगी यांनीं 'आर्यावर्तिक होम अँड दी कॅटल् ऑफ झूमॅनटी' या पुस्तकात भूमर-शास्त्राच्या आधारावर आर्यावर्त हेच आर्यांचें मूलस्थान म्हणून प्रतिपादन केलें आहे. त्याचेच शुद्ध पुढें वाढवून इ. स. १९२१ सालीं कळकराचे डॅा. अविनाशचंद्र दास यांनीं 'ऋग्वेदिक इंडिया' या पुस्तकांत तोच सिद्धांत मांडला. आदिस्थान ठरविणें हा प्रस्तुत पुस्तकाचा उद्देश नसल्यामुळें निरनिराळ्या स्थानांसंबंधींच्या प्रमाणांचा उल्लेख व त्यावर टीकात्मक बर्चा करण्याचें या ठिकाणीं प्रयोजन नाहीं. डॅा. वॅरिन यांनीं 'पॅाटाइड् फाउंड' या पुस्तकांत मूल मनुष्यवसति उत्तरयुवानचळ होती असा सिद्धांत मांडला. त्याचा अवलंब करून इ. स. १९०३ सालीं लो. टिळकानीं 'आर्किटिक होम इन दी वेदाज्' हे सुभाषित पुस्तक लिहिलें. ऋग्वेद आणि झेंद अवेस्ता यातील बल्यत्तर प्रमाणें आपल्या सुदिसत्तेने शोधून काढून, भूमरशास्त्र, तौलनिक भाषाशास्त्र

व पुराणशास्त्र यांच्या आधारे त्यांनी आपला सिद्धांत जगापुढे मांडला. त्यांचे जोरदार निरसन अद्यापि केले गेले नसल्यामुळे तोच या ठिकाणी स्वीकारण्यांत आला आहे. इंडो-युरोपियन लोक एकाच मानववंशाचे-आर्यवंशाचे आहेत हे लो..टिळकांचे मत मात्र मार्गे दिलेल्या कारणास्तव स्वीकारता येत नाही; तरी सुद्धा आर्किटेक प्रदेशासंबंधीचा त्यांचा सिद्धांत स्वीकारण्यास बाध येत नाही. उत्तरभूय हे इंडो-युरोपियनांचे आदिस्थान ठरविण्याकरिता त्यांनी जी प्रमाणे दिली आहेत, ती येथे विस्तारपूर्वक उल्लेखण्याचे कारण नाही; त्यांचे सिद्धांतलोकन येथे पुरेसे होईल.

सुमारे दहा हजार वर्षांपूर्वी उत्तरभुवाजवळचा प्रदेश मनुष्यवस्तीस पूर्णपणे योग्य होता, असे भूमर्शशास्त्राच्या आधारेने
उत्तरभूय-प्रदेशांतील हवामान सिद्ध होते. भूमर्शशास्त्राच्या बाबतीत अनेक शास्त्रज्ञांचे भिन्नभिन्न किंवा विरुद्ध तर्क असले तरी

अलीकडे उपलब्ध झालेल्या प्रमाणांवरून त्या प्रदेशांतील हवामान चांगले होते, याबद्दल सर्वांचे एकमत आहे. इथी तो सर्व प्रदेश हिममय आहे. त्या प्रदेशांत निदान तरी दोन भिन्न काळी हिमवृष्टि झाली. या दोन हिमवृष्टींच्या मधल्या काळांत तेथील प्रदेश मनुष्यवस्तीस व वनस्पतींच्या बाढीस योग्य होता. जमीन आणि पाणी यांचे जे प्रमाण इथी त्या प्रदेशांत आहे, त्याद्वन भिन्न प्रमाण हिमयुगाच्या मधल्या काळांत (Interglacial Period) तेथे होते. उन्हाळा व हिवाळा हे श्रुत तेथे सौम्य होते. कातिवृत्तावरील प्रदेशांत (Tropical Countries) ज्या वनस्पति उगवतात त्या सर्व तेथे अस्तित्वांत होत्या.

अवेस्त्यांतील विधानाप्रमाणे उत्तरभुवाच्या अगदी टोंकाच्या प्रदेशांत
एका वर्षांत एकच दिवस व एकच रात्र होती, व
खगोलविषयक परिस्थिति इथीहि आहे. ठीकठोसपण दिवसांपैकी एकत्र चौऱ्याणव दिवस सूर्य जाकाशांत असतो.

म्हणजे साधारण हवामानाच्या प्रदेशांतील एकत्र चौऱ्याणव दिवसांचा एक दिवस उत्तरभुवाच्या प्रदेशांत असतो. उरलेल्या एकत्र एकाहत्तर दिवसांची रात्र असते. ही संपूर्ण रात्र अंधकारमय नसते. दिवस सुरू होण्यापूर्वी सत्तेचाळीस दिवस अरुणप्रकाश व रात्र सुरू होण्याचे पूर्वी अठ्ठेचाळीस दिवस संधिप्रकाश असतो. अशा रीतीने पूर्ण अंधारी अशी रात्र फक्त

शहाचर दिवसांची असते. सूर्य दक्षिणेकडे उगवतो. तारे उगवतहि नाहींत आणि मावळतहि नाहींत; तर क्षितिजामोवती फिरत रहातात. आकाशाचा उत्तरगोलार्ध नेहमी दिसत असतो व दक्षिणगोलार्ध नेहमी अदृश्य असतो. सर्वथ घर्षांत एक दिवस, एक रात्र, एक सकाळ आणि एक सायंकाळ असते. अरुणप्रकाश आणि संधिप्रकाश क्षितिजामोवती फिरत रहातात आणि चौवीस तासांत त्यांचे एक वर्तुळ पुरे होते. उत्तरध्रुवापासून कांहीं अंतरावर असलेल्या प्रदेशांत (Circumpolar regions) यादून थोडी निराळी परिस्थिति असते. एक प्रदीर्घ दिवस, एक प्रदीर्घ रात्र आणि कांहीं सामान्य दिवस व रात्री यांनी तेथील वर्ष बनलेले असते. सूर्य दक्षिणेकडेच उगवतो. ताऱ्यांपैकी पुष्कळसे उत्तरध्रुवप्रदेशाप्रमाणेच गोल फिरतात; बाकीचे उगवतात आणि मावळतात. कारण त्यांच्या गतीचे वर्तुळ किंचित् कळते असते. अरुणाचा आणि संध्येचा प्रकाश उत्तरध्रुवाच्या प्रदेशांवेळां कमी काळ रहातो. अशा प्रकारची भौगोलिक परिस्थिति उत्तरध्रुवाच्या व तत्सन्निध प्रदेशांत असते व हिमयुगांच्या मधील काळांत ती तशीच होती.

प्रदीर्घ दिवस आणि रात्र यांचे उल्लेख संस्कृत वाङ्मयांत व षेड अथे-
 र्यांत सांपडतात. संस्कृत वाङ्मयातील मेरु पर्व-
 ताची कल्पना उत्तरध्रुवापासूनच आलेली आहे.
 उत्तरायण आणि दक्षिणायन (देवांचा दिवस आणि
 रात्र) व देवयान आणि पितृयाग मार्ग या ज्या
 कल्पना आपल्या प्राचीन वाङ्मयांत आहेत, त्यांचे मूळ उत्तरध्रुवावरील
 मोठ्या दिवस आणि मोठी रात्र यांतच सांपडते. शुभ देवयान आणि अशुभ
 पितृयाग या कल्पना अवेरल्यातहि आहेत. पितृयागांत अगर दक्षिणायनांत
 मरण येणे ही गोष्ट प्राचीन आर्य (इंडो-इराणी लोक) अशुभ मानीत असत.
 (अजूनसुद्धा रात्री मृत झालेल्या देहाचा अंत्यसंस्कार उआइयाखेरीज करीत
 नाहींत. पारशी लोकसुद्धा मृत देह सूर्यप्रकाशांत आपून नंतर त्याचा अंत्य-
 विधि करतात). ग्रीक आणि नॉर्स वाङ्मयांतहि अशा प्रकारचा उल्लेख आहे.
 यावरून मोठ्या दिवसाचा आणि रात्रीचा परिचय इंडो-युरोपियनांना होता
 असे दिसून येते.

ऋग्वेदांत उपादेयतेचे जे वर्णन आहे ते उत्तरध्रुव प्रदेशांतील उपःकालाशी

ऋग्वेदांतील उपेचें
वर्णन उत्तरध्रुवप्रदेशा-
ंतील आहे.

घरोघर जुळवें. एरवीं त्या वर्णनाचा उलगडाच होत
नाहीं. ऋग्वेदांत 'उषासः' असा बंधुवचनी प्रयोग
येतो. एवढेंच नव्हे तर 'तीस ही त्यांची संख्याहि
त्यांत (ऋ. सं. ६. ५९. ६) उल्लेखलेली आहे.

अरुणप्रकाशाचें प्रत्येक वर्तुळ ही एक उषा होय. उत्तरध्रुवापासून असलेल्या
अंतराच्या प्रमाणावर उषांची संख्या अचलंयून राहिल. ज्या ठिकाणीं वसति
केली असतां तीस दिवस उषाप्रकाश दिसेल त्या ठिकाणीं सूर्य सात माहिण्यां-
हून अधिक काळ क्षितिजावर असूं शकणार नाहीं. ऋग्वेदांतील आदितीची
अगर सात आदित्यांची कथा व सूर्याची 'सप्तचक्र' व 'सप्ताश्व' हीं नांविं यावरून
सात माहिण्यांचा सूर्यप्रकाश दिग्दर्शित होतो. उषादेवतेच्या सूक्तांतील वर्णन
तेथील उषाकालाला लागू केले म्हणजे त्या सूक्तांचा अर्थ सुसंगत लागतो.
मोठा दिवस आणि मोठी रात्र याचे सूचक असे वरेच उल्लेख संहिता व
ब्राह्मण ग्रंथांतून आढेले आहेत. सामान्य अहोरात्रांची कल्पना तेथे के ल्यास
अर्थ घरोघर लागत नाहीं.

मृग, अर्यवन् आणि अंगिरस हीं ऋषिकुलें इंडो-युरोपियनांच्या आदि-

स्थानांत होती. कारण झोक व पशियन भाषांमध्ये

यशमंस्वेंतील उत्तर-
ध्रुवस्थानीय अर्धगण हे शब्द आढळतात. यांपैकीं अंगिरसाचे 'नवग्वाः'

व 'दशग्वाः' असे दोन प्रकार होते. याचा अर्थ

जसा कीं, अंगिरसापैकीं काही आपले यज्ञ नऊ माहिण्यांत व काहीं दहा
माहिण्यांत संपवीत म्हणजे उत्तरध्रुवाजवळील ज्या प्रदेशांत ते रहात असत,
तेथे अनुक्रमे नऊ व दहा माहिने प्रकाश असे. कारण अंधारामध्ये यज्ञयाग
करणे अशक्य होतें. ममता आणि उत्तम्य यांचा मुलगा दीर्घतमस् हा
'दशमे युगे' म्हणजे दहाव्या माहिण्यांत अंध आणि युद्ध झाला असतां
त्याच्या मुलांनीं त्याला खड्यांत टाकून दिलें; तेथून अश्विनींनीं त्याला सोड-
विलें. या ऋग्वेदांतील कथेवरूनहि दहा माहिने प्रकाश असलेला प्रदेश प्रतीत
होतो. दोन माहिण्याचा एक असे दहा माहिण्यांचे पांच ऋतु (पाद)
होतात. या रथीं 'पंचपाद' असे वर्षाचें नामाभिधान ऋग्वेदांत (ऋ. सं.
१. १६४. १२) आढळतें. 'ग्रामयनम्' हा याग यास्तविक एक वर्षपर्यंत
चालवयाचा असतां तो दहा माहिनेपर्यंतच (ते. सं. ७. ५. १. १, २) कां
चालविण्यांत येत असे ? बारा माहिण्यांच्या यागाचे पुण्य दहा माहिण्यांच्या

यागानें कसें मिळणार? याचें उत्तर असें कीं हा याग ज्या ठिकाणीं प्रथम सुरू करण्यात आला, तेथें दहा माहिऱ्यांचें वर्ष होतें. म्हणजे वर्षातून दहा माहिने तेथें सूर्यप्रकाश होता. पुढें लोक नेमस्त प्रदेशात उतरल्यावर सामान्य दिवसरात्रींनीं बनलेलें बारा माहिऱ्यांचें वर्ष झालें, तरी मुद्रा रुढी-मुढें एक वर्षपर्यंत चालवावयाचा यज्ञ दहा माहिनेच चालविण्यात येऊ लागला.

इंद्र-वृनकथा ऋग्वेदात अनेकवार आली आहे. तिचे चार भाग पडतात.

(१) हें शुद्ध इंद्र व वृन यामधील आहे. वृनाच्या

इंद्र-वृनमुद्र

ऐवजीं प्रसंगोपात्त नमुचे, शुष्ण, शबर इत्यादि नावें

आलीं आहेत. (२) नद्या किंवा जलसंचय या स्वरूपातील जलाकरिता हें भाडण आहे. (३) गाई परत मिळण्याकरिता हें युद्ध आहे. (४) प्रकाश-मिळविण्याकरिता हा झगडा आहे. या चारी गोष्टींचा एकाच येळीं योग्य उलगडा ज्याच्यायोगें होईल तें स्पष्टीकरण खरें असें म्हटलें पाहिजे. निरुत्तकार यास्क, सायण, मॅक्समुल्लर इत्यादींनीं निरनिराळ्या उपपत्ति मांडून या कथेचें स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु कोणाच्याहि उपपत्तीनें या चार भागांचा एकाच येळीं स्पष्ट उलगडा होत नाही.

‘ स्वर्गीय जलाचा ’ (दिव्या-आप) उल्लेख ऋग्वेदात व पुढील याद्व-यात आला आहे. पृथ्वीच्या समोवतालचा, वरचा आणि खालचा प्रदेश स्वर्गार्थ जलानें व्याप्त आहे अशी वैदिक ऋषींची कल्पना होती. त्याची

त्याचें स्पष्टीकरण

अशीहि कल्पना होती कीं, आकाश हें त्या जलानें (Watery vapours) व्याप्त झालेले आहे, आणि चंद्रसूर्यादिकाना जी गति आहे ती त्या आंतरिक्ष जलामुळेच (Celestial waters) मिळते. हें जलतत्त्व सदैव वरून खाली आणि खालून वर असें वर्तुलाकार फिरत असतें. हें जल केव्हा केव्हा नद्या किंवा प्रवाह अशा स्वरूपाचें कल्पिलेले आहे. हे प्रवाह अंतरिक्षात वहात असतात व ते वर्णनाच्या मुखात किंवा पाताळातील समुद्राला मिळतात. पाताल (Nether world) हें या प्रवाहाचें मूलस्थान होय. वर्णनाचें व यमाचें साम्राज्य आणि वृत्राचें गुप्त स्थान हेंच होय. पारशी ग्रंथात या पाताळाचें चागलें वर्णन केलेले आहे; आणि त्या ठिकाणीं (Bundahish 20-4) एक विशेष गोष्ट अशी सांगितली आहे कीं, जल आणि प्रकाश याचें उत्पत्ति-

स्थान एकच आहे. त्यांत सूर्याला जलमार्गावरून वर आकाशांत येण्यास सांगितलें आहे. म्हणजे जलप्रवाहामुळे सूर्यादिकांना गति मिळते. अर्थात् जलप्रवाहाची गति यांबली की, प्रकाशाचीहि आपोआपच यांबली. तेव्हां रजोडोकांत (Lower Hemisphere) उल्लेख वृत्र जलप्रवाहाच्या वर येण्याच्या गतीला प्रतिरोध करी. जलप्रवाह वर येईनासा झाला की, सूर्यादि तेजोगोलांचीहि वर येण्याची गति यांबलीच. आणि इंद्राचा वृत्रावरती जय असा की, तो त्या पाण्याचा मार्ग वृत्रापासून मोकळा करीत असे. त्यामुळे जलप्रवाह वर येई व त्यावरवर सूर्यादि ज्योतींहि उदयाचलावर येता इंद्रानें सोडविलेल्या माई म्हणजे दिवस किंवा सकाळचे सूर्यकिरण समजण्यास हरकत नाहीं. अशा प्रकारचे इंद्र-वृत्रयुद्ध साहाजिकच दरवर्षी चालत असे; व तसे उल्लेखहि आहेत. ऋ. सं. २.१२.११ या मंत्रांतील ' चत्वारिंश-शरदि ' या पदावरून असे दिसते की, इंद्रवृत्रयुद्ध दरवर्षी शरदृतूतील चाली. साध्या दिवशीं सुरू होत असे. त्याकाळीं वर्षारंभ शरदृतूंत असे. म्हणजे एका वर्षापैकीं बसंत, ग्रीष्म आणि वर्षा या तीन ऋतूंचे एकंदोर्देशीं व शरदृतूचे चालीस मिळून दोनशेंवीस दिवस सूर्यप्रकाश त्या ठिकाणी होता.

विष्णूच्या तीन पदांचा उल्लेख ऋग्वेदांत अनेकवार आला आहे. त्याचीं दोन पावलें मनुष्यांना दिसतात, परंतु तिसरें मनुष्यांच्या विष्णूची तीन पावलें दृष्टीपलांकडे आहे. विष्णु ही सूर्यदेवता (Solar deity) आहे. विष्णूचीं तीन पदे म्हणजे सूर्याच्या

वार्षिक गतीचे तीन भाग होत. वर्षाचे दोन भाग सूर्य क्षितिजावर असल्यामुळे मनुष्यांना दिसत होता, परंतु तिसऱ्या भागात जेव्हां तो क्षितिजाखाली जाई आणि दीर्घकालपर्यंत सर्वजण अंधार होई, तेव्हां सूर्याच्या गतीचा तिसरा भाग म्हणजे विष्णूचें तिसरें पाऊल अदृश्य आहे अशी कल्पना केली गेली.

आंधळे, पांगळे इत्यादि पीडिताना मदत करून त्यांना सोडविणें हें ' अश्विनौ ' चें मुख्य कार्य आहे. दुःखित व्यक्ति म्हणजे क्षितिजाखाली गेलेला सूर्य, व अश्विनौ म्हणजे त्याला क्षितिजावर आणणारे उपेचे अमदत अशी कल्पना केली म्हणजे अश्विनौच्या सर्वा कर्मांचा योग्य रीतीने उलगडा होतो. शिव आप्त्य, प्रहसपति, इत्यादींच्या

वैदिक कथा, रामायणांतील दशरथादि व्यक्ति, व पुराणांतील दश-
वतारादि कथा इत्यादींचे बरोबर स्पर्धीकरण या आर्किटक उपपत्तीमुळे होते.
त्याचप्रमाणे अवेस्स्यांतीलहि पौराणिक कथांचा उलगडा या उपपत्तीमुळे
उत्तम रीतीने होतो. एवढेच नव्हे तर आर्किटक महासागराजवळील प्रदेशांतील
स्मृतींचे अवशेष युरोपांतील ग्रीक, लॅटिन, टप्पूटॉनिक, स्त्राव्होनिक आणि
केल्टिक वाड्म्यांतील पौराणिक कथांतून पहावयास सांपडतात, आणि त्या
कथांचे स्पर्धीकरण आर्किटक उपपत्तीमुळे निर्दोष रीतीने करता येते.

अशा रीतीने, आर्किटक मूलस्थानासंबंधीची डॉ. वॉरेन यांनी गांडेलेडी
आर्किटक उपपत्ती. उपपत्ति भूगर्भाशास्त्र, तौलनिक मापाशास्त्र आणि
द्वरील आक्षेप पुराणशास्त्र व ज्योतिषशास्त्र यांच्या आधारेने लो.
टिळकांनी दृढतर केळी आहे. डॉ. अविनाशचंद्र

दास यांनी आपल्या पुस्तकांत या उपपत्तीवर असा आक्षेप घेतला आहे की,
उत्तरभ्रुवाजवळ आर्यांची घसति एके काळी होती एवढी गोष्ट यामध्ये सिद्ध
होते; परंतु तेच त्यांचे मूलस्थान होणे ही गोष्ट त्यावरून सिद्ध होऊं शकत
नाहीं. परंतु हा आक्षेप निराधार आहे. आर्यांचीन शाखांच्या आधारेने
आक्षेपकार्णे आर्यांचे, किंवा इंडो-युरोपियनांचे अन्य मूलगृह प्रथम सिद्ध
केले पाहिजे. त्यानंतर तेथील सर्व लोक काहीं विशेष कारणांन उत्तरभ्रुवाकडे
गेले असे दाखविण्याची जबाबदारी त्यांवावर पडते. काहीं लोक तिकडे गेले
व काहीं स्वस्थानी राहिले असे म्हणून चालणार नाही. कारण तेथेच कां
गेले आणि बाकीचे मूलस्थानी कां राहिले असा प्रश्न पुनः उद्भवतो. सर्वच
लोक उत्तरभ्रुवाकडे गेले असे सिद्ध करण्याच्या आवश्यकतेचे आणखी एक
कारण असे की आर्यांच्या (इंडो-इराणी) किंवा इंडो-युरोपियनांच्याहि
वाड्म्यांत तशा प्रकारचे उल्लेख आहेत. या उल्लेखांचे स्पर्धीकरण योग्य रीतीने
करतां आले पाहिजे. जे लोक उत्तरभ्रुवाकडे गेले तेव्हा त्यांनीच पंथरचना केली
व म्हणून त्यांत उत्तरभ्रुवासंबंधीचे उल्लेख आले असे म्हणणे शक्य नाही.
कारण वाड्म्य हे सर्व जगतेचे प्रतिनिधिमूर्त असते. आर्य मूल हिंदुस्वा-
नातच होते हा डॉ. दासांचा सिद्धांत मूस्तराम्रावर उभारलेला आहे. आव-
श्यक त्या आर्यांचीन प्रमाणांचा त्याला पाठिंबा नाही. सर्वच प्रमाणे त्यांच्या
विधानाविरुद्ध आहेत अशा रीतीने पायाच दासळत्यावर त्यावरील त्यांच्या
आक्षेपांची इंगारताहि आपोआपच दासळून पडते.

आर्किटक उपपत्तीवर दुसरा एक आक्षेप पाश्चात्य लेखकांकडून असा घेण्यांत

येतो की, ज्या झेंद अवेस्त्यांतील उल्लेखांचे आधार
दुसरा आक्षेप घेण्यांत आले आहेत, त्याची रचना श्रशुष्ट्रांन

केली आहे व त्याचा काल फारफार तर इ. पू. १००० वर्षे हा आहे. परंतु श्रशुष्ट्राचा काल अगोदर निश्चित नाही. दुसरे असे की, सर्व झेंद अवेस्त्याची रचना श्रशुष्ट्रांनच केली हें कशावरून ? व जरी केली असली तरी त्यांतील सर्व विधाने त्याने स्वतःचीं अर्थां केलीं, त्याच्या पूर्वीच्या वाङ्मयाचा त्याने उपयोग केला नाही, किंवा प्राचीन वाङ्मय अवेस्त्यांत ग्रथित केले नाही असे समजण्यास काय प्रमाण आहे ? तेव्हां हाहि आक्षेप जोरदार नाही. आर्किटक उपपत्तीवर कितीहि आक्षेप जरी घेण्यांत आले तरी दुसरी थलपत्तर उपपत्ति पुढे येईपर्यंत हीच उपपत्ति खरी धरून चालले पाहिजे.*

इंडो-युरोपियनांची संस्कृति

मागे लिहिल्याप्रमाणें मूलस्थानांतील संस्कृतीचें ज्ञान होण्यास तुलनात्मक
तुलनात्मक भाषा- भाषाशास्त्र हें प्रमुख किंहुना एकच साधन उप-
शास्त्राच्या प्रमाणावरील योगी पडते. परंतु हें साधन सर्वोर्शा उपयोगी पडत
लो. टिळकांचे मत नाही असे लो. टिळकांचे मत आहे. ते म्हणतात:-

‘ उच्च संस्कृति असलेल्या मानवजातीचे लोक एतदी दशेप्रत पोंचतील ही गोष्ट सामान्यतः संभवनीय नाही. परंतु एखाद्या लोकसमूहाची जलप्रलयकाला-
पूर्वीची (Ante-diluvian) संस्कृति व जलप्रलयकालानंतरची (Post-diluvian) संस्कृति यांच्या नामतीत हा नियम लागू करता येणार नाही. पहिली गोष्ट अशी की, जलप्रलयासारख्या संकटांतून फारच थोडे लोक वांचले असले पाहिजेत, आणि जे वांचले त्यांना मूळ प्रदेशांतील सर्व सुधारणा नेऊन त्या नव्या वसाहतींत आणले आणि अशाक्य झाले असले पाहिजे; कारण अनार्य लोकांनी व्यापलेल्या उत्तर युरोप आणि मध्य आशिया-
तील प्रदेशांत मूळ सुधारणा आचरणांत आणण्यास परिस्थिति अत्यंत प्रति-
बल होती. या नवीन प्रदेशांतील ह्यामान सध्या नेमून असले तरी हिमश्रुति

* Dr. N. K. Dutt-Arctic Home in the Rgveda-Journal of the Department of Letters, Vol. XVII, Calcutta, 1928.

आल्यानंतरच्या काळांत तेथील हवा अतिशय थंड झाली असली पाहिजे हीहि गोष्ट आपण घ्यानांत घेतली पाहिजे. या नवीन प्रदेशांत रहावयास आलेल्या लोकांच्या वंशजांना रानटी स्थितींत दिवस काढावे लागल्याने त्यांनी आपल्या पूर्वजांच्या मूलस्थानांतील संस्कृतीचे अतिशय अवशेष आपल्या जवळ राखून ठेवले असले पाहिजेत ” (Arctic Home in the Vedas p. 434). म्हणून इंडो-युरोपियनांच्या मूल संस्कृतीचा जो दर्जा हल्ली सामान्यतः समजण्यांत येतो त्याहून तो निःसंशय उच्च असला पाहिजे असें लो. टिळकांचें म्हणणें आहे. परंतु तें बरोबर वाटत नाही. कितीहि व कसलीहि संकष्टे आली तरी जोंपर्यंत मनुष्य जिवंत आहे तोंपर्यंत त्याची भाषाहि जिवंत असते. इंडो-युरोपियन लोक जरी हिमपृष्ठीमुळें खालीं आले तरी त्यांनीं तेथील भाषा आपल्याबरोबर आणली असली पाहिजे, ही गोष्ट निःसंशय आहे. म्हणून त्यांनीं आणलेल्या भाषेवरून म्हणजेच प्रचलित इंडो-युरोपियन भाषांवरून त्यांच्या संस्कृतीची कल्पना बांधण्यास हरकत नाही. कारण भाषा ही संस्कृतीची वाहक असते. आतां नवीन प्रदेशांत ज्या रानटी लोकांशीं त्यांचा संबंध आला त्या रानटी लोकांची भाषा या लोकांनीं उचलली असणें शक्य नाही. कारण सामान्यतः जिकणांच्या लोकांच्या भाषेचा परिणाम जित लोकांच्या भाषेवर होतो; जितांच्या भाषेचा परिणाम जेरयांच्या भाषेवर फारसा होऊं शकत नाही व जरी झाला तरी त्या भाषेतील केवळ शब्दच फार तर या भाषेत येतील. जे त्यांची भाषा नष्ट होण्याचें कारण नाही. या दृष्टीनेंहि भाषांवरून संस्कृतीची कल्पना करण्यास हरकत दिसत नाही. शिवाय या ठिकाणीं एकवंशतेच्या कल्पनेवर आक्षेप उत्पन्न होतो. लो. टिळकांच्या मताप्रमाणें हिमप्रलयांनंतर जे लोक उत्तर युरोप व मध्य आशियाच्या मैदानांत उतरले त्यांना तेथील रानटी लोकांच्या संसर्गामुळें मूल संस्कृति जर आचरणांत आणतां आली नाही, तर त्याच रानटी लोकांच्या संसर्गांत त्यांचा वंश शुद्ध राहिला असेल ही गोष्ट कितपत शक्य आहे ? जे लोक मूलस्थानातून खालीं उतरले त्यांना आपल्या कुटुंबासह येणें कितपत शक्य शालें असेल ? पुष्कळ लोकांच्या स्थानांतरांमध्ये (Migrations) सहानसहान संकटांमुळेहि त्यांचीं बायकांमुळे त्यांच्याबरोबर जाऊं शकलीं नाहीत असें आपण पाहतो; मग हिमप्रलयासारख्या प्रचंड संकटांतून लोक आपल्या परिवारासह बाहेर पडले असतील ही गोष्ट शक्य आहे

काय ! नवीन वसाहतीत त्यांचा वंश शुद्ध राहिला असणे मुळीच शक्य नाही. असो.

पुरातत्त्वशास्त्रवेत्त्यांनी मानवी प्रगतीची तीन युगे कल्पिली आहेत. (१)

अश्मयुग (Stone age) (२) ब्राँझयुग किंवा
मानवी प्रगतीचे
चालखण्ड
ताम्रयुग (Bronze or Copper age) आणि
(३) लोहयुग (Iron age). अश्मयुगाचे पुनः

दोन भाग पडतात. (१) पूर्वोश्मयुग (Palaeolithic age) आणि (२) उत्तरोश्मयुग (Neolithic age). पूर्वोश्मयुगांत मनुष्य खडकांतील गुहामध्ये राही. गुरे चारणे, शेती करणे किंवा वस्तु निर्माण करणे यापैकी कशाचेहि ज्ञान त्याला नव्हते. अरण्यांत शिकार करून त्यावर अगर नदीतील माशांवर आणि रामांतील फळांवर तो उपजीविका करित असे. त्याला खाजगी मालमत्ता नव्हती. धातूचे ज्ञान नव्हते; भांडी तयार करण्याचे ज्ञान नव्हते. तो आपली शस्त्रे लांकूड, दगड व हाडे यांपासून तयार करी. दगडाचे डलपे काढून मोठ्या परिश्रमाने तो त्यापासून काही ओमडघोबड वस्तु तयार करी. उत्तराश्मयुगांत तो दगडापासून नाना प्रकारच्या चांगल्या वस्तु निर्माण करू लागला. गुरे पाळण्याचे व धान्य पेरण्याचे ज्ञान त्याला उत्पन्न झाले. गुहांच्या बाहेर तो थोकेपणाने राहू लागला. ताम्रयुगांत त्याला तांब्याच्या किंवा ब्राँझच्या धातूचा शोध लागला. तो चांगला भेटपाळ, शेतकरी व कारागीर बनला. लोहयुगांत त्याला लोखंडाचा शोध लागला व या काळांत त्याची सर्वांगीण प्रगति शाली. इंडो-युरोपियन हे ताम्रयुगातील होते.

मूळ इंडो-युरोपियन भाषेच्या, संस्कृत, श्रद्ध, ग्रीक, रोमन, ट्यूटॉनिक, केल्टिक व लेटो-स्लाव्होनिक या ज्या पोटभाषा, त्यांची सांप्रतची स्वरूपे पुढील नकाशावरून (पृष्ठ १६) समजून येतील.

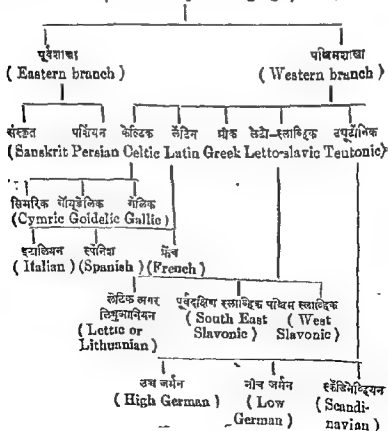
या भाषांतील शब्दांच्या तुलनेने (Linguistic palaeontology)

इंडो-युरोपियन संस्कृतीचे पुढील स्वरूप स्थूल-
इंडो-युरोपियन लोक
रानटी नव्हते.
मानाने समजते. अग्नि हा सर्व सुधारणांचा जनक समजला जातो. इंडो-युरोपियनांना अग्नि माहीत होता. कारण अग्नि हा शब्द सर्व भाषांत समान आहे. अर्थात् इंडो-युरो-

पियनांची संस्कृति रानटी नव्हती हे प्रथमदर्शनीच स्पष्ट होते. गुरेदोरे पाळून

त्यांवर ते उपजीविका करीत होते; म्हणजे ते पशुगज (Nomads) होते. तथापि ते शेती करून धान्यहि विक्रीत अगत. ' गो ' हा शब्द सर्व भाषांत आहे. गाईला असलेल्या या प्राधान्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते की, इंडो-युरोपियन लोक हे किरणोर नसून एके ठिकाणी राहिलेले होते. कारण मेंढपाळांच्या मेंढ्यांप्रमाणे गाईला सतत चाल व चारंवार बदलते हवापाणी ही सोसत नाहीत. गोष्ट, गोष्टी, गोष्टयुध, गोत्र, गदिष्टि इत्यादि शब्दांवरून त्यांची गुरांवर उपजीविका करण्याची वृत्ति दिसून येते. जर्मन नांगरून रयांत

इंडो-युरोपियन भाषा
(Indo-European Language)

ते धान्य पिकवीत. नांगर लांकडाच्या फांदीचा असे. भूर्ज (बर्च) हा वृक्ष त्यांना माहीत होता. केवळ युरोपीय भाषांची तुलना केली असता बऱ्याच वृक्षांची नावे सदृश आढळतात. त्यापैकी ओक हा मुख्य होय. या वृक्षाला असलेल्या युरोपियन नावाच्या स्वराने जरी फरक असला तरी व आणि र ही व्यंजने त्या सर्वांत आहेत. यावरून अशा प्रकारचे नांव इंडो-युरोपियन काळी वृक्षाला सामान्यतः लावले जात असावे असा प्रो. श्वेडर याचा तर्क आहे.*

कळप करून रहाणाऱ्या प्राण्यांचे मांस ते खात असत. शिकार केलेल्या

प्राण्यांचे मांस खात नसावेत. कच्चे मांस व शिज-
त्याचा आहार
वलेले मांस असे दोन्ही प्रकार इंडो-युरोपियन भाषां-

तून आढळतात. [कच्चे मांस—कव्य (संस्कृत), किअस् (ग्रीक), कॅरो (लॅटिन); शिजविलेले मांस—मांस (संस्कृत), मिस (आर्मीनियन), मॅस (अर्थाचीन फारसी), मिप्स (लिथुआनियन), मिश (गॉथिक)]. शिज-विण्याची क्रिया अर्थातच त्यांना माहीत होती. परंतु पक्व (संस्कृत), पेस्सो (ग्रीक), पेक (प्राचीन सॅक्सन), केपु (लिथुआनियन) या शब्दाचा अर्थ प्रारंभी भाजणे असा असावा असे प्रो. श्वेडर याचे मत आहे. पक्षांचा उपयोग खाण्याकडे करीत नव्हते, यावरून पक्षी भाणसाळलेले नव्हते असे दिसते. मद्य खात असत. दूध आणि यव यांचाहि आहारात समावेश होता. पिके विळ्यानं कापून त्याची बैलांच्या पायांखाली मळणी करीत. अशा रीतीने काढलेले धान्य भाजून खात, किंवा दगडाच्या ओबडधोबड जात्याने दळून अगर बरवट्याने कुटून त्याचे पीठ करीत व त्याची भाकरी भाजून खात. कुटणे आणि दळणे या दोन्ही क्रियांचे वाचक शब्द इंडो-युरोपियन भाषां-तून सारखे आहेत. [कुटणे—क्लृन् (संस्कृत), क्लुगो (ग्रीक), कियो (लॅटिन); दळणे—पिप् (संस्कृत), पिस्सो (ग्रीक), पिन्सो (लॅटिन)]. मीठ हा पदार्थ त्यांना माहीत नव्हता. कारण मीठवाचक शब्द इंडो-युरो-पियन भाषांत निरनिराळे आहेत. दुधाचा उपयोग विशेष प्रमाणात होत नसावा.

मूलस्थानातील लोकांना माहीत असलेल्या प्राण्यांच्या पानतीत पुढील शब्द निरनिराळ्या भाषातून आढळतात —

* Prof. Schrader—Prehistoric Antiquities of Indo-Aryans.

कुना-था (संस्कृत), स्या (शेंद), शुव (आर्मीनियन), कॅनिस् (लॅटिन), हुंडस् (गॉथिक), हाऊंड (इंग्लिश).

लांडगा-वृक (संस्कृत), बेहर्क (शेंद), गेल (आर्मीनियन), लपुस् (लॅटिन), व्हुल्फ्स् (गॉथिक).

अम्बल—श्वक्ष (संस्कृत), अर्ज (आर्मीनियन), उर्मुस् (लॅटिन),

उंदीर—मूष (संस्कृत), मूस (अर्वाचीन फारसी), मूस् (लॅटिन), मुक्न (आर्मीनियन).

ससा—शश (संस्कृत), हसो (अर्वाचीन उच्च जर्मन).

याखेरीज घोडा, गाढव, बैल, शेळी, मेंढी, उट, डुकर, सर्प या प्राण्यांना त्यांना माहीत असलेले प्राणी निरनिराळ्या भाषांत ज्या सज्ञा आहेत, त्याच्यातील ध्वनिसादस्यावरून हेहि प्राणी त्या लोकाना माहीत होते असे दिसते. इंडो-युरोपियन लोक जना-

बराच कळप पाळीत असत ही गोष्ट कळप या अर्थी असलेल्या शर्ष (संस्कृत), हर्ड (गॉथिक), हर्डस् (इंग्लिश) या तुल्य शब्दांवरून स्पष्ट होते. संस्कृत भाषेतील डलूक, कूकदाकु, कोकिला, तित्तिरि, हंस, सुपर्ण या पक्ष्यांना लॅटिन, ग्रीक, आर्मीनियन वगैरे भाषातून जी नावे आहेत, त्यातील ध्वनिसादस्य त्या त्या पक्ष्याच्या ध्वनींशी मिळते. पक्ष्याच्या गमनाच्या दिशांवरून शकुन पहात असत.

वखें वापरण्याचें ज्ञान त्यांना होतें. वेश्-वाघरणें या सामान्य धातूपासून बनलेले जे सप्तश शब्द निरनिराळ्या भाषांत प्रचारात आहेत, त्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते. [वसन (संस्कृत), वड्हन (शेंद), एस्सुमि, एडम,

एस्पीस (ग्रीक), व्हेस्तिस्, व्हेस्टिओ (लॅटिन), गवस्जन (गॉथिक)]. नम्रतावाचक शब्दाहि वन्याच भाषांत सप्तश आहेत. [नम्र (संस्कृत), नागु (प्राचीन सॅक्सन), नुगस् (लिथुआनियन), नुडस् (लॅटिन)]. परंतु नम्रतेची कल्पना बलाच्छादन रूढ ज्ञानानंतरच येणार हे उघड आहे. गुराची कातडी पाघरीत असत. उपनयनप्रसंगी नवीनच घालावयाच्या यज्ञोपवीताला मृगचर्माचा तुफडा लावतात हा चरील रूढीचाच अवशेष आहे. बुरगुसासारखे जाडंभरडे कापडहि ते विणीत व वापरीत असत. दोरी वळणें,

टोपल्या विणणें, चट्या तयार करणें या कलाहि त्यांना माहीत असाव्यात. चा-विणणें हा धातु अनेक इंडो-युरोपियन भाषांतील शब्दात आढळतो. [ओतु-आढवे धागे (संस्कृत), नीत्रोन-उमे धागे, इवान-चाती (ग्रीक), चोरस-कातीण (लियुआनियन), वात-वस्त्र (प्राचीन उच्च जर्मन), वेल्म-वस्त्र (लॅटिन), ऊर्जवाभि-लॅंकर विणणारा (संस्कृत), उब्द-विण-लेला (झेद), वाफ-विणणें (पाभीर), वेक-विणणें (नॉर्वेजियन) वेस्त-वारीक घामा (अँग्लो-सॅक्सन), विस्त-वारीक घामा (मध्य उच्च जर्मन)]. एकंदरीत विणण्याच्या कलेंत घरीच प्रगति झाली होती. रथा या धातूच्या अस्तित्वावरून त्या काळचे माग उमे राहून कापड विणण्याचे असावेत. [स्तामेन (लॅटिन), स्ताक्लेस (लियुआनियन), वेफस्ताद् (प्राचीन नॉर्वेजियन), रथनि (संस्कृत)]. ताम आणि लॅंकर यापासून कापड तयार करीत असत. एकच वस्त्र अगाभोवती गुंडाळीत. शिवण्याची कला अस्तित्वात नव्हती.

सोमं य तावें हे धातु त्यांना माहीत होते. अयस् हा शब्द मूलसंस्कृतीत मांसपाची आहे कीं तामपाची आहे हें निश्चित धातुज्ञान धरून नाहीं. धातूंची कामे ते करीत असत प्रसंगाविशेषीं

सरी ते हजामत करीत असत असे दिसते. कारण धुर हा शब्द ओक भापेंत आहे. ताऱ्याचे ओबडधोबड दागिने ते घडवीत होते. धनुष्यराण, माले च तरवारी ही त्यांचीं आयुधे होती. लंगूड वाकून त्यांचे धनुष्य तयार केलेले असे. तरवारी, माणाचे व भात्याचे काळ ताऱ्याचे असत. धातूच्या ऐवजीं घासलेल्या दगडाचाहि उपयोग ते केव्हा केव्हा करीत असत. माडीं धातूचीं होती काहीं दगडाचींहि असत. कुंभाराच्या चाकार मातीचींहि माडीं तयार करीत. झाडाचे मुंथे कुन्हाडीने तोडून ते पोंछरून त्यांच्या नावा तयार करीत असत व त्या नया आणि सरोयरे यात चालवीत. समुद्र त्यांना माहीत नव्हता. नौ हा शब्द खरें भाषात एक आहे. झाडाच्या मुण्या-पासून गाडपा तयार करीत होते. दोन चार्के व मथळा कणा हीं एकाच लाकडाचीं असत. दोन्ही बाजूला उच्च, मरीच व गोल चार्के ठेवून मथळा भाग पोंछरून काढलेला असे. गाडपांना पैल जोडीत. गाडींच्या निरनिराळ्या भागांचे शब्द बहुतेक इंडो-युरोपियन भाषांत सारखे आहेत. [चाक-रोटा (लॅटिन), राट्स (लियुआनियन), राह (प्राचीन उच्च जर्मन), रथ

(गाडी-संस्कृत); चक्र (संस्कृत), कुस्लोस् (ग्रीक), कोलो (प्राचीन सॅक्सन); आस-बक्ष (संस्कृत), अँक्विस् (लॅटिन), अहस् (प्राचीन उच्च जर्मन), ऑस्त्रस् (लिथुआनियन); तुंवा-नाभि (संस्कृत), नकु (अँग्लो-सॅक्सन), नव (प्राचीन उच्च जर्मन), नविस् (प्राचीन फारसी)-घरे बांधली जात. [दम (संस्कृत), तुन् (आर्मीनियन), डोमास् (ग्रीक), डोमस् (लॅटिन), डोगु (प्राचीन सॅक्सन); शाला (संस्कृत), कलिआ (ग्रीक), सॅला (लॅटिन), हूला (ट्यूटॉनिक)]. प्रत्यक्ष वस्तूच्या देवघेवांनी विनिमय चालत असे. स्विट्सर्लंडमध्ये प्रागैतिहासिक काळांतील ' सरोगृहे ' (Lake dwellings) सापडली आहेत. त्यातील संस्कृतीशी इंडो-युरोपियन संस्कृतीचे साम्य दाखविण्यांत येते.

कफविकार, बमन, विष, जखम यांचे याचक शब्द इंडो-युरोपियन भाषांत समान आहेत. यावरून त्याच्यामध्ये काही रोग प्रचलित होते व त्यावर काही औषधे त्यांनी शोधून काढली होती असे दिसते.

वर्षाचे दोन विभाग करीत असत. हिवाळा हा शब्द इंडो-युरोपियन कालविभाग धरिते भाषांतून प्रागुत्पाने आढळतो. [हायन-वर्ष (संस्कृत), सयनो-हिवाळा (शेंद), क्स्तिओन्

वर्क (ग्रीक), हाएम्स-हिवाळा (लॅटिन)]. उन्हाळ्याचे याचक शब्दाहि बऱ्याच भाषांत समान आहेत. [वसंत (संस्कृत), वप्रि (शेंद); वेस्न (प्राचीन सॅक्सन), वेर (लॅटिन), एर (ग्रीक), वसर (लिथुआनियन)]. या दोन ऋतूंचे वर्ष होत असे. [समा-वर्ष (संस्कृत), हम (शेंद), अमर्न (आर्मीनियन), सम, समरद् (इटालियन), समर (प्राचीन उच्च जर्मन)]. इंडो-युरोपियनांच्या मानसिक सामर्थ्याच्या आणि सापेक्ष प्रगतीचे उत्कृष्ट गमक म्हणजे दशाशपद्धति त्यांनी शोधून काढली हे होय. शंमरापर्यंत ते मोजीत असत. हजाराचा आंकडा त्यांना माहीत नव्हता. पण एवढ्यावरून त्यांना हजार या संख्येची कल्पना नव्हती किंवा हजारांनी एकत्र जमलेला समुदाय त्यांनी पाहिला नव्हता असे अनुमान काढतां यावयाचे नाही. कारण दहा शंमर अशा पद्धतीनेहि ते हजाराचे काम मागवीत असले पाहिजेत. (अजूनसुद्धा आपण कधी कधी असा प्रयोग करतो.) त्यांच्या समकालीन इतर रानटी लोक बोटांनी तीन किंवा पाचपर्यंत मोजू शकत. राज्यव्यवस्थेची

कांहींशी कल्पना त्यांना असावी. कारण राजा व राणी यांचे वाचक शब्द सर्व भाषांत एक आहेत.

इंडो-युरोपियनांच्या कुटुंबव्यवस्थेची कल्पना करण्यास खालील शब्द खासबंधु उपयोगी पडतात:—

पिता—पितर (संस्कृत), पितर (झेड), हेअर (आर्मीनियन), पतिर (ग्रीक) पेटर (लॅटिन), आविर (फारसी), फॅडर (गॉथिक), फादर (इंग्लिश). माता—मातर (संस्कृत), मातर (झेड), महर (आर्मीनियन), मातिर, (ग्रीक), मेटर (लॅटिन), मथिर (फारसी) मुओटर (प्राचीन उच्च जर्मन) मदर (इंग्लिश).

पुत्र—सूनु (संस्कृत), हुनु (झेड), सुनुस् (गॉथिक), सनुस् (लिथुआनियन), सिनु (प्राचीन सॅक्सन), सन् (इंग्लिश).

कन्या—दुहितर (संस्कृत), दुघवर (झेड), दुस्त्र (आर्मीनियन), डॉटर (इंग्लिश), दोस्टेर (जर्मन).

बंधु—भ्रातर (संस्कृत), मातर (झेड), फ्रॉतिर (ग्रीक), फॅटेर (लॅटिन), ज़ाथिर (पार्शियन), प्रोवर (गॉथिक), प्रॉदेरोडिस् (लिथुआनियन), मुडेर (जर्मन), ब्रदर (इंग्लिश).

भगिनी—स्वसर (संस्कृत), ह्वडर (झेड), सोरोर (लॅटिन), स्त्रिडर (पार्शियन), स्वेस्त्र (प्राचीन सॅक्सन), श्वेस्टर (जर्मन), सिस्टर (इंग्लिश).

दूरच्या नातलागात इतके साम्य आढळत नाही. मात्र चुलतावाचक शब्दात बरेच साम्य दिसून येते. [पितृव्य (संस्कृत), हुइर्यो (झेड), पप्रोस् (ग्रीक), पेतुउस् (लॅटिन), फॅतुरेओ (प्राचीन उच्च जर्मन), फिदेरा (अँग्लो-सॅक्सन)]. तसेच

नपात् (संस्कृत व जेड), नेपोट् (लॅटिन), नेप्थू (इंग्लिश).

सून—सुन्पा (संस्कृत), सुन्ता (उत्तर फारसी), सु (आर्मीनियन), सुओस् (ग्रीक), नुस् (लॅटिन), सुथ (प्राचीन उच्च जर्मन), सुचा (प्राचीन सॅक्सन).

जानई—जामातर (संस्कृत), ह्यामातर (झेड), स्टॅमेन्तास् (लिथुआनियन).

या साम्यावरून कुटुंबांमधील दृढपण खाली असल्याचे दिसून येते. सारासारात यांचे वाचक शब्दही सध्या आढळतात. यादून इतर दूरच्या

आत्म्या नावामध्ये सादृश्य आढळत नाही. कुटुंब या अर्थी 'विश्व' हा शब्द अस्तित्वात होता. [विष्पति-वीक्ष्यतिस्, विध्वत्नी-वीक्ष्यत्नी-लिधुआ नियन] विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट अशी आहे की, विधवा (Widow) हा शब्द सर्व भाषात आढळतो. त्याअर्थी मूलस्थानात सतीची चाल नव्हती ही गोष्ट स्पष्ट होते. कुटुंब हा समाजाचा घटक होता. गुलाम ठेवण्याची चाल होती. बहुपत्नीकत्व प्रचारात होते स्त्रिया पळवून किंवा विकत घेऊन लग्न होत असत. कुटुंबातील सपत्नीची घाटणी होत नसे थोरल्या मुलाकडे सर्व मालमत्तेचें स्नामित्व जाई. त्या काळी जमीन व गुरेदेखील मुबलक असल्या-कारणाने घाटण्या करणाऱ्याची आवश्यकता भासत नव्हती.

“निसर्गातील काही चमत्कृतीवरून देवतासबर्चींच्या कल्पना व कथा त्यांनी वसविल्या होत्या. मूलस्थान सोडल्यावर ज्याप्रमाणे देवकल्पना होती

भाषा बदलली त्याप्रमाणे त्याच्या सर्वसामान्य पुराणशास्त्रातहि बदलेल्या परिस्थितीत निरनिराळ्या कारणांनी फरक झाला. मूलस्थान सोडलेल्या लोकांच्या मनाने ज्या प्रमाणात इतर संस्काराचे ठसे जमटले, त्या प्रमाणात त्याच्या पुराणशास्त्रात फेरबदल झाले म्हणून ज्याप्रमाणे वैदिक संस्कृत भाषा आणि प्राचीन ग्रीक भाषा यांच्यामध्ये अत्यंत फरक पडला, त्याप्रमाणे वैदिक पुराणशास्त्र व ग्रीक पुराणशास्त्र यात पुष्कळ अंतर आहे, यात आश्चर्य मानण्याचे कारण नाही तथापि आजच्या इंडो युरोपियन राष्ट्रात मूळ इंडो युरोपियन पुराणशास्त्रातील काही कल्पना साहाजिकच सापडतात. त्याबरोबरच या धार्मिक कल्पना इंडो युरोपियन राष्ट्रांच्या अर्वाचीन वाङ्मयापेक्षा प्राचीन वाल्म्ययात अधिक स्पष्ट दिसणे हेहि साहाजिकच आहे. वेदांतील पुराण शास्त्र हे होमर आणि हेसियडच्या ग्रीक पुराणशास्त्राशी काही अशा जुळते आहे. या प्राचीन ग्रंथांतील धार्मिक कल्पनांचे परस्पर साम्य हे मागाहूनच्या हिंदु आणि ग्रीक देवतासमूहातील साम्यापेक्षा अधिक आहे. सांगण्याचा आशय असा की, वेदोत्तरकालातील पुराणकल्पनापेक्षा वेदकालातील देवतासबर्चींच्या कल्पना ग्रीक पुराणशास्त्राशी अधिक जुळतात त्याबरोबर हेहि ध्यानात घेतले पाहिजे की, ग्रीक देवताशी जुळगऱ्या अशा काही कल्पना वेदोत्तरकालात आढळतात की, ज्या वेदामध्ये सापडत नाहीत या कल्पना निसर्गाच्या प्रत्येक विसाऱ्याचा व मानवी जीविताचा दैवी नियन्त्रा निर्माण करण्याच्या नैसर्गिक बुद्धीमुळे उत्पन्न झाल्या असतील किंवा कदाचित्

आपल्या प्राचीन पुराणकल्पनांना पूर्णत्व आणण्याच्या हेतूने त्यांत फेरबदल करण्याच्या किंवा अधिक भर टाकण्याच्या नवीन प्रेरणेमुळे उत्पन्न झाल्या असतील. वेदोत्तरकालीन हिंदू देवतांचे ग्रीक देवतांशी आढळणारे साम्य हे आकस्मिक रीतीने उत्पन्न झालेले नव्हे. समान स्वभावविशेष असणारी राष्ट्रे एकाच पद्धतीने आपल्या धार्मिक कल्पना वसवीत असतात याचे हे उदाहरण आहे, परंतु प्राचीन ग्रीक आणि वैदिक वाङ्मयांतील देवतासाम्य हे या प्रकारचे नव्हे. हे निःसंशयपणे मूळ इंडो-युरोपियन पुराणशास्त्राचे अंश आहेत. कारण या देवतांचे वाचक शब्द आणि त्या देवतांची कार्ये या दोन्ही बाबतींत ग्रीक आणि वैदिक देवतांचे साम्य आहे. ”*

हीच गोष्ट इतर इंडो-युरोपियन राष्ट्रांच्या बाबतींत लागू आहे. आतां इतर राष्ट्रांतील देवतांचे वैदिक देवतांशी साम्य प्रोक्लाच्या देवतापेक्षां कमी आहे ही गोष्ट खरी; परंतु त्यामुळे इंडो-युरोपियनांना मूलस्थानी देवताविषयक कांही कल्पना होत्या या विधानास बाध येत नाही. मूलस्थानांत चौ [शीअस (ग्रीक) घौथितर्-शीअसराटेर (ग्रीक), ज्युपिटर (लॅटिन) ड्यू (अँग्लो-सॅक्सन)], वरुण (ओरनोस-ग्रीक), अग्नि [इमिस (लॅटिन) ओमि (स्लाव्ह)], सूर्य [सोल (लॅटिन), हेलिअस (ग्रीक)] व उपसू [ऑरोरा (लॅटिन), ईऑस (ग्रीक), ईअस् (अँग्लो-सॅक्सन) औस्र (लिथुआनियन), अमुस्यो (ट्यूटॉनिक)] यांना देव, तात्व निश्चितपणे प्राप्त झाले होते. यूत्रहन् किंवा इंद्र ही देवता वास्तविक आर्क्टिक प्रदेशातील आहे; परंतु तिचा उल्लेख ग्रीक, लॅटिन इ. युरोपियन भाषांत आढळत नाही, हे आश्चर्य आहे. फक्त अवेस्त्यामध्ये तिचा उल्लेख ‘वेरेमेत्र’ या नांवाने कांही ठिकाणी आढळतो. अभिनी ही देवता वास्तविक आर्क्टिक प्रदेशातील आहे, परंतु तिला त्या ठिकाणी इतरांइतके महत्त्व नसावेसे दिसने. यामुळे मूलस्थानांतून निघाल्यानंतर अनेक भिन्नाभिन्न परिस्थितींतून जात असतां युरोपियन लोक ती विसरले असनेत. या कारणाने युरोपीय वाङ्मयांत तिचा उल्लेख सापडत नाही. फक्त ग्रीक वाङ्मयांत, टायोस्फुरोई या काहीशा भिन्न नांवात ती आढळते. ट्यूटॉनिक भाषेतहि अभिनीशीं तुल्य असा एरु शब्द आहे. याशिवाय देवतावाचक पुष्कळ शब्दांचीं गाम्ये आढळतात. [मग (बोगु स्त्राविह्क), सरमा (सेलेन

हेमॅस), त्रित (त्रितन-ग्रीक; अएतोना-हॅद), वात (वोतन-ओदिन), पर्जन्य (पेर्कुना-लियुअनियन; किओम्यु), सरण्यु (एरिनिस्) मनु (मिनास्-ग्रीक) मन्नुस-टथूटानिक), प्राक्षग (फडामेन.)]. परंतु या शब्दांना देवतात्व प्राप्त झालेलें दिसत नाहीं. प्राश्निमात्य भाषाशास्त्रज्ञांनीं इंडो-युरोपियन भाषांचा जो अभ्यास केला आहे त्यावरून वर संक्षिप्त स्वरूपात दिलेली माहिती उपलब्ध होते. एकंदरीत इंडो-युरोपियनांनीं मूलस्थानांत कांहीं देवता कल्पित्या होत्या च त्याप्रीत्यर्थ ते चंद्रायाम करीत असत ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

मूलभूमीचा त्याग

अशा प्रकारच्या संस्कृतींत इंडो-युरोपियन लोक उत्तरध्रुवाच्या प्रदेशांत राहिले असता तेथील भौगोलिक परिस्थिति पालटली.

हवस्थान सोडले

त्या प्रदेशांत जोराची हिमवृष्टि सुरू झाली. थंडीचें प्रमाण अतिशय वाढल्यामुळें लोकांना तेथें जगणें अशक्य झालें. आपलीं घरेदोंर सोडून निरनिराळ्या टोळ्या करून ते वाट कुठेल तिकडे चालूं लागले. जेवढी चीजवस्त बरोबर घेण्यासारखी होती तेवढी घेऊन त्यांनीं आपली वसति सोडली. एक भाषा व एक संस्कृति असणाऱ्या लोकांची अशा आकस्मिक रीतीनें कायमची वागावाग-झाली. ही हिमवृष्टि होण्यास कोणतीं कारणां घडलीं याबद्दल भूगर्भशास्त्रज्ञांत मतभेद आहेत. पृथ्वीचें बांधवतुळ हळीं जवळजवळ गोलाकार आहे; परंतु त्यावेळीं तें बरोच लांबट होतें. त्यामुळें तेथील समशीतोष्ण हवामान बदलून तें अतिशय शीत झालें; हें डॉ. कोल यांनीं दिलेलें न्यातिप्राप्ययक कारण त्यांतल्यात्यांत संयुक्तिक दिसतें.

उत्तरध्रुवाच्या प्रदेशांतून निघालेल्या लोकांचे दोन मुख्य भाग पडले.

कांहीं लोक दक्षिणेकडे निघाले व काहींनीं पश्चिम कोणीकडे जाणें कसकसे केले दिशा घरली. दक्षिणेकडे जे लोक निघाले ते सर्व एकदमच निघाले असले पाहिजेत; कारण ते वंशा-

नेहि एक होते. हेच इंडो-इराणी लोक होते. याच्या एकयंतीयत्वाबद्दलचीं प्रमाणें अशीं आहेत—

(१) ज्या मापेंत पारशी लोकांचा जवळता हा ग्रंथ लिहिलेला आहे ती संद भाषा व संस्कृत यांमध्ये अतिशय साम्य आहे. ते इतकें की संद

भाषेतील काही संबंध मंड थोडासा फरक केला असतां संस्कृतांत रूपांतरित होतात.

(२) दोन्ही भाषा बोलणारे लोक आपल्या प्राचीन वाङ्मयांत आपणांस आर्य (ऐर्य-अर्य) म्हणवित्तात.

(३) दोघांच्या धार्मिक आणि पौराणिक कल्पनांमध्ये अतिशय साम्य आहे.

पार्श्वेकडे जे लोक निघाले ते माथ एकाच टोळीनें निघाले नव्हते. आर्क्टिक प्रदेशांतील त्यांच्या वसतिस्थानांच्या कमीअधिक अंतराप्रमाणें व प्रवासाच्या गत्यनुसार त्यांच्या अनेक टोळ्या बनल्या. जे लोक उत्तरध्रुवापासून दूर होते आणि घाडसी होते ते सर्वांत पुढें गेले असतील व उत्तरध्रुवाच्या आसपास रहाणारे त्यांच्या मागोमाग गेले असतील. हिमवृष्टीच्या प्रदेशांतून बाहेर पडल्यानंतर पुढच्या टोळ्या तशाच पुढें गेल्या असतील व आज त्या ज्या प्रदेशांत आहेत तेथें येऊन थांबल्या असतील; आणि ज्या मागाहून आल्या त्या क्रमानें मागील प्रदेशांत राहिल्या असतील. किंवा कदाचित् असेंहि झालें असेल की, पहिल्या टोळ्यांनीं हिमवृष्टीचा प्रदेश संपल्याबरोबर आपला प्रवास संपविला असेल व ज्या टोळ्या मागाहून आल्या त्यांना तेथें रहाणें शक्य नसल्याकारणानें नवीन प्रदेश हुडकण्याकरितां त्या पुढें निघाल्या असतील. एकंदरित, आर्क्टिक प्रदेशांतील कोणत्या प्रांतातले लोक कोणत्या नवीन प्रांतांत वसाहत करून राहिले हें सांगण्याला केवळ पोकळ तर्काशिवाय दुसरा आधार नाहीं. त्या टोळ्यांची वाटें ठिकठिकाणीं रानटी लोकांशीं गांठ पडली असेल व त्यांच्याशीं त्यांना झगडानें लागलें असेल. याकरितां प्रत्येक टोळी जुटांनें निघाली असेल. कारण सर्वच प्रदेश त्यांना नवीन असल्यामुळे कोणत्या प्रदेशांत कसे व किती लोक आहेत हें त्यांना माहीत असणें शक्य नव्हतें. थोडथोडे लोक पुढें गेले असते तर त्यांच्या जीवाला धोका पोंचण्याचा संभव होता. याकरितां प्रत्येक टोळी एकत्र रीतीनें प्रवास करीत असेल. प्रवासांत असतां जे प्रदेश त्या टोळ्यांना नैसर्गिक अनुकूल हवामानाचे व उपजीविकेच्या साधनांनीं परिपूर्ण असे वाटले, त्या प्रदेशांत त्यांनीं आपली वसति केली. अशा रीतीनें हिमवृष्टीमुळे रहाण्यास अयोग्य झालेला स्वदेश सोडून नवीन वसतिस्थानें शोधण्याकरितां वर्षानुवर्षे अनेक प्रदेशांतून प्रवास

करून इंडो-युरोपियन लोकांनो सोईस्कर अशा प्रदेशांत वसाहती केल्या व ग्रीक, रोमन, जर्मन, स्लाव्ह व केल्ट या भाषा बोलणाऱ्या आजच्या लोकांचे अतिप्राचीन काळाचे पूर्वज त्या त्या प्रदेशांत वसाहती करून राहिले.

इंडो-इराणी लोक दक्षिणेकडे निघाले ते प्रवास करीत करीत मध्य-आशियांत येऊन पोहोचले व तो प्रदेश त्यांना अनुकूल वाटल्याकारणाने त्यांनी तेथे कांहीं काळपर्यंत मुक्काम केला. पुढे मध्य आशियांतून मुक्काम हलविण्यास त्यांना काय कारण घडलें तें निश्चितपणें मागता येत नाही. तथापि लोकसंख्या वाढल्यामुळे त्यांना उपजीविकेचा साधनें त्या मानानें कमी पडूं लागलीं असावीत हें कारण संभवनीय आहे. मध्य आशियांतील दोर्ध्रकालीन मुक्कामानंतर इंडो-इराणी लोक कित्येक वर्षे प्रवास करीत पर्शियांतून अफगाणिस्थानच्या डोंगराळ मुलुखात येऊन पोहोचले. व खैबर घाटाच्या मार्गानें हिंदुस्थानांत उतरले. पंजाबांत त्यांचा प्रवेश होण्यापूर्वी तेथे कोण-कोण लोक होते, ते कसे होते इत्यादि परिस्थितीचे अवलोकन पुढील विभागात करूं.

विभाग दुसरा 'आर्य-आक्रमणापूर्वीचा हिंदुस्थान

ऑस्ट्रिक व द्राविडियन लोक

अतिप्राचीन काळी हिंदुस्थानांत मनुष्यप्राण्याची वसति नव्हती, ज्या ज्या हिंदुस्थानातले प्राचीन वंशांचे व भाषेचे लोक आज हिंदुस्थानांत विसतात नसत राहिल्या-ऑस्ट्रिक ते सर्व भिन्न भिन्न काळी वाहेरून आले. हिंदुस्थानांत प्रथमतः आलेले रानटी लोक ऑस्ट्रिक वंशाचे व भाषेचे होत. ते वायव्य दिशेकडून आले. ते केव्हा आले हे समजण्यास मार्ग नाही. या ऑस्ट्रो-एशियाटिक वंशाचा जगातील बहुतेक सर्व प्रागैतिहासिक जनसमूहाशी संबंध आहे. ऑस्ट्रिक भाषा हिंदुस्थानाबाहेरच्या सर्व प्रदेशांत प्रचारांत असलेली आढळून येते. हिंदुस्थानच्या आजूबाजूपुरते पहावयाचे तर उत्तरेकडील तिबेटो-ब्रह्मी व पूर्वेकडील चार्स, मोन्-ख्मेर आणि मुंडा हे भाषासमूह (Linguistic Families) ऑस्ट्रिक म्हणून सांगता येतील. तिबेटो-ब्रह्मी भाषासमूह हा सामान्यतः चार्स व चिनी भाषासमूहाशी जुळता आहे. तसेच खासी भाषेचा दुवा जोडला असता मुंडा (किंवा कोल) भाषासमूह मोन्-ख्मेर व मलाया द्वीपकल्पातील अनेक पोट-भाषा यांच्याशी जुळता आहे. नुकतेंच असेहि जवळजवळ सिद्ध झालेले आहे की, मोन्-ख्मेर, खासी आणि मुंडा हे भाषासमूह सिनो-तिबेटी भाषासमूहाशी संबद्ध आहेत. फादर इमीट थांगी दिलेल्या संज्ञेप्रमाणे या सर्व ऑस्ट्रो-एशियाटिक भाषा आहेत.*

हे ऑस्ट्रिक लोक शरीराने कसे होते, त्यांची संस्कृति कशी होती यासंबंधी फारशी माहिती उपलब्ध नाही. ते प्राविडियन भाषा. पूर्वाश्रमयुगांतले होते यावरून अशी कल्पना करता येते की, ते खडकांच्या गुहातून रहात असत व कच्चा मांसाहार करीत असत. दगडाची ओवढपोवढ हत्यारे ते तयार करीत असत. शरीराने सुटके, पिंगट काळसर वर्णाचे व मोठ्या आणि जाड नाकाचे

* Dr. P. C. Bagchi—Pre-Aryan and Pre-Dravidian India, 1929.

असे ते लोक असावेत. दगडाच्या कुऱ्हाडीने ते झाडे तोडीत. खेडेगांवासारखे लहानलहान समूह काळाने ते रहात असत. त्यांची वसाती वायव्य सरहद्द-प्रात, पंजाब व संयुक्तप्रांत एवढ्या मार्गांत होती. कालांतराने दुसऱ्या एका वंशाचे-मेडिटेरेनियन-लोक पार्शिया वलुविस्थान या मार्गाने हिंदुस्थानांत आले. हे लोक मूळचे पूर्व आफ्रिकेतील होत असे एक मत आहे x व ते उत्तर आशियाच्या किंवा उत्तर युरोपच्या मैदानांतून आले असे दुसरे मत आहे.* प्रो. रॅपसन यांच्या मते ते पश्चिम आशियांतून आले.† मेडिटेरेनियन लोकांची संस्कृति अरोदर आलेल्या ऑस्ट्रिक लोकांच्या संस्कृतीत मिसळली व त्यापासून द्राविडियन संस्कृति तयार झाली. ज्या ठिकाणी द्राविडियन असा शब्दप्रयोग वंशदृष्ट्या केला असेल त्या ठिकाणी तो केवळ सोईसाठी करण्यांत आलेला आहे. वंशदृष्ट्या द्राविडियन ही मिश्र जात आहे. द्राविडियन भाषा बोलणारे पहिले लोक हे फक्त बाहेरून आलेले होते, वसतीला विशेष लायक अशा प्रदेशांत द्राविडियन जातीचे मूळ दोन जनक वंश मिश्रित झाले. मेडिटेरेनियन लोक येण्यापूर्वी जे ऑस्ट्रिक लोक दूरदूरच्या प्रदेशात रहावयास गेले, त्याचे वंशज अद्यापि त्या ठिकाणी अजूनही दिसतात. कोल, संताळ, मुंडा वगैरे जातीचे आजचे लोक हे अशा प्रकारे दूर राहिलेल्या ऑस्ट्रिक लोकांचे वंशज होत. प्रचंड कालातिक्रमांमुळे या लोकांची मूळची भाषा नाहींशी झाली व द्राविडियन लोकांची भाषा त्यांनीं उचलली. हिंदुस्थानांत पहिली भाषा ऑस्ट्रिक होती. त्यानंतर द्राविडियन भाषा आली. त्यामुळे ऑस्ट्रिक भाषा प्रचारातून गेली; परंतु लोकांच्या संमिश्रणामुळे ऑस्ट्रिक भाषेतील पुष्कळ शब्द द्राविडियन भाषेत आले व आजतागायत तीं ते असलेले आढळून येतात.

मूळ द्राविडियन भाषेच्या तामीळ, तेलुगु, कानडी, मल्याळी, तुळु, तोड, कोटा, गोंड व खोंड किंवा कुंड अशा नऊ पोटभाषा द्राविडियन भाषा बनल्या आहेत. त्यांपैकी तामीळ भाषा ही मूळ द्राविडियन भाषेची प्रतिनिधि सगळी जाते. “ व्याकरणरचनेच्या दृष्टीने

x G. Elliot Smith—Migrations of Early culture.

* Dr. Caldwell—Comparative grammar of Dravidian Languages.

† Cambridge History of India Vol. I part II.

पाहिले असतां द्राविडियन भाषा संस्कृतापासून अगदीं भिन्न आहेत हे स्पष्टपणे दिसते. याच व्याकरणविषयक तुलनेने द्राविडियन भाषा या 'सिथियन' भाषासमूहातील आहेत हेहि समजून येते. मध्य आणि उत्तर आशियातील सिथियन भाषासमूहाच्या व्याकरणाशी द्राविडियन भाषांचे व्याकरण जुळते आहे. प्रो. रास्क यांनी उपयोगिल्ल्याप्रमाणे 'सिथियन' या शब्दाचा या ठिकाणी व्यापक अर्थ आहे. या भाषासमूहात फिनिश, टर्किश, मोंगोलियन आणि दुर्गुशियन हे भाषासमूह अंतर्भूत आहेत. (यांतील प्रत्येक भाषेच्या पुनः अनेक पोटभाषा आहेत.) या सर्व भाषा एकाच व्याकरणपद्धतीने बनलेल्या आहेत आणि त्यांतील सामान्य नियम एकच आहेत. या भाषासमूहाला टर्कर, फिनिश, उराल-अल्टिक, मोंगोलियन, तुरानियन अशीं अनेक नावे निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी दिलेली आहेत; परंतु सिथियन ही एकच नाव उपपन्न व सद्योक्त सोईस्कर असे आहे. कारण उत्तर आशियातील आणि युरोपातील अज्ञातमूल अशा अनेक रानटी जातींचा संदिग्ध वाचक असा हा एकच शब्द आहे. द्राविडियन भाषांचा सिथियन भाषासमूहाशी संबंध प्रथम प्रो. रास्क यांनीच दाखविला. द्राविडियन भाषासमूह जरी सिथियन भाषासमूहापैकी असला तरी त्यामध्ये त्याला स्वतंत्र अस्तित्व आहे. कारण सिथियन भाषासमूहातील इतर भाषासमूहांहून द्राविडियन भाषासमूह भिन्न आहे."*

‘द्राविडियन लोकांची उंची सामान्य प्रमाणापेक्षा घोडी कमी होती. त्यांचा रंग जवळजवळ काळा होता. अंगावर केस धाविडियन लोक कोणी-
फडून आले ? पुष्कळ होते व ते चडुपा कुरळे होते. सोळे काळे आणि दोळे लांबट होते. नाक रुंदट आणि

वसके होते.’^५ ‘हे द्राविडियन लोक कोवून आले या प्रश्नाचा विचार करतांना मलचिस्तानांतील प्राहुई भाषेचा प्रश्न अगोदर घ्यावात घेतला पाहिजे. कारण प्राहुई भाषा ही मूळची द्राविडियन आहे. ही प्राहुई भाषा, द्राविडियन लोक पश्चिमेच्या बाजूने हिंदुस्थानात आले याची निदर्शक

* Dr. Caldwell-Comparative grammar of Dravidian languages).

५ Sir Herbert Risley—Indian census Report 1901.

आहे किंवा द्राविडियन लोक बहुचिस्तानापर्यंत पसरले होते याची घातक आहे ! दोन्ही वाजूंचे समर्थन निरविराळ्या लेखकांनी केले आहे, परंतु पहिलाच तर्क संभवनीय वाटतो. निरविराळ्या लोकांच्या स्थलविषयक हालचाली (Movements) दाखरून हिंदुस्थानांत 'झालेल्या' आहेत, हिंदुस्थानातून बाहेर झालेल्या नाहीत. द्राविडियन लोकांनी हिंदुस्थानातून सुद्धा जाऊन त्या सोंगराळ प्रदेशात वसाहती केल्या असतील ही कल्पना अशक्य वाटते, आणि त्याचबरोबर, पश्चिमेकडून हिंदुस्थानांत येत असतांना त्यांच्यापैकींच काहीनी वाटेत घसति पेली असेल हेंच ज्यास्त शक्य वाटते. तेव्हा द्राविडियन लोक पश्चिमेकडून बहुचिस्तानातून हिंदुस्थानात आले असाच बहुचिस्तानांतील द्राविडियन ब्राहुई मापेच्या अस्तित्वाचा अर्थ करणे सम्युक्तिक आहे. हें विधान सर्वमान्य न झाल्याचें कारण असें आहे की, हे ब्राहुई लोक वंशानें हल्ली सामान्यतः इराणी आहेत. तेव्हां दस एक आणि भाषा दुसरी हें कसें काय शक्य आहे, अशी शंका साहायिकच उत्पन्न होते. परंतु या शकेचें निरसन सहजी होऊं शकतें. सध्या ज्या मार्गांत द्राविडियन ब्राहुई भाषा बोलली जाते त्या मार्गांत तुर्को-इराणी लोकांची वसति आहे। आणि ब्राहुई जातीचा विशेष असा आहे की, त्यांच्यामधील विवाह सजाती-यातच होतात असें नाही; तर विजातीयांचेहि मिश्रण त्यांच्यामध्ये होतें. त्यामुळे बराबरापण आजचे तुर्को-इराणी लोक मूळ द्राविडियन लोकांहून भिन्न आहेत. तेव्हा वंशभिन्नत्वाचा प्रश्न घरील विधानाच्या आड येत नाही. अशारीतीनें बहुचिस्तानातील ब्राहुई या द्राविडियन मापेच्या अस्तित्वावरून असें सिद्ध होतें की, द्राविडियन लोक प्रागैतिहासिक काळात बहुचिस्तानाच्या मार्गानें हिंदुस्थानांत आले. '*

या द्राविडियन लोकांची संस्कृति, त्याचा धर्म इत्यादि संबंधांचा प्रश्न अतिशय गुंतागुंतीचा झेळून बसलेला आहे. पुढील विवेचनाच्या ओघात तो आपोआप सुटेल. तेव्हा तत्संबंधी विचार येथें न करता तदनुषंगी इतर प्रश्नांचा विचार अगोदर करावयाचा आहे. विवेचनान्या सोईसाठीं आर्य हिंदुस्थानांत आले व पंजाबात वसति करून राहिले हा इतिहास या ठिकाणीं गृहीत धरून चाललें पाहिजे.

सुमेरियन संस्कृति

ग्रेस आणि युक्राटिस नद्यांच्या दुआऱ्यात प्राचीन काळी सुमेरिया नावाचे

सुमेरियन आणि
अकॅडियन सुसंस्कृत असे एक राष्ट्र वसलेले होते. इ.पू.५०००
वर्षे हा त्याचा काळ होय. निष्पूर ही सुमेरियाची

राजधानी होती. त्यातील लोक सुमेरियन गानपत्राचे होते म्हणून त्यांच्या संस्कृतीस 'सुमेरियन' संस्कृति म्हणण्यात येते. पुढे दक्षिण इराणातील एका जातीच्या लोकांनी या दुआऱ्याच्या उत्तर भागात स्मारी करून तेथे आपली राजधानी स्थापन केली व तिला 'अक्कड' असे नाव दिले. म्हणून या लोकांस 'अकॅडियन' असे म्हणतात. त्यांच्या भाषेत 'अक्कड' म्हणजे डोंगर असा अर्थ आहे; यावरून हे लोक डोंगराळ मुलुखांत रहाणारे होते असे दिसते. ही निरनिराळी दोन राष्ट्रे तीनशे वर्षेपर्यंत अस्तित्वात होती. पुढे या दोन संस्कृति एकरूप झाल्या. या एकरूप संस्कृतीस 'सुमेरियन' किंवा 'खालिडियन' संस्कृति म्हणतात.

सुमेरियन लोक शहरे घटवून रहात असत. जगाच्या इतिहासात शहरा-

तील वसति पहिली सुमेरियन लोकांचीच आहे.
सुमेरियातील संस्कृति जमिनीची लागवड करून तांतून ते चांगली पिके

काढीत. हे लोक चांगले साक्षर आणि कलासंपन्न होते. त्यांचे वाङ्मय उच्च दर्जाचे होते व भौतिक शास्त्रातहि त्यांनी चांगली प्रगति केली होती. भाजलेल्या विटांवर किंवा पॅपिरस् नावाच्या लव्हाऱ्याच्या पानावर ते लिहीत असत. त्याची लिपि ईजिप्शियन लोकांप्रमाणे चित्राची होती. विटावर खिळ्यांनी कोरून ते लिहीत असत; म्हणून त्यांच्या लिपीला 'कौललिपि' म्हणतात. गणित आणि ज्योतिषशास्त्र यात त्यांनी चांगली प्रगति केली होती. राशी या खालिडियन लोकांनीच शोधून काढल्या. सोने, रूपे, तांबे, कासे हे धातू व रत्ने ही त्यांना माहीत होती; एवढेच नव्हे तर याचे कलाकौशल्याचे उत्तम पदार्थ ते तयार करीत असत. चलनामध्ये धातूचा उपयोग केला जात असे. पारदर्शक काच ते तयार करीत असत. शिणकाग आणि भरतकाम उत्कृष्ट प्रतीने करण्यात येई. त्यांचा अंतर्गत आणि बाह्य जगाशी व्यापार मोठ्या प्रमाणावर चालत असे. नद्यातून व कालव्यातून पाणी चालत असल्याकारणाने देशातला व्यापार जोरात चाले व इराणी आघातांत बोकानयन चालू अस-

त्याने बाह्य देशाशीही त्याचा व्यापार चालत असे. व्यापाराची केंद्रे अनेक होती. त्याची शिल्पकला पुष्कळ सुधारलेली होती. सूर्यप्रकाशाने घाललेल्या आणि भाजलेल्या अशा दोन प्रकारच्या भातीच्या विटा तयार करीत असत. इमारतींचे बांधकाम चांगले पुढारलेले होते; त्यात सर्जन विटाचा उपयोग केला जात असे. उच्च देवळे व नक्षीकाम केलेले मोठमोठे राजवाडे ते बांधित असत. शहरे पुष्कळ होती आणि ती विस्तृत होती. गणितशास्त्राचा शोध लागल्याने व्यापार व शिल्पकला याम त्याची चांगली मदत होत होती, व ज्योतिषशास्त्राच्या शोषामुळे नौकागमन निर्वासनपणे चालू होते. कौटुंबिक आणि राजकीय मालमत्तेचे कायदे त्यांनी तयार केलेले होते.

इ. पू. ४००० वर्षे या कालात अरबस्थानातील सेमेटिक मानववंशाने

लोकांनी या सर्व प्रदेशावर स्वारी करून तो जिंकला.

बॅबिलोनिया

त्यामुळे सेमेटिक वंश व सुमेरियन वंश यांचे सनि-

भ्रम झाले. बॅबिलोन ही या राष्ट्राची राजधानी करण्यात आली. तेव्हापासून सुमेरियास बॅबिलोनिया हे नाव पडले. बॅबिलोन अश्वत्थच्या नैऋत्येस व निष्पूरच्या दायव्य दिशेस आहे. या सेमेटिक बॅबिलोनियन लोकांमध्ये इ. पू. २७५० या कालात 'सर्गेन' नावाचा सुप्रसिद्ध योद्धा होऊन गेला. त्याने इराणच्या आग्नेयभागासून मध्यसमुद्रापर्यंत मोठे साम्राज्य स्थापन केले. त्याने आपल्या राज्यात सुमेरियन लिपि व भाषा सुरू केली व मूळच्या सुमेरियन लोकांची संस्कृति जशीच्या तशीच उचलण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे साम्राज्य लोकरच नष्ट झाले. यानंतर अमोरइट नांवाच्या सेमेटिक लोकांनीच सुमेरिया-वर वर्चस्व स्थापले.

ईजिप्ताची संस्कृति सर्वोत्तम धर्चीन आहे. इ. पू. ५००४ या वर्षी ईजिप्त-

मध्ये 'मेनिस्' हा पहिला राजा होऊन गेला. बॅबिलोनियातील प्रगति

'सर्गेन' राजानंतर बॅबिलोनियावर ज्या सेमेटिक

लोकांनी स्वारी केली, त्यांच्यापैकीच काहींनी ईजिप्त जिंकून तेथे 'हिफॉस' राजवट सुरू केली. अशिरियन, फोनीशियन आणि हिब्रू हीं सेमेटिक वंशाचीं राष्ट्रे याच काळात उदयास आलीं. दगडाचा उपयोग प्रथम फोनीशियन लोकांनी केला, व दगडाच्या पन्थ्या सडका जगात प्रथम त्यांनीच बांधल्या. या काळात बॅबिलोनियन साम्राज्य पुष्कळ पसरले. त्याची संस्कृति

सेमेटिक आक्रमणापूर्वीच्या संस्कृतीहूनहि उच्च बनली. वॅविलोनियन लोक शहरांतून विटांचे पक्के रस्ते करीत असत. एका गांवाहून दुसऱ्या गांवास जाण्याकरितां लांब सडका त्यांनी बांधल्या होत्या. ईजिप्त, अरबस्थान वगैरे देशांशी त्यांचा समुद्रांतून व्यापार चालत असे. मोठमोठो लांकडो जहाजे ते बांधीत असत; त्यावरून जनावरेहि नेण्यांत येत. त्यांच्या शहरांना चौफेर तटबंदी असे. देवळांचीं शिखरे उंच बांधलेलीं असत. एकंदरीत सर्व दृष्टींनी त्यांची संस्कृति इसवी सनाच्या अठराव्या शतकांतल्या संस्कृतीइतकी परिपूर्ण बनली असे सामान्यतः समजण्यास हरकत नाही.

हम्मुरबी हा वॅविलोनियांतील एक प्रसिद्ध राजा होऊन गेला. (इ. पू. २१००) त्याने कायद्यांचा एक संग्रह तयार केला ' हम्मुरबीचे कोड ' होता. त्यास ' हम्मुरबीचे कोड ' म्हणतात. हे

कोड वॅविलोनियाची समाजरचना उत्तम रीतीने व्यक्त करतें. आधुनिका कायद्याप्रमाणें न्यायदानाच्या व समाजव्यवस्थेच्या सर्व गोष्टी या संग्रहांत आढळतात. जमिनीची विभागणी, कालवे, टपालस्रोत, व्यापाराच्या सवलती मालक व चाकर यामधील संबंध, कुटुंबातील माणसांचे हक्क व मालमत्तेची विल्हेवाट या सर्वांविषयी कायद्याचीं कलमे हम्मुरबीच्या कायदेसंग्रहांत मोठ्या मुत्सदीपणाने घातली आहेत.

पुढे इ. पू. ११०० या कालांत सेमेटिक असिरियन लोकांनी वॅविलोनियन, साम्राज्यावर स्वारी करून त्याचा विध्वंस केला व पुढील इतिहास निनिवे ही राजधानी स्थापन केली. हे शहर अगदीं

उत्तरेकडे आहे. त्याचें राज्य दोनशें वर्षे चालल्यानंतर मीड्स व पर्शियन लोकांनी या असिरियन लोकांना जिंकलें. पुढे त्यांनाहि इ. पू. ३२९ सालीं ग्रीक बादशहा अलेक्झांडरने जिंकलें. असा हा मेसोपोटेमियातील एकंदर इतिहास आहे.

आतां ईजिप्शियन, वॅविलोनियन, फोनीशियन आणि हिब्रू लोकांचा हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर व्यापार चालत असे, ही गोष्ट अनेक प्रमाणांपरून सिद्ध झालेली आहे—

(१) खालिडियन किंवा सुमेरियन (सेमेटिक आक्रमणापूर्वीचे) लोकांचें ' मिना ' हें सुवर्णचलन होतें. त्याचा उल्लेख ऋग्वेदांत (' सचा मना हिरण्यादा. ' - ऋ. सं. ८. ७८. २) आढळतो.

(२) सेमेटिक बॅबिलोनियन लोकांच्या कडयाच्या यादीत 'सिधु' शब्द आढळतो. हिंदुस्थानात तयार होणारी मलमल बॅबिलोनियात जात असे. त्यामुळे 'सिधु' शब्द बॅबिलोनियात, ग्रीक भाषेत आणि मायबलमप्ये (Old Testament) मलमलीचा वाचक आहे.

(३) बॅबिलोनियन लोकांचा पहिला राजा 'उर्-ईआ' किंवा 'उर-मगश' याचे 'मुधीर' हे शहर उत्खननात सापडले. त्यातील अवशेषात मलभारातील सागवानाचे लाकूड सापडले आहे.

(४) हिम् राजा 'सॅलेमन' याच्या व्यापारी जहाजातून चंदनाचे लाकूड (तामीळ-मल्याळम् Aghal; हिम् Abalim, Abaloth), हस्तिदंत (संस्कृत इम, हिम्-Habbim), मोर (तामीळ-मल्याळम् Tokar; हिम्-Tuki), वानर (तामीळ-Vulgu; हिम् almu; संस्कृत-कपि, हिम्-Koph ईजिप्शियन-Kafu) या वस्तु व त्याजबरोबरच त्याची नावे मलभारच्या किनाऱ्यावरून हिम् लोकात गेली.

(५) खाल्डियन लोकांच्या मनतप्रातील तैमात, उरगूल, किमिदिन् हे शब्द अथर्ववेदात आढळतात. अम्सुजित्, अम्सुक्षिप् इत्यादि वैदिक शब्दांतील अम्सु (Abzu) हा शब्द मूळ बॅबिलोनियन आहे, तसेच उर (उर-गाय, उरुक्रम, उरुक्षय इ.) व इत्तु (तुर्फंगित्तु) हे शब्द बॅबिलोनियन आहेत.

उल्टपशीं Jehovah हा शब्द मूळचा वैदिक होता (यह, यव्ही, यव्हत्, यव्हती, इ.). तेव्हा तो हिम् लोकांच्या द्वारे मायबलमप्ये गेला.

(६) मलभारातून मसाल्याचे जिन्नस* यिचेचे लाकूड वगैरे जिलस ईजिप्तमप्ये जात होते x इ. पू. १००० वर्षांपूर्वी मलभारातून दक्षिण अरब-स्थानात तांदुळाचा व्यापार चालत असे.+ (तांदूळ-तामीळ Arisi; अरबी-Aurz)

शतपथब्राह्मणातील मनुषी जलप्रलय-नद्या बॅबिलोनियन व्यापारांतून घेतलेली आहे असे काही मयकार म्हणतात, परंतु ते बरोबर नाही. निरनि-राच्या लोकांमप्ये सरसा कपा उतरव होऊं शकतात. शिवाय आयोवशा जलळ

* Tilak-Bhandarkar Commemorative Volume

• Rev. Foulkes-Indian Antiquary VIII.

- x Wilkieson-Ancient Egyptians II. p. 237.

+ Prof. Dunker-History of Antiquity, Vol. VI p. 150.

कथावाङ्मय इतके विपुल होतें कीं इतरांच्याकडून ते उसने घेण्याची त्यांना जरूरी नव्हती.^१

हिंदुस्थानांत हे व्यापारी दळणवळण द्राविडियन लोक चालवीत होते.

यावरून त्यांची संस्कृति उच्च होती हे एकदम दिसून येते. त्यांची मापा समृद्ध होती. बाह्य प्रदेशांशी त्यांचा व्यापार चालत असे, यावरून त्यांचा

अतर्गत व्यापार आपोआपच सिद्ध होतो. ते समुद्रयान करीत असत. एकंदरीत सुसंस्कृत देशांशी दळणवळण ठेवण्याइतकी द्राविडियनांची संस्कृति उच्च होती. सिंधु, यव्ह हे वैदिक शब्द बॅबिलोनियन आणि हिंदू वाष्पयांत आढळतात व मना, उरु, अप्सु, आलिगी, थिडिगी, सिनीवाली, किमिदिन, तुर्करीतु हे सुमेरियन आणि बॅबिलोनियन शब्द ऋग्वेदांत आणि अथर्ववेदांत आढळतात. ही शब्दांची देवघेव व्यापारी दळणवळणामुळे झाली. परंतु हिंदुस्थानांतील आर्य हे स्वतः बॅबिलोनियन लोकांशी व्यापारी देवघेव करीत होते असें अद्यापि सिद्ध झालेले नाही. अर्थात् द्राविडियन लोकांच्या मध्यस्थीने ही देवघेव झाली असली पाहिजे. ऋग्वेदकाळी किंवा अथर्ववेदकाळी आर्य दक्षिणेंत राजपुतान्याच्या खाडीं उतरलेले नव्हते. तेव्हां पंजाबांतील आर्यांची वसति आणि अरबी समुद्र यांच्यामध्यें द्राविडियन लोकांची वसति ऋग्वेदकाळी असली पाहिजे. (ऋग्वेदकाळापूर्वी ते कदाचित् जास्त विस्तृत प्रदेशांत वसलेले असतील)

बॅबिलोनियन व हिंदू लोकांचा हिंदुस्थानाशी व्यापार मलबार प्रांतांत

चालूं होता. हा व्यापार द्राविडियन लोकच चालवीत

मलबारचा किनारा होते. ऋग्वेदकाळापूर्वी व शुद्ध ऋग्वेदकाळी द्रावि-

डियनांची वसति सिंध व राजपुताना या भागांत होती व सिंधु नदीच्या मुखाच्या आसपासच्या समुद्रकिनाऱ्यावर त्यांचे परंपराशास्त्र दळणवळण चाले. परंतु त्यांच्या वसतीच्या प्रदेशावर ऋग्वेदकाळानंतर आर्यांनी आक्रमण केल्यामुळे त्यांच्यापैकी जे आर्यांत सामील झाले नाहीत ते खाडी दक्षिण हिंदुस्थानाकडे सरकले व मग त्यांचे दळणवळण मलबारच्या समुद्रकिनाऱ्यावर चालत असे. सध्या द्राविडियन लोकांची वसति दक्षिण हिंदु-

तळें आठ फूट खोल आहे व त्यास एका बाजूने पायऱ्या आहेत. स्नान करणारांच्या सोईकरितां प्रत्येक पायरी मरपूर लांबरुंद केलेली आहे. ओसऱ्यांच्या मागच्या बाजूस अनेक खोल्या व सज्जे आहेत. एका विहिरींतून त्या तळ्यांत पाणी सोडलें जात असे व तळ्यांतलें अस्वच्छ झालेलें पाणी एका झाकलेल्या नळावाटे बाहेर नेण्यांत येत असे. तळ्यांतून पाणी विटकूल शिरपत नसे. बांधकाम गाजलेल्या विद्यांचें आहे व त्याला जुन्याचा गिलावा केलेला आहे. एके ठिकाणीं उष्णतास्नानाचीहि (Sun-Bath) व्यवस्था केलेली आहे.

सुमारे सहाशें मुद्रा अगर शिके (Seals) तेथें सांपडले आहेत; असले

शिके हिंदुस्थानांत इतरच कोठेहि सांपडलेले नाहींत. शिके व ताम्रपट

प्रत्येक शिक्यावर चित्रलिपीच्या एक दोन जोळी व एक प्राणी असे काढलेले आहेत. या शिक्यांचे दहा प्रकार दृष्ट्यांत आले आहेत; पुष्कळशा शिक्यांवर एक पुंलिंगी, एका शिंगाचा, प्रचंड हरिणासारखा किंवा झुककेदार शेंपटी असलेल्या बैलासारखा प्राणी काढलेला आहे. इतर शिक्यांवर रेडा, गेंडा, हत्ती, वाघ, मासा खाणारी सुसर, काळवीट, पौराणिक मानुष अगर अर्धमानुष आकृति, बकरा आणि चिंचू अशा प्राण्यांच्या आकृति आहेत. कांहींवर विपळ किंवा बामुळ हीं झाडें काढलेली आहेत. चौकोनी, तिकोनी, गोल व भांड्यांच्या आकाराचे असे शिक्यांचे चार प्रकार आहेत. तांच्याच्या पत्र्यांवर एका बाजूस प्राण्याची आकृति व दुसऱ्या बाजूस लेख किंवा दोन्ही बाजूस लेख असे काढलेले आहेत. त्याबरोबर प्राणी शिक्याप्रमाणेच आहेत. लेखाच्या लिपिमध्यें निरनिराळ्या प्रकारचीं चित्रे आहेत. त्याबरोबर कांहीं अक्षरेहि आहेत. ते लेख म्हणजे कांहीं नांवें आहेत, आप्ति तीं संस्कृत भाषेंतील आहेत. मोहेंजो दारोतील लिपिविभागाचे संशोधक प्रो. लॅंग्डन यांचे यावरून असें मत बनलें आहे की, जीपासून हिंदुस्थानांतील देवनागरी वगैरे लिपि निघाल्या ती मूळ माझी लिपि या लिपीपासून निघाली. सुमेरियन लिपि व ही लिपि या एकच होत असेहि त्यांचें ठाम मत आहे.

सिंधुनद्याच्या सोऱ्यांतील छेकांच्या घर्माची माहिती देणारी एकहि वस्तु.

तेथें सांपडलेली नाही. मातीचीं (Terracotta). पुष्पादेवतेची चित्रे कांही लीचित्रे सांपडली आहेत. त्या स्त्रीच्या कमरे-

मोघर्ती एक वस्त्र गुंडाळले आहे. तिची केशररचना बरीच क्लिष्ट आहे आणि गळ्यामोघर्ती काही तरी अलंकार आहेत. हीं पृथ्वीदेवतेचीं चिन्नें होत. अशा प्रकारचीं चिन्नें आशियाखंडाच्या पश्चिमभागांत पुष्कळ सांपडलीं आहेत. या मूर्तिं नवस फेडण्याकरितां दान करीत असावेत किंवा घरांतून त्यांची पूजा केली जात असावी. पश्चिम आशियांत ज्या मातृप्रधान कुटुंबपद्धतीमुळे (Matriarchal State of Society) पृथ्वीदेवता उत्पन्न झाली त्याच पद्धतीमुळे येथे हा धार्मिक संप्रदाय रूढ झाला असावा. हरप्पा येथील एका शिक्षाचारून पृथ्वीदेवतेला मनुष्यबलि देण्यांत येत असल्याचें दिमून येतें.

एका शिक्षाचार लहानशा सिंहासनावर बसलेली शिवाची मूर्ति काढलेली आहे. तिला तीन तोंडे आहेत व ती योगाच्या एका विशिष्ट स्थितींत आहे. तिनें मांडी घातलेली असून पायाचीं बोटें खाली पळलेलीं आहेत. हात ताट करून त्याचे आंगठे गुढ्यास लावलेले आहेत. डोक्यावरील घझावर दोन शिमें एकत्र मिळविलेलीं आहेत. यावरून मोहेंजो-दारो येथील धर्मांत योगाला बरेच महत्त्व असतें व त्या लोकांनीं काहीं आध्यात्मिक कल्पना बसविल्या असाव्यात असें दिसतें. हत्ती, वाघ, रेडा आणि गेंडा हे प्राणी शिक्षाचार काढलेले आहेत. सिंहासनाखालीं दोन हरिणें आहेत. सात अक्षरांचा एक लेख बरच्या बाजूस लिहिलेला आहे.

मोहेंजो-दारो येथील शेकात लिंगपूजा प्रचलित होती. दोन लिंग-मूर्ति

मोहेंजो-दारो व हरप्पा येथें सापडल्या आहेत.

लिंगपूजा, प्राणी

वृक्षपूजाहि प्रचलित होती. एक पिंपळासारखें झाड एका मुदेवर कोरलेलें आहे. ज्ञानवृक्ष (Tree of Knowledge) अशी कल्पना त्यांना होती कीं नाहीं हें समजत नाहीं. तथापि तें झाड ते पवित्र मानीत असत. आणखी दोन वृक्ष मुद्रावर आढळतात. पौराणिक, नैसर्गिक आणि संदिग्ध असे तीन प्रकारचे प्राणी मुद्रांवर काढलेले आहेत. या प्राण्यांच्या दगडी मूर्तीची पूजा करीत असत. मुद्रांवर न काढलेले परंतु तांब्याच्या पत्र्यांवर कोरलेले असे प्राणी म्हणजे दुकर, कुत्रा, चानर, ससा, खार, पोपट व इतर काहीं न ओळखणारे प्राणी हे होत. काहीं प्राणी खेळणीं म्हणून केलेले होते व काहीं पवित्र मानले जात.

लोकर आणि सुत कातले जात असे व त्याचीं वस्त्रे विणीत असत. धीमंत

स्थानांतच आहे. ऋग्वेदकालपर्यंत त्यांची वसति कोणत्या प्रदेशात होती हे पहावयाचे आहे.

मोहेंजो-दारो व हरप्पा

हिंदुस्थान सरकारचे आर्किऑलॉजिकल सुपरिंटेंडंट रायबहादुर दयाराम

उत्खननाची
पूर्वपेठिका

सहानी यांना १९२१ साली पंजाबात माँटगोमेरी

जिल्ह्यांतील हरप्पा या गावी जुन्या मुद्रा (Seals)

व काही रंगीत माडीं सांपडली त्यानंतर लौकरच

पश्चिम विभागाचे आर्किऑलॉजिकल सुपरिंटेंडंट आर्. डी. वानर्जी यांना सिंधप्रांतांत लारखाना जिल्ह्यांतील मोहेंजो-दारो या गावात बुद्ध स्तूपाचे अवशेष आढळले. तेथे खणून पाहतां त्याच्याखाली त्याचप्रकारचे वांधकाम केलेले आढळले. तेव्हा हिंदुस्थान सरकारचे आर्किऑलॉजिकल डायरेक्टर सर जॉन मार्शल यांच्या देखरेखीखाली दोन्ही ठिकाणी उत्खननाचे काम १९२२ साली सुरू झाले; ते १९२७ पर्यंत चालू होतें. या उत्खननासंबंधीचा प्रचंड ग्रंथ (Mohenjo-Daro and Indus valley Civilization) सर जॉन मार्शल यांनी तयार केला. तो इंग्लंडमधील मासेड प्रकाशक आर्थर मोव्स्टाइन यांनी तीन भागांत १९३१ साली प्रकाशित केला. त्याच्यावरून मोहेंजो-दारोच्या संस्कृतीसंबंधी संपूर्ण माहिती मिळते. (हरप्पा येथील सशोधनहि पुरे झाले असून तेथील संस्कृति मोहेंजो-दारो येथील संस्कृतीशी पूर्णोपार्ण जुळती आहे.) त्यातील साक्षि वर्णन खालीलप्रमाणे आहे:—

सिंधमधील या संस्कृतीमध्ये रोने, रुपे व तांबे या धातूंचे वर दगडा-

चाही उपयोग केलेला आहे. म्हणून या संस्कृ-

मोहेंजो-दारो येथील

संस्कृतीचे कालविभाग

तीच्या काळास ' चिचयुग ' (Chalcolithic Age)

म्हणतात. मोहेंजो-दारोच्या प्रदेशांत वांधकामाचे

सात घर सांडले आहेत. घरचे पाहिले तीन घर अर्धाचीन काळचे (Late

Period) त्याच्या खालचे तीन मध्यकाळातले (Intermediate Period)

व सर्वांत खालपा घर प्राचीन काळातले (Early Period) असा काल-

क्रम ठरविण्यांत आला आहे. हे तीन काळ अनुक्रमे इ. पू. २७५०, इ. पू.

३००० व इ. पू. ३२५० असे निश्चित करण्यांत आले आहेत. काही

चस्तूचा काल तर इ. पू. ४००० वर्षे ठरविण्यांत आला आहे. सिंधु नदी या गांवाच्या जवळून वहाते, म्हणून या संस्कृतीस ' सिंधु नदीच्या खोऱ्या-तील संस्कृति ' (Indus Valley Civilization) म्हणतात. निरनिराळ्या रंगाचीं अनेक मांडीं तेंथें सांपडलीं आहेत. येथील मांडीं वगैरे वस्तूंचें प्राचीन सुमेरियातील उत्, अल्-उबैद, किग्, अमदेत-नस इत्यादि शहरांच्या अवशेषांतील त्या त्या वस्तूशीं पूर्ण साम्य आहे. या साम्याचे सात प्रकार कल्पिले आहेत.

शहररचनेसंबंधी त्या लोकांना पूर्ण माहिती होती. सुधारलेले लोक शहरांतून रहात असत. मोहेंजो-दारो हें एक मोहेंजो-दारोचो शहर-रचना बरोबर शहरच आहे. त्यांतील रस्ते अत्यंत रेखीव, प्रशस्त व बरोबर पूर्वाभिमुख असे आहेत. त्यांची रुंदी

तेरा ते तीस फुटांपर्यंत निरनिराळी आहे. मोठनोटीं घरे व सार्वजनिक इमारती रस्त्यांशीं बरोबर काटकोन करून बांधलेल्या आहेत. घरांच्यामध्ये साडेतीन ते सात फूट रुंदीचे बोकळ आहेत. काहीं रस्त्याचे कोपरे थोडेसे गोल केलेले आहेत. घरांचीं बाळांमिं अगदीं सार्धी दिसतात. बाहेरून घर सुंबर केल्यास त्या घराच्या मालकाच्या जवळ बरीच संपत्ति असली पाहिजे अशी कल्पना होऊन कर जारून लादण्यांत येईल या भीतीनें पाहेरील बाजू साध्या ठेवल्या जात असावा. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस गाले आहेत. स्वयंपाकगृहे व स्नानगृहे रस्त्यालगतच बांधलेली आहेत. त्यामुळें पापरलेळें पाणी तामडतोम नाल्यांत जातें. सर्व नाले जेथें एकत्र मिळतात तेथील मोट्या मोठ्यांची रचना प्रशस्त व अत्यंत परिश्रमानें केलेली आहे. यावरून त्या काळांत तेंथें पाऊस पुष्कळ पडत असावा. घराच्या बांधकामांत कमानी बांधलेल्या दिसत नाहींत. ईजिप्त आणि वॉशिलोनियामध्ये कमानी बांधण्यांत येत असत. पवनचक्कीनें बिहीरीतून पाणी काढीत असावेत. घरांना शिडक्या फार थोड्या आहेत; बहुतेक प्रत्येक घरात एक स्नानगृह आहे. पोर्वांत गांव अगलेला एक प्रशस्त दिवाणखाना मोहेंजो-दारो येथें बांधलेला आहे. त्याचे साम्य बार जोर्झीन आहेत. प्रचंड स्नानगृह (Great Bath) हा मोहेंजो-दारोतील एक महत्त्वाचा विशेष आहे. १८० फूट × १०८ फूट इतका त्याचा घेर आहे; त्यांत ३९ फूट × २३ फूट एवढें पोहण्याचें तळें असून त्याच्या चारी बाजूंनी मोट्या ओढण्या (Verandahs) आहेत.

आणि गरीब दोघेहि चरखे फिरवीत असत. जांमळ रंग त्यांना माहीत होता .

स्त्रिया आणि पुरुष दोघेहि दागिने घापीत असत. कांहीं दागिने दोघांना

समान होते व कांहीं फक्त स्त्रियाच घापीत. श्रीमंत
धलंकार, आयुधे लोकांचे दागिने सोन्याचांदीचे व हस्तिदंताचे
असत. गरीबांचे तांब्याचे, शिंपल्याचे, हाडांचे वगैरे

असत. घरांतील भांडीं अनेक आकारांचीं असून तीं तांब्याचीं असत. सुया,
हस्तिदंताच्या फण्या, सळ्या वगैरे हाडांच्या अगर शिंपल्यांच्या असत. कुन्हाडी,
करवंती, वस्तरे वगैरे हत्यारे बाँसचीं असत. मातीचीं खेळणीं अनेक तऱ्हांचीं
आहेत. गोव्या व फांसे तेंथे सांपडले आहेत. लहानमोठीं वजनेंहि आढळलीं
आहेत. लहान वजनें करड्या रंगाच्या स्लेटचीं आहेत व मोठीं वजनें दगडाचीं
असून त्यांना गोल फट्या घातलेल्या आहेत किंवा घरच्या बाजूस
जात दोर घालण्याकरितां भोकें पाडलेलीं आहेत. मेसापोटेमिया किंवा एलम
(पर्शिया) येथील वजनांपेक्षां हीं वजनें जास्त प्रमाणशर आहेत. कुन्हाड,
माला, धनुष्य, पाण, गदा, गोंफण व कट्यार हीं त्यांचीं आयुधे आहेत.
शिरछाण, चिलखत, ढाल व तरवार हीं आढळलीं नाहींत.

गहू आणि यव (Barley) हीं धान्ये पेरित असत. मोहेंजो-दारो

वाढार

येथे सांपडलेला गहू पंजाबांतल्या गव्हासारखा
आहे आणि यव हें धान्य ईजिप्तमधील अतिप्राचीन
(Pre-dynastic) अवशेषांत सांपडलेल्या धान्याप्रमाणें आहे. याशिवाय
त्यांच्या आहारांत गाईचे, बकऱ्याचे व इतर कांहीं प्राण्यांचे मांस, अंडी,
समुद्रांतील धाळविलेले मासे, नदींतील मासे वगैरे असत हें तेंथे सांपडलेल्या
कर्धवट अजलेल्या हाडांवरून दिसून येते.

प्रेताची व्यवस्था तीन प्रकारांनीं लावलेली आढळते. (१) सर्व देह

प्रेतव्यमस्या

पुरणें (२) कांहीं माग पुरणें व (३) जाळल्या-

नंतर उरलेला माग पुरणें. तेंथे सांपडलेल्या मानवी

देहांच्या अवशेषांवरून चार निरनिराळ्या यानवंशांचे लोह [(१) Proto-
Austroloid, (२) Mediterranean (३) Mongolian branch of
the Alpine stock, (४) Alpine] तेंथे अद्यावेत असें कपालमितिशास्त्रा-
नुसार (Omniology) समजतें.

अशा प्रकारची संस्कृति मोहेंजो-दारो व हरप्पा येथे सांपडलेली आहे.

मोहेंजो-दारोचे लोक
कोण होते ?

हिचे मूळ उत्पादक कोण असावेत यासंबंधी अजून
निश्चित एकमत झालेले नाही. ही संस्कृति वैदिक
आर्यांची खास नव्हे ही गोष्ट सर्वसंमत आहे.

वैदिक संस्कृतीसंबंधी विचार करतांना ही गोष्ट स्पष्ट होईलच. सुमेरियन
संस्कृतीशी ही संस्कृति बघुंशी जुळती आहे एवढेच नव्हे, तर काहीं वाचतांत
तिच्यापेक्षा सरस आहे. घराची रचना, विहिरी, स्नानगृहे, गटारांची व्यवस्था
इत्यादि बाबतींत हे लोक जगांतील त्या वेळच्या कोणत्याही लोकांपेक्षां
जास्त प्रगत होते. यांचे मूर्तिकाम, नक्षीकाम व कोरीव काम ही सुमेरियन
लोकांपेक्षां सरस आहेत.

सिंधुनद्याच्या खोऱ्यांतील ही संस्कृति द्राविडियन आहे व द्राविडियन
आणि सुमेरियन (सेमेटिक-आक्रमणापूर्वीचे) लोक
ते द्राविडियन होते.

यंशानें एक होते असें माझे मत आहे. ज्या चार
मानववंशांचे अवशेष तेथे सापडले आहेत, त्यात ऑस्ट्रिक व मेडिटरेनियन
असे दोन वंश आहेत. द्राविडियन लोक याच दोन वंशाच्या मिश्रणापासून
घनलेले आहेत. तेव्हां हे दोन वंश तेथे सतत असे आढळणें अगदीं शक्य
आहे. आतां दुसरे जे दोन वंश राहिले त्या मॅगोलियन व अल्पाईन वंशाचे
लोक तिबेट व चीनच्या भागांतून हिमालय पर्वताच्या मार्गानें व धायव्य
दिशेकडून प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत येत होते आणि पंजाब, संयुक्त,
मांत व सिंध या भागांत पसरलेल्या द्राविडियन लोकाशी त्यांचा संबंध येणें
अत्यंत साहजिक होतें. यामुळे मोहेंजो-दारोसारख्या शहरांच्या वस्तींत त्यांचे
अवशेष सापडले यांत अनैसर्गिक असें काहींच दिसत नाही.

हिंदुस्थानांत आलेल्या आर्यांना द्राविडियन लोक भेटले, व त्यांच्याशीं

फरक वरून

त्यांच्या लढाया होत असत. दस्तू हे लिंगोपासक
होत असें श्रग्धेदांत म्हटले आहे. मोहेंजो-दारोच्या

वस्तींत लिंगमूर्ति सापडलेल्या आहेत. यावरून बरील विधानासच दुजोरा
मिलतो. द्राविडियन लोकांचा व बॅबिलोनियन लोकांचा समुद्रात व्यापार
पाळ होता. बॅबिलोनियासारख्या राष्ट्रांशीं दळणपळण ठेवण्यास द्राविडि-
यन लोकहि सामान्यतः तितक्याच उत्तम संस्कृतीचे असावयास पाहिजे
होते. मोहेंजो-दारोच्या संस्कृतीचे उत्पादक निःसंशय त्या योग्यतेचे होते.

यावरूनहि तेच द्राविडियन असावेत. ऋग्वेदकालीं वैदिक आर्यांची वसति मुख्यत्वेकरून पंजाब व संयुक्तप्रांत या प्रदेशांत होती. त्यांचा 'सिंधु' शब्द बॅबिलोनियन वाङ्मयांत आढळतो व बॅबिलोनियन 'मिना' शब्द ऋग्वेदांत आढळतो. अर्थात् दोघांचा कांहीं तरी संबंध असावा असे ओघानें प्राप्त होतें. परंतु आर्यांचे बॅबिलोनियाशीं प्रत्यक्ष दळणवळण सिद्ध झालें नाहीं. मग या दोघांचा संबंध आला कसा ? तर द्राविडियन लोकांच्या मार्फत ही शब्दांची देवघेव झाली असें आपण मागे पाहिलेंच आहे. तेव्हां आर्यांची वसति आणि ध्यापाराचा मार्ग यांच्यामध्ये सुधारलेल्या द्राविडियन लोकांची वसति असणें जरूर होतें. मोहेंजो-दारोचें भौगोलिक स्थान या दृष्टीनें अगदीं योग्य आहे. यावरून वरील विधानासच पुष्टि मिळते. अतिप्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत दीर्घकाळपर्यंत स्वतंत्र वसाहती ऑस्ट्रिक द्राविडियन आणि वैदिक आर्य या तीनच लोकांनां केल्या. यांपैकीं आर्यांची ही संस्कृति खास नव्हे हें निखालस सत्य आहे. ऑस्ट्रिक लोक इतके सुधारलेले नव्हते हेंहि निश्चित आहे. अर्थात् उरलेल्या द्राविडियन लोकांचीच ही संस्कृति होय हें क्रमानेंच येतें.

द्राविडियन आणि सुमेरियन लोक हे एकच होत, असें मानण्यास पाहिला पुरावा यंशशास्त्राचा आहे. दोन्ही लोकांची कपाळ-
 द्राविडियन आणि
 सुमेरियन एकच होत
 मिति व शरीररचि एकच आहे हें विधान बहुमान्य आहे. ५ द्राविडियन हे दोन यंशांपासून बनलेले

आहेत; तसेंच सुमेरियनाहि त्याच यंशांपासून बनले असले पाहिजेत. ते दोन्ही यंश आशियाखंडांत सर्वत्र पसरलेले होते. दुसरा पुरावा लिपीचा. मोहेंजो-दारो येथील लिपि व सुमेरियांतील लिपि या एकच आहेत. हें लिपिसाम्य पक्क्या दोन देशांवरच थांबत नाहीं. दक्षिण हिंदुस्थान, एल्यू (पर्शिया), ईजिप्त, क्रीट, उत्तर इटली या ठिकाणीहि हीच लिपि सांपडली आहे. बनारस हिंदु विश्वविद्यालयांतील डॉ. प्राणनाथ यांनीं नुकताच ही लिपि याच्याच प्रयत्न केल्या आहे. * माझी लिपि या लिपीपासून निघाली व या लिपीतील लेख संस्कृत सापेंतील आहेत, तेव्हां ही संस्कृति आर्यांची आहे असें त्यांचें म्हणणें आहे.

५ Cambridge History of India Vol. I Part II.

* Indian Historical Quarterly, Calcutta, December 1931.

वर उल्लेख केलेल्या इतर राष्ट्रांतोळ लिप्या या लिपीहून थोड्या भिन्न आहेत. तेव्हां त्या मोहेंजो-दारो येथील लिपीच्या पोटलिपि असल्यात व त्या लिप्या लिहिणारे लोक तेथून तिकडे गेले असावेत, असेंहि ते म्हणतात. (पुणे सांडारकर इन्स्टिट्यूटमध्ये सांडारकर स्मृतिदिनानिमित्त झालेले व्याख्यान, आगस्ट १९३३) परंतु त्याच्या प्रमाणांच्या मानने त्यांनी काढलेला सिद्धांत फार मोठा आहे. पाहिली गोष्ट म्हणजे त्यांचे लिपिवाचन कितपत निर्दोष आहे हें पाहिले पाहिजे. ते निर्दोष आहे असे गृहीत धरून चालू तरी त्या लेखात उल्लेखिलेल्या मुसत्या संस्कृत नांवांवरून ही संस्कृति आर्यांची आहे असे म्हणता येणार नाही. संस्कृत धातु, व्याकरण इत्यादींचा उपयोग एकाहि गिःकण्यांत सांपडत नाही. तेव्हां त्या लोकांची भाषा संस्कृत होती आणि म्हणून ते आर्य होते असे म्हणतां यावरूनच नाही. शिकपावर संस्कृत नावे आहेत, एवढ्यावरून संपूर्ण भाषाशास्त्राचा आधार त्यांच्या सिद्धान्ताला मिळू शकत नाही. तसेच, कपालमतिशास्त्र, पुराणशास्त्र वगैरे शास्त्रांची प्रमाणे व मोहेंजो दारोच्या संस्कृतीशी वैदिक आर्य संस्कृतीची तुलना पांचाहि त्यांच्या विधानास आधार मिळत नाही.

त्यांचे दुसरे विधान असे की, बाहेरील राष्ट्रांच्या लिपि मोहेंजो-दारोच्या

ही प्रागनाथांचे
लिपिवाचन

लिपीहून थोड्या भिन्न आहेत. तेव्हा त्या लिप्या लिहिणारे लोक हिंदुस्थानांतून तिकडे गेले. परंतु मोहेंजो-दारोची लिपि ही मूळ लिपि व बाकीच्या

तिच्या पोटलिप्या असे मानण्यास काय पुरावा आहे ? हे सर्व लोक मूळ एके ठिकाणचे होते एवढेच फक्त यावरून म्हणता येईल. एकंदरीत त्यांच्या लिपिवाचनावरून, द्राविडियन लोक हेच सिंधुनद्याच्या संस्कृतीचे उत्तरादक होते या विधानावर कोणत्याहि तऱ्हेचा आक्षेप उत्पन्न होऊ शकत नाही. मात्र द्राविडियन व सुमेरियन एकच आहेत असे म्हणण्यास एक प्रमाण एवढाच लिपीच्या एकत्वाचा उपयोग होतो. द्राविडियन आणि सुमेरियन यांच्या एकराचा घाबतीत तिसरे प्रमाण संस्कृतीचे आहे. दोन्ही संस्कृतीत साम्य कसे आहे याचे विवेचन मागे झालेच आहे. तसेच भाषाविषयक प्रमाणहि उपलब्ध होत आहे. शब्दकोश आणि व्याकरण या बाबतीत दोन्ही भाषांमध्ये दिवसानुदिवस अधिकाधिक साम्य आढळून येत आहे.*

* A. S. Tyagaraju—Sumerio-Dravidian Affinities—Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore October 1932 & etc.

या प्रमाणानुरूपन द्राविडियन व सुमेरियन लोक एकच असावेत असें माझे मत बनलें आहे. मोहेंजो-दारोचा शोध लागण्या-इतर लेखकांचेहि मत पूर्वी कित्येक वर्षे, एकोणिसाव्या शतकाच्या अर्धापासून रंगोक्षित (Vedic India) वगैरे ग्रंथ-घाराचें हे मत बनलें होतें. डॉ. हॉल (Ancient History of the near East) डॉ. अविनाशचंद्र दास, श्री. चिं. वि. वैद्य इत्यादि लेखकांचें मत असेंच आहे. तथापि या दोन लोकांच्या एकत्वाचें कारण श्री. चिं. वि. वैद्य यांनीं निराळें दिलें आहे. ' सुमेरियन लोकांनीं मेसोपोटेमियातून इकडे येऊन बसाहती केल्या ' असें त्यांनीं म्हटलें आहे. ते मान बरोबर घाटत नाही. सुमेरियन व द्राविडियन लोकांचें वशदृष्ट्या आणि संस्कृतिदृष्ट्या साम्य असण्याला द्राविडियन लोक या सुमेरियनांच्या बसाहतीच असल्या पाहिजेत असें नाही. पश्चिम आशियातील काहीं लोक मेसोपोटेमियाकडे गेले व काहीं हिंदुस्थानात आले; अशा परिस्थितीतहि संस्कृति समान होऊ शकेल. शिवाय या दोन संस्कृतींत जो थोडासा फरक आहे त्याचें समर्थन याच विधानामुळे योग्य रीतीनें होऊ शकतें. सुमेरियातले लोक इकडे आले असें मानलें तर ते इकडे आले याचा प्रमाण काय, त्यांना तसें येण्यास कांय कारणें घडलीं. तीं दाखविण्याची जबाबदारी येते, तशी मिश्रित कारणें दाखविता येत नाहीत. तेव्हां द्राविडियन लोक म्हणजे सुमेरियन बसाहती असें मानता येत नाही.

प्रो. वाडेल यांनीं " Indo-Sumerian Seals Deciphered " म्हणून

एक पुस्तक लिहिलें आहे. त्यात त्यांनीं मोहेंजो-
प्रो. वाडेल यांनीं विधानें दारो व हरप्पा येथील लिपि घाचण्याचा प्रयत्न
व त्यांचे स्पष्टन केला असून त्यावरून असा सिद्धांत घाटला आहे

कीं सुमेरियन लोक हे वैदिक आर्य होत. त्यांनीं अरबी समुद्राच्या मार्गानें येऊन इ. पू. ३१०० वर्षे या काळात सिंधुमातात बसति केली. ' हेच सुमेरियातले वैदिक आर्य मेसोपोटेमियातून पर्शियामार्गानें हिंदुस्थानात आले व इ. पू. ७०० वर्षे या काळात त्यांनीं पंजाबात व गंगा नदीच्या तीरावर वसति केली, यालाच आपण आर्यांचें हिंदुस्थानातील आक्रमण असें म्हणतो. '

(पृष्ठ ९). सुमेरियन आणि वैदिक नांवांतील साम्य हा प्रो. वाडेल यांचा प्रसिद्ध पुरावा आहे. परंतु नांवांतील नुसत्या उच्चारसाम्यामुळे त्याचें एकत्व सिद्ध होऊं शकत नाहीं. आणि ज्या ठिकाणी इतर अनेक गोष्टी अशा साम्याच्या विरुद्ध असतात तेथें तें साम्य त्याज्यच समजलें पाहिजे. या मुद्द्याचा विस्तारपूर्वक विचार करण्याचें कारण नाहीं. वंशशास्त्राप्रमाणें सुमेरियन लोक, मोहेंजो-दारोचे लोक व वैदिक आर्य हे एक होऊं शकत नाहींत. नांवांच्या उच्चारसाम्यामुळे त्यांच्या माध्याम्यें साम्य प्रस्थापित होऊं शकत नाहीं. त्यांच्या पुराणकल्पनांत सादृश्य नाहीं. त्यांच्या संस्कृति भिन्न आहेत. शिवाय वैदिक आर्य मेसोपोटेमियांतून पर्शियामार्गे आले याला पुरावा नाहीं. वैदिक आर्यांच्या आगमनाचा इ. पू. ७०० वर्षे हा जो काळ स्पानी ठरविला आहे त्यालाहि कांहींच आधार नाहीं. एकंदरीत प्रो. वाडेल याचें मत कमकुवत पायावर आधारलेलें आहे.

बडोदे येथील श्री. दाजी नागेश आपटे यांनी 'हिंदी-सुमेरियन संस्कृति'

श्री. दा. ना. आपटे यांचा सिद्धान्त

नांवाचें एक पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत त्यांनी असें मत मांडलें आहे कीं, सुमेरियन लोक आणि वैदिक आर्य हे एकाच आर्यवंशाचे होत. मूळ आर्क्टिक प्रदेशांतून कांहीं आर्य मेसोपोटेमियांत गेले व काहीं हिंदुस्थानांत आले. धार्मिक आणि पौराणिक कल्पना व शब्दसाम्य हें त्याचें मुख्य प्रमाण आहे. ज्योतिषविषयक उल्लेखावरून ऋग्वेदरचना जो काळ ठरतो तोच काळ सुमेरियांतील गिल्गामेश पुराणाच्या ज्योतिषविषयक रूपकावरून ठरतो. ज्या इंद्रवृत्रकथेवरून आर्यांचें आद्यस्थान ठरविण्यास मदत होते, ती कथा सुमेरियन वादनायांत तशीच आहे. मंदूक (इंद्र) हा तैमात (धनु) चा वध करतो अशी त्यांची कथा आहे. वृत्राप्रमाणें तैमाताचाहि सर्प म्हटलें आहे. जलप्रलयची कथा, युगकल्पना, सप्तग्रह इत्यादि बाबतींत सुमेरियन व आर्य यांच्याचें साम्य आहे. राशिकल्पना मूळ सुमेरियन लोकांच्याच होत. सृष्ट्युत्पत्तीच्या कल्पना दोघांच्याहि एकाच आहेत. शम्भू आणि सूर्य, सिन्धू आणि चंद्र, रम्मान् आणि वरुण या देवताकल्पना दोघांच्याहि एक आहेत. तन्मूत्र म्हणजे आर्क्टिक प्रदेशांत क्षितिजाखाली जाणारा सूर्य होय. त्याला इतरा देवी पाताळांतून बाहेर काढते. याशिवाय रामायणांतील कांहीं व्यक्तींचीं नामें सुमेरियांत आढळतात. दुसरे प्रमाण शारीरिक साम्याचें. सुमेरियांत

सापडलेले पुतळे आर्य हिंदूसारखे दिसतात. पुतळ्यांतील स्त्रीपुरुषांचे पोषाख वैदिक आर्यांसारखे दिसतात. कपालमिति, नासांक (Nasal Index) व केसांचे आकार यांच्या तुलनेवरून सुमेरियन आणि आर्य यांचे एकत्व दिसून येते.

अशी प्रमाणे देऊन श्री. आपटे यांनी आपले मत मांडले आहे. परंतु

त्यांची प्रमाणे अल्प आणि सक्षेप आहेत. पहिली त्यांचे खण्डन गोष्ट अशी की, केवळ पौराणिक कल्पनांचे आणि

देवतांच्या कार्यांचे साम्य हे वंश आणि संस्कृति यांचे ऐक्य सिद्ध करण्यास खात्रीने पुरे पडू शकत नाही. कारण धार्मिक कथा आणि देवता या निसर्गाच्या विविध स्वरूपांवर उभारलेल्या असतात, असे जगांतील सर्व लोकांच्या इतिहासावरून दिसून येते. निसर्गाच्या एकाचा अंगाचे स्वरूप सिद्ध करण्याकरिता कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसलेले निरनिराळे लोक एकाच प्रकारच्या कथा निर्माण करतात. काही वेळां असे होते की एका लोकांच्या कथा व्यापारी संबंधामुळे किंवा दुसऱ्या कर्णोपकर्णी दुसऱ्या लोकांमध्ये जातात. शिवाय देवतांच्या कार्यांत थोडेसे साम्य दिसत असले तरी त्यांच्या नावांच्या उच्चारान्मध्ये मुळीच साम्य नाही, ही गोष्ट ध्यानात घेण्यासारखी आहे.

रामायणांतील नायक राम ऐतिहासिक असला तरी ती कथा पौराणिक आहे; वैदिक नाही; त्यांतील साम्यावरून भिन्न लोकांचे कल्पनासाम्य कृत सिद्ध होईल; जलप्रलयाची कथा सुमेरियन लोकांकडून घेतलेली नाही हे मागे पाहिलेच आहे; युगाच्या आणि राशीच्या कल्पना अलेक्झांडरच्या काळांत हिंदुस्थानांत आल्या. शिवाय वैदिक आर्यांची नक्षत्रकल्पना सुमेरियन लोकांत आढळत नाही.

मागेचे प्रमाण श्री. आपटे यांच्या अगदी विरुद्ध आहे. सुमेरियन आणि संस्कृत भाषांचा काहीएक संबंध नाही. इतर वैदिक देवता सुमेरियन दाह्म्यांत आढळत नाहीत. सुमेरियन शिद्ध्यांवर सर्वत्र भासणारे काढलेले आहेत. ऋग्वेदात त्यांचा उल्लेखही नाही. उलट ऋग्वेदांतील गार्गाचा अवशेषहि

सुमेरियन संस्कृतीत नाही. सुमेरियन व मोहेंजो-दारोच्या लोकांचा वंश-
दृष्ट्या आणि संस्कृतिदृष्ट्या संबंध बहुमान्य आहे. त्याचप्रमाणे वैदिक आर्य
व मोहेंजो-दारो येथील लोक यांचा वंशदृष्ट्या आणि संस्कृतिदृष्ट्या विरोध
हाही बहुमान्य आहे. या दोन्ही सिद्धान्तांशी बी. आपटे यांच्या विधानाचा
विरोध आहे. अर्थात् त्यांचे मत अग्राह्य आहे.

आतांपर्यंतच्या एकंदर विवेचनाचा सारांश असा काढता येईल की, हिंदु-
स्थानांत आर्य लोक येण्यापूर्वी तेथे प्रथम ऑस्ट्रिक
लोक वायव्य दिशेकडून आले. त्यानंतर पश्चिम
आशियांतील एका वंशाचे य सिथियन भाषासमूहापैकी भाषा बोलणारे लोक
चलुचिस्तानाच्या मार्गाने आले; व या दोहोंच्या मिश्रणाने द्राविडियन लोक
चनले. मोहेंजो-दारो व हरप्पा येथील संस्कृति त्यांचीच होती. सुमेरियन व
द्राविडियन हे एकच होत. पॅविलोनिया, ईजिप्त वगैरे देशांशी ते समुद्रातून
व्यापार करीत असत. या सर्व कालांत मॉंगोलियन वगैरे इतर वंशाचे लोक
हिमालय पर्वताच्या पलीकडच्या प्रदेशांतून हिंदुस्थानांत येत होते. अशा
परिस्थितीत वैदिक आर्य हिंदुस्थानांत आले.

आर्यतरांचा आर्यावरील परिणाम

मार्गे लिहिल्याप्रमाणे द्राविडियन लोकांसंबंधीची सर्व माहिती विवेचनाच्या
ओघांत मिळालीच आहे. आता ऑस्ट्रिक, द्रावि-
डियन आणि पॅविलोनियन या लोकांच्या घर्माचा
आणि संस्कृतींचा आर्यांच्या घर्मावर आणि संस्कृती-
वर कोणता परिणाम झाला याचे या ठिकाणीच संकलित स्वरूपांत अवलोकन
करण हा विभाग संपवावयाचा आहे.

ऑस्ट्रिक भाषेचा परिणाम द्राविडियन भाषेवर होऊन तिच्यातील काही
शब्द द्राविडियन भाषेत आले असे मार्गे सांगि-
तलेच आहे. हिंदुस्थानांत प्रवेश केल्याबरोबर
आर्यांना प्रथम ऑस्ट्रिक लोक भेटले. नवीन प्रदे-
शांत आर्यामुळे तेथील वनस्पति, प्राणी व इतर अज्ञात वस्तु यांचा आर्या-
ंच्या भाषेत साहाजिकपणेच नावे नव्हता. रवामुळे ही नवीन नावे त्यांनी
ऑस्ट्रिक भाषेतून घेतली असली पाहिजेत असा तर्क होतो.

“जीन पृश्निलुस्की यांनी ‘आर्य संस्कृतीतील अनार्य भाग’ (Non-Aryan Loans in Indo-Aryan) या लेखांत म्हटले आहे की, लांगल (नागर) आणि लिंग हे शब्द मूळ ऑस्ट्रो-एशियाटिक आहेत. आणि त्यांची व्युत्पत्ति पाहिली असता दोन्ही शब्दांचा एकच अर्थ निघतो. लिंग हा शब्द पूर्वेकडील अनार्य भाषांत सांपडतो. परंतु इंडो-युरोपियन भाषांत सांपडत नाही.”* तेव्हा लिंगपूजा आणि लिंग शब्द ही दोन्ही मूळ ऑस्ट्रिक आहेत; त्यांच्यांतून तीं द्राविडियन लोकांत गेलीं व द्राविडियन लोकांतून आर्यांमध्ये आली. पुढे लिंगपूजा ही शिवपूजेत मिसळून गेली.

ऑस्ट्रिक भाषेचे म्हण घेतलेल्या द्राविडियन भाषेचा आर्यांच्या संस्कृत भाषेवर परिणाम झाला. द्राविडियन भाषेतील काहीं मूळ द्राविडियन शब्द व तिच्यामध्ये आलेले काहीं ऑस्ट्रिक शब्द आर्यांच्या भाषेत घुसले. संस्कृत भाषेत जे ऑस्ट्रिक शब्द आले ते स्वतंत्र रीतीने

आले, कीं द्राविडियन भाषेच्या मध्यस्थीने आले हे समजण्यास मार्ग नाही. द्राविडियन भाषेचा आर्यभाषेवर परिणाम झाला व आर्यांच्या प्रदेशापुरती ती भाषा मृत झाली. द्राविडियन भाषेतील काहीं अक्षरे वैदिक भाषेत नवीन आली. कारण तीं अक्षरे शेंद व इतर इंडो-युरोपियन भाषांत नाहीत. ‘जेव्हा आर्यभाषेचा दुसऱ्या असंस्कृत अनार्य भाषेशी संबंध येतो, तेव्हा अनार्य भाषा मृत होते. आर्यलोक ती भाषा मोलण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत; परंतु अनार्यांना त्यांच्याशी संबंध ठेवण्याचा प्रसंग येतो आणि ते आर्य भाषा मोढक्यातोडक्या स्वरूपात मोलू लागतात. विज्ञानुपिढ्या असा प्रकार चालू राहिला म्हणजे ती मोढकीतोडकी भाषा हळुहळू पूर्ण आर्य बनू लागते आणि काळगतीने मूळ अनार्यभाषा नैसर्गिक रीत्या विसरली जाऊन मृत होते. या भाषेच्या उरकांतीच्या पायऱ्या आजतुद्धां आपणांस दिसतात. फक्त दक्षिण हिंदुस्थानांत आपणांस असे दिसून येते की, द्राविडियन भाषा त्या लोकांच्या संस्कृतीबरोबर टिकून राहिलेल्या आहेत. अनार्य भाषेच्या संसर्गाने आर्यभाषा मृत झाल्याचे एकहि उदाहरण नाही.’ †

* (Atulkumar Sur-Beginnings of Linga Cult in India, Annals of B. O. R. I. Vol. XIII 1931-32)

† Imperial Gazettier Vol. I. pp. 351-2.

“ परंतु या माषाद्युद्धांत टिकून राहिलेल्या भाषेवर मृत भाषेचा परिणाम झाल्याशिवाय रहात नाही. त्या भाषेच्या प्रगतीच्या प्रत्येक पायरीवर मृत-भाषेचे संस्कार दिसून येतात. हे संस्कार निरनिराळ्या प्रदेशांत निरनिराळ्या व भिन्नभिन्न प्रमाणात होतात. उत्तरोत्तर कालांत हे संस्कार जास्त प्रमाणांत होतात व जसजशी त्या भाषेची प्रगति होत जाईल तसतसा तिच्या मूळ स्वरूपांत अधिकाधिक बदल होतो. याप्रमाणे त्या भाषेची भिन्नभिन्न प्रदेशांत भिन्नभिन्न स्वरूपे होतात, आणि त्या स्वरूपांची कालक्रमाने वृद्धि शाली असता त्या मूळभाषेहून भिन्न होतात आणि त्या स्वरूपांच्या क्रमानुसार परस्परांपासून भिन्न होतात.”*

ज्याप्रमाणे आर्यांच्या भाषेत द्राविडियन भाषा मिसळली, त्याप्रमाणे त्यांच्या वंशांतहि द्राविडियन वंश मिसळला. लिंग-इतर द्राविडियन भाषा

पूजेयरोद्धर नागपूजा आणि वृक्षपूजा यांचाहि अंतर्भाव आर्यधर्मांत झाला. आर्यांची कुटुंबपद्धति पितृप्रधान (Patriarchal) होती. द्राविडियनांची मातृप्रधान कुटुंबपद्धति आर्यांना नवीन म्हणून अनुकरणीय वाटली. आर्यांमध्ये एकाच गांवातील यष्टराचे विवाह होत असत. द्राविडियनांच्या उपरिनिर्दिष्ट कुटुंबपद्धतीमुळे त्यांच्यामध्ये संप्राम विवाह न करण्याची रूढि (Exogamy) अस्तित्वात होती; तिचा थोडासा परिणाम आर्यांच्या विवाहपद्धतीवर झाला. मंत्रतंत्राच्या कल्पना मूळ आर्यांमध्ये होत्या ही गोष्ट खरी असली तरी यासंबंधीच्या काही कल्पना त्यांनी द्राविडियनांपासून घेतल्या असल्या पाहिजेत.× अशा रीतीने द्राविडियन लोक आपली भाषा व संस्कृति यासह आर्यांच्या उत्तरहिंदुस्थानांतील समुदायांत विलीन झाले; परंतु दक्षिण हिंदुस्थानांत उतरल्यानंतर त्यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेवले.

मागे पाहिल्याप्रमाणे बेबिलोनियन लोकांच्या भाषेतील फक्त काही शब्द वैदिक आर्यांच्या भाषेमध्ये आले. प्रत्यक्ष संबंध बेबिलोनियन भाषा न आल्यामुळे किंवा आर्यसंस्कृति तितकी परि-

* Cambridge History of India Vol I. Part II.

× Gilbert Slater—Dravidian Elements in Indian culture, 1924.

पूण असल्यामळे बँबिलोनियन लोकांचा दुसऱ्या कोणत्याही स्वरूपाचा परिणाम आर्यांवर झाला नाही. 'पॅशियामध्ये आर्यांचा बँबिलोनियन लोकांशी संबंध आला व त्यांच्यापासून घातुकाम, अहंज्योतिष व फलज्योतिष आर्य शिकले' असे श्री. व्ही. एस्. दलाल यांनी लिहिले आहे * परंतु पॅशियामध्ये आर्यांचा बँबिलोनियन लोकांशी संबंध आला याला पुरावा उपलब्ध नाही. ब्राबिलियन लोकांच्या द्वारे समुद्रातील व्यापारी दळण वळणांच्या निमित्ताने त्यांचा बँबिलोनियन लोकांशी अत्यंत संबंध आला. सौने व तोबे हे धातु त्यांना उत्तरभुजाच्या प्रदेशातच माहित होते व ते त्यांचा उपयोग दागिने व इतर वस्तु करण्यांत करीत असत. यज्ञयागादि क्रियांकरिता आर्यांनी नक्षत्रज्योतिष स्वतंत्र रीतीने शोधून काढले होते; ते बँबिलोनियन लोकांत नाही. उलट खालिडियन लोकांनी शोधून काढलेल्या राशि हिंदुस्थानांत अलेक्झांडरच्या स्वारीबरोबर आल्या. मग आपली कोणते ज्योतिष आर्यांनी बँबिलोनियनांपासून घेतले ? आपल्या मताच्या पुष्ट्यर्थ श्री. दलाल लिहितात की, सर्वांत मोठ्या दियसाचा अवधि, तीनशे-साठ दियसांचे, सौर वर्ष व अधिक मास या गोष्टी दोन्ही लोकांमध्ये समान आहेत व श्रमवेदांत नक्षत्रांचा आणि ज्योतिष पहाण्याचा उल्लेख नाही. ज्योतिषविषयक कल्पनांत साम्य आहे. म्हणून एकापासून त्या दुसऱ्याने घेतल्या असेच काही म्हणता यावयाचे नाही. एकच कल्पना दोन ठिकाणी स्वतंत्रपणे उत्पन्न होऊ शकते. ज्योतिष पहाण्याचा अनुल्लेख हे प्रमाणादि निरर्थक आहे. श्रमवेदांत नक्षत्रे नाहीत हे विधानादि चुक आहे. श्रमवेदांत कोणती नक्षत्रे आहेत ती योग्य ठिकाणी सांगण्यांत येतील.

विभाग तिसरा आर्यांचे आर्यावर्तावरील आक्रमण

दोन मते

मागील विभागांत वर्णन केल्याप्रमाणे आर्यावर्तातील परिस्थिति असतां मध्य आशियांतील मुहाम हलवून स्थानांतरे करीत करीत आर्यांनीं (इंडो-इराणी) हिंदुस्थानांत प्रवेश केला. त्यांच्या अनेक टोळ्या एकामागून एक व वायव्यादिशेकडील एकाच मार्गाने आल्या. या आगमनाच्या बाबतीत डॉ. होर्नले यांनीं एक निराळा सिद्धांत काढला आहे * पंजाबातील सरहिंद जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील म्हणजे सामान्यतः पंजाबांतील लोकांहून पश्चिमेकडील म्हणजे सामान्यतः संयुक्त-प्रातांतील लोक वंशदृष्ट्या भिन्न आहेत. तेव्हां आर्यांचा पहिला समूह वायव्येकडून पंजाबप्रांतांत येऊन स्थिर झाल्यानंतर आर्यांची दुसरी लाट हिमालयांतील गिलगिट, चित्रळ या मार्गाने खाली उतरली आणि प्रथम आलेल्या आर्यांना पूर्व, दक्षिण व पश्चिम दिशांना घालवून गंगायमुनांच्या तीरावर त्या लोकांनीं वसति केली. हिमालयाच्या डोंगराळ प्रदेशातून त्यांना आपल्या कुटुंबांसह येणे साहजिकच शक्य नव्हतें. या नवीन प्रदेशांतील द्राविदि-यन लोकांशी त्यांचा संबंध आल्यामुळे या दोन वंशांचे त्या प्रदेशांत मिश्रण झालें. म्हणून पंजाब आणि संयुक्तप्रांत यांतील लोकांत फरक दिसतो. हे अनुमान कपालमितिशास्त्रावरून काढण्यांत आलें होतें. इ. स. १९०१ च्या खानेसुमारीच्या वेळेस सर हर्बर्ट रिस्ले यांनीं पंजाब, राजपुताना व संयुक्तप्रांत यांतील लोकांच्या डोक्यांची मापे घेतलीं. त्यावेळीं लोकांमध्ये दोन भेद असल्याचे आढळून आले. पंजाब व राजपुताना यांतील लोक लंबशीर्ष (Dolicho-Cephalic headed) व संयुक्तप्रांतांतील लोक पृथुशीर्ष (Brachy-cephalic headed) असल्याचे दिसून आले. त्याच-

* Dr. Hoernle, Census Report 1911

प्रमाणे एकंदर देहयष्टि, नाक, कपाळ, चेहरा या बाबतींतहि फरक दिसून आला. या अनुमानाला भाषाविषयक प्रमाण डॉ. ग्रीयर्सन यांनी असे दाखवून दिले की हल्ली बोलल्या जाणाऱ्या ज्या भाषा संस्कृतभाषासून निघालेल्या आहेत त्याचे दोन मुख्य भेद पडतात. पहिला प्रकार संयुक्तप्रांतांतील प्रदेशांत- 'मध्य' देशांत-आढळतो व दुसरा त्याच्या तिन्ही बाजूंस काश्मीर, पंजाब, सिंध, महाराष्ट्र, मध्यप्रांत, नहार-ओरिसा, बंगाल आणि आसाम या प्रदेशांत दृष्टीस पडतो. या बाबत वर्तुळापैकी फक्त गुजराती भाषा ही पहिल्या प्रकारांत मोडते. पूर भागांतील हिंदी आणि पश्चिम भागांतील हिंदी असे हिंदी भाषेचेहि दोन भाग पडतात.^१

कपालमितिशास्त्र व भाषाशास्त्र यांवरून काढलेल्या धरील अनुमानावर एक पौराणिक कल्पना बसविण्यात आली आहे. "पुरा ऋष्यवंशीय आणि चंद्र-वंशीय आर्य" यांमध्ये सूर्यवंशीय आणि चंद्रवंशीय असे आर्यांचे दोन भेद आहेत. ते दोन मार्गांनी आलेल्या

आर्यांशी बरोबर जनतात. प्रथम आलेले व तीन बाजूंस पसरलेले लोक सूर्यवंशीय होते; व मागाहून येऊन गंगावमुनांच्या प्रदेशांत वसलेले चंद्रवंशीय होते. पंजाबातील मद्र, केकय आणि अयोध्येचे रघुकुल ही सूर्यवंशीय कुले होते. प्रयाग हा चंद्रवंशीय कुलाचा गण्यनिंदु होता. मगध, चेदि, शूरसेन, मत्स्य, कुरुपानाळ ही चंद्रवंशीय कुले होते. या उपपत्तीला ऋग्वेदाचाहि आधार मिळतो. चंद्रवंशाची वंशावळ पुरुरवस्, नहुष व ययाति यांच्यापासून सुरू होते व ही तिन्ही नावे ऋग्वेदांत आली आहेत. ययातीच्या पाच मुलांची नावे एका मंत्रांत (ऋ. १. १०१. ८) आली आहेत. पौराणिक कथेप्रमाणे यदु, त्वर्ष, द्रुह्य, अनु, पुरु यांची यदु व त्वर्ष हे ययातीला देवयानीपासून झालेले मुले होते; व अनु, द्रुह्य आणि पुरु हे शर्मिष्ठापासून झालेले होते. यदु व त्वर्ष यांची नावे त्या मंत्रांत एकत्र असून बाकीची पुढे घातली आहेत; हीहि गोष्ट विशेष ध्यानांत घेण्यासारखी आहे.^२

या उपपत्तीचा कांही लेखकांनी स्वीकार केला आहे, परंतु बहुमताला

^१ Dr. Grierson-Imperial Gazettier Vol. IV p. 358.

^२ C. V. Vaidya- History of Sanskrit Literature Vol. I. Sec. I. pp. 91-93

उपपत्ति असंभवनीय
आहे

ती अमान्य आहे. गळा रत्न ला ती आणू वाटत
नाहीं. पहिली गोष्ट अशी की, चित्रळ आणि गि-

लिंगटचा मार्ग हा अत्यंत दुर्गम आहे. या मार्गाने

लोक आलेले असणे शक्य नाही. आर्यजाति एकच होती व मध्य आशियाच्या स्थानातून ती खाली आली ही गोष्ट निर्विवाद आहे. या उपपत्तीप्रमाणे काही लोक वायव्य दिशेने हिंदुस्थानात आले व यांनीचे मध्य आशियातच राहिले व काही काळानंतर गिलगिटच्या मार्गे आले असे मानावे लागते. परंतु यावर असा आक्षेप उत्पन्न होतो की, काही लोक स्थान सोडून गेल्यानंतर यांनीचे तेथे का राहिले ? बरे, काही कारणाने राहिले असे मानले तरी, ज्यावेळी तेथून ते निघाले त्यावेळी प्रथम गेलेल्या लोकांच्या मार्गाचे अनुकरण न करता दुसऱ्याच मार्गाने प्रवास करण्याची जरूरी त्यांना का मानली ? ज्या दिशेने त्यांचे सहचर गेले त्याच मार्गाने उरलेले यांनीचे लोकहि गेलेले असणे हेच निसर्गप्राप्त आहे या निसर्गाचे उद्घाटन करण्यास त्यांना काय कारण पडले ?

कपालमितिशास्त्राचे जे प्रमाण मांडण्यात आले आहे, त्यावरूनहि काही आर्य दुसऱ्या मार्गाने आले असे मानण्याची आवश्यकता उत्पन्न होत नाही. वायव्य सरहद्द

कपालमितावरून तसे
सिद्ध होत नाही.

प्रातातून जेव्हा आर्य पजावात आले, तेव्हा त्यांना द्राविडियन लोक भेटले व त्यांच्याशी त्यांची युद्धे झाली. युद्धात साहाय्येकच त्या अनार्यांचा पराजय होत असे, त्यामुळे द्राविडियन लोक पजावातून पूर्वेकडे सरकत संयुक्तप्रांतात आले. आर्यपैकी जे लोक पजावातून संयुक्तप्रांतात आले त्यांचे व द्राविडियन लोकांचे मिश्रण झाले, व पजावात वसति करून राहिलेले आर्य द्राविडियन मिश्रणापासून अलिप्त राहिले अशी परिस्थिति घडून आलेली असणे जगदीं साहाय्यिक आहे. कपालमितिशास्त्राचा फरक या कारणामुळे दिसतो तेव्हा दोन्ही प्रदेशांतील कपालमितीच्या भेदावरून त्यातील लोकांच्या आगमनाचे दोन भिन्नपथ मानण्याचे कारण नाही.

डॉ. ग्रीयर्सन यांचे भाषाविषयक प्रमाणहि या सिद्धांतास पोषक होत नाही. त्यांचे प्रमाण आजच्या चालू भाषावर बस-

भाषाशास्त्राचा आधार
बऱ्या रीतीने घेता येत
नाही.

विलेले आहे. आजचा काळ आणि आर्यांच्या प्रत्यक्ष आगमनाचा काळ यात सहा हजार वर्षांचा काळ लोटला आहे. या प्रचंड काळात संस्कृत भाषेवर व

पुढे तिच्या पोटभाषांवर भिन्नभिन्न परिस्थितींमध्ये जे संस्कार झाले, त्यांच्यावरून काढलेले अनुमान आरंभीच्या वैदिक संस्कृत भाषेवर लादणें चुकीचें होईल. भागीले विभागांत पाहिल्याप्रमाणे संस्कृत भाषेच्या मिश्रणपूर्वक स्थित्यंतरांची प्रकिया ध्यानांत ठेवली पाहिजे. भिन्न भिन्न काळां आणि भिन्न स्थळां संस्कृत भाषेवर द्राभिडियन इत्यादि भाषांचे परिणाम झाले आणि पुढे संस्कृत भाषेच्या ज्या पोटभाषा बनल्या, त्यांचीं स्वरूपे यामुळे संस्कृतापासून आणि परस्परांपासून भिन्न बनलीं. अशा स्थितींत कमजास्त प्रमाणांत मिश्र आणि भिन्न बनलेल्या भाषांचें वर्गीकरण करून त्यापासून काढलेले अनुमान हे मूळ वैदिक भाषेच्या बाबतींत लागू करता येणार नाही. तेव्हां कपालमितेशास्त्र व साषाशास्त्र ही दोन्ही प्रमाणे या उपपत्तीस पुरेशी होत नसल्यामुळे ती स्वीकारता येत नाही.

सूर्यवंशी आणि चंद्रवंशी आर्य या पौराणिक कल्पनेचें बरील आर्यभेदांशी जे सादृश्य दाखविण्यांत आले आहे ते या आर्य-
 सूर्यवंशीय आणि चंद्र-
 वंशीय आर्य ही केवळ
 पौराणिक कल्पना आहे.
 भेदाचें प्रमाण होऊ शकत नाही. त्या विधानावर ही कल्पना बसविलेली आहे. अर्थात् विध. नावरो-
 यर त्याबरील कल्पनाहि त्याज्यच ठरते. चंद्रवंशीय
 आर्य सूर्यवंशीय आर्यांमध्ये पाबरीप्रमाणे पुसले व त्यांना त्यांनीं दुसकून
 लाविले ही कल्पना केवळ कल्पनाच आहे. सत्यसृष्टींत ती उतरणें शक्य वाढत
 नाही. नव्या आणि जुन्या आर्यांच्या राजकुलांशी चंद्रवंशी आणि सूर्यवंशी
 कुले जमतात, व चंद्रवंशीय तीन राजांचा व ययातीच्या पांच पुत्रांचा उल्लेख
 ऋग्वेदांत आहे, या गोष्टी सहज जपून आलेल्या आहेत. यदुतुर्वंशाची नांवे
 छंदोराचनेकरितां सहजीं एकत्र आलेली आहेत; त्यावर इतका अर्थ लादणें
 चुकीचें होईल.

दस्युंशीं झगडे

आर्य हिंदुस्थानांत प्रवेश करीत असतांना त्यांना जे लोक भेटले व
 ज्यांच्याशीं त्यांचीं अनेकवार व अनेक ठिकाणीं
 दस्यु म्हणजे पर्शियन पुढे झाली, त्यांना दस्यु असें नांव ऋग्वेदांत आहे.
 नव्हेत. दस्यु आणि अहुर हे शब्द पर्शियन लोकांचे याचक
 आहेत असें एक मत आहे. दस्यु शब्द एकवचनी आला असतां शरयुष्ट्याचा
 याचक व मनुवचनी आला असतां पर्शियन लोकांचा याचक आहे; 'जरूप' हा

शब्द ऋग्वेदांत आला आहे (ऋ. ७.१.७, ९.६, १०.८०.३). त्यांत जलधुना मृग्यु असीमुळे शाला असीहि म्हटले आहे. पशियन वाङ्मयांतहि शरथुप् अभिद्वारा मृत शाल्याचा उल्लेख आहे; असा आधार वरील मतान्या समर्थनार्थ देण्यात येतो. परंतु दस्यु शब्दाचा पशियन वाचक अर्थ फक्त काहीं ठिकाणी निघू शकेल. सामान्यतः दस्यूंचे वर्णन पशियन लोकांस लागू होणार नाही. असुर शब्दाचा अर्थ लावण्याचेहि अनेक प्रयत्न करण्यांत आले आहेत.

आर्यांना पहिले शत्रु म्हणून ऑस्ट्रिक लोक भेटले कीं द्राविडियन भेटले हे निश्चित समजण्यास मार्ग नाही. जरी कदाचित् दस्यूंचे वर्णन ऑस्ट्रिक लोक प्रथम भेटले असले तरी काहीं काला-

मंतर त्याचा द्राविडियन लोकांशी संबंध आला हे निःसंशय ! दस्यूंचे जे वर्णन ऋग्वेदांत मुदक रीतीने आले आहे ते ऑस्ट्रिक लोकांचे आहे, की द्राविडियनांचे आहे हेहि निश्चित ठरविता येत नाही. देव न मानणारे (अदेवयुः-ऋ. ८.७०.११) यज्ञयाग न करणारे (अयजन्, अयज्युः-ऋ. ७.६.३, ८.७०.११) देवपूजन न करणारे (अग्रताः-ऋ. १.५१.८, १७५.३, ६.१४.३, ९.४१.२; अकर्मन्-ऋ. १०.२२.८), अन्य देवतांची उपासना करणारे (अन्यग्रताः-ऋ. ८.७०.११, १०.२२.८; मूदेनाः-ऋ. १०.८७.२), माक नसलेले (अनासः-ऋ. ९.२९.१०, कुप्यवर्णीय (पिशङ्गभृष्टि-ऋ. १.१३३.९) अज्ञेय भाषा बोलणारे (मृध्रवाचः-ऋ. १.१७४.२ इ.; विवाचः-ऋ. ३.३४.१० इ.; द्रोववाचः-ऋ. ७. १०४.१४), लिंगपूजक (शिश्रदेवाः-ऋ. ७.२१.५, १०.९९.३), कच्चे मांस खाणारे (कव्याद-ऋ. १०.८७.२) दास, शस्त्र, अधिभूजा न करणारे, अशा विशेषणांनी त्यांचे वर्णन ऋग्वेदांत केले आहे.

‘शिश्रदेवाः’ या पदाचा लिंगपूजक असा अर्थ अर्वाचीन विद्वानाकडून केला जातो. यास्कदि टीकाकारांच्या मताने ‘अग्रस-
‘शिश्रदेवाः’ या शब्दाचा अर्थ चर्याः’ (निरुक्त ४. १९) असा त्याचा अर्थ आहे.
अर्थ काय ?
‘शिश्रेन दीव्यति इति’ असा अर्थ सायणाचार्य करतात. आणि त्याचाच अनुवाद वि. निधुसेखर महाराज यांनी केला आहे.*

त्यांचि म्हणणें असें कीं प्राचीन संस्कृतांत 'देव' हा शब्द दुसऱ्या शब्दाशीं जोडला असता त्याचा अर्थ 'पूजक' असा होत नाही; तर 'तत्पर' असा होतो. उ. मातृदेव, पितृदेव इ. 'स्त्रीदेव' असा एक शब्द त्यांना पुराणांत आढळला आहे; त्याचा अर्थ स्त्रीपरायण असा आहे. याप्रमाणें 'शिश्रदेवाः' याचा अर्थ 'शिश्रपरायण' असा केला पाहिजे असें ते म्हणतात. परंतु एक तर मातृदेव इत्यादि शब्दांतील 'देव' शब्दाचा 'तत्पर' असाच अर्थ केला पाहिजे, 'पूजक' असा किंवा बहुमीहि समासानें प्राप्त होणारा अर्थ करतो कामा नये, असा निर्वेध घालता येत नाही; व दुसरी गोष्ट अशी कीं 'तत्पर' हा अर्थ, ज्या मंत्रांत 'शिश्रदेवाः' असा शब्द आला आहे त्या मंत्राच्या अर्थाशीं जुळत नाही. हा शब्द ऋग्वेदात दोन ठिकाणीं आला आहे.

न चावय इंद्र जूजुवुनो न वंदता शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदयो विपुणस्य जंतोर्मा शिश्रदेवा अभि शुर्कतं नः ॥

ऋ. ७.२१.५

या मंत्राच्या पहिल्या तीन पादांशीं 'शिश्रदेवाः' या शब्दाचा काही संबंध नाही. शेवटच्या पादाचा अर्थ असा आहे कीं 'लिंगपूजक आमच्या यज्ञांत न येवोत.' हा अर्थ न घेतां 'शिश्रपरायण किंवा कामुक लोक आमच्या यज्ञांत न येवोत' असा जर त्या वाक्याचा अर्थ केला तर त्यापासून काय मोघ होतो ? कामुक लोक यज्ञांत न येवोत या म्हणण्याचा अर्थ काय ? तसेंच स चार्जं चातापद्भुपदा यन्तस्वर्षता परि पदस्सनिष्यन् ।

अनर्वा यच्छतदुरस्य वेदो घ्नन्तिभदेवा अभि वर्षता भूत् ॥

ऋ. १०.९९.३

या मंत्राचा अर्थ पुढीलप्रमाणें आहे:—

'संभ्रामांत जाणारा इंद्र शत्रूंचीं धनें लुटतो. शंभर द्वारे असलेल्या शत्रु-पुरांतील लिंगपूजकांना ठार करित अप्रतिहत असा इंद्र शत्रूंच्या नगरांतील धन मलात्कारानें जिकतो.'

'शिश्रदेवाः' याचा अर्थ 'अन्नक्षत्र्याः' असा करून अन्नक्षत्री लोकांना इंद्र ठार करतो असा जर त्या वाक्याचा अर्थ केला तर त्यातून काय निष्पन्न होतें ? कामुक लोकांना इंद्र ठार करतो असें कोठें सांगितलें आहे ? असे म्हणण्यांत तात्पर्य काय ? शिवाय हे दोन्ही मंत्र इंद्र या शब्ददेवतेला उद्देशून

असलेल्या सूक्तांतले आहेत, ही विशेष गोष्ट ध्यानांत घेण्यासारखी आहे.

‘आचार्यदेव’ इत्यादि शब्दांचा ‘आचार्यपरायण’ इत्यादि प्रकारचा अर्थ होतो म्हणून ‘शिक्षदेवाः’ या शब्दाचा अर्थ ‘शिश्रदेवाः’ म्हणजे तसाच केला पाहिजे, या मुद्यालाहि योग्य उत्तर देतां येईल. ‘मूर्देवाः’ असे एक दस्यूंचें विशेषण

ऋ. १०.८७.२ यांत आलें आहे. ‘पितृदेव’ इत्यादि उपनिषदांतील शब्दांपेक्षा ‘मूर्देवाः’ या ऋग्वेदांतील शब्दाच्या अर्थानुसार ‘शिश्रदेवाः’ या शब्दाचा अर्थ करणें हें केव्हांहि सुकतर होय. ‘मूर्देवाः’ याचें ‘मूर्दपरायण’ असें मापातर केल्यानें अर्थप्राप्ति काय होते ? त्याला कांहीं अर्थच नाहीं. ‘ज्याचे देव मूढ आहेत ते’ असाच अर्थ करावयाचा पाहिजे. त्याचप्रमाणें ‘शिक्षदेवाः’ याचा अर्थ ‘जिन हा ज्याचा देव आहे ते’ असाच केला पाहिजे.

अशा प्रकारें शारीर, धर्म, भाषा, संस्कृति इत्यादि सर्वच बाबतींत आर्य च दस्यु यांच्यामध्ये वैधर्म्य होतें. यामुळे त्यांच्यामध्ये शुद्ध होत असत. आर्यांच्या सुधारलेल्या शस्त्रांपुढे दस्यूंच्या म्हणजे द्राविडियन लोकांच्या हत्याराचें कांहीं चालत नसे. ऋग्वेदांत आर्यांच्या शस्त्रांचा पुढीलप्रमाणें उल्लेख आहेः—

धनुष्यबाण, गाढा (ऋ. ५.५२.६, ५४.११), खंशीर (ऋ. १.५७.९),

तरवार (पथीरप-ऋ. १०.६०.३), परशु हीं त्यांचीं आयुधें होती. ते लाकडी सोढ्याचाहि उपयोग करीत

असत. (द्रुपण-ऋ. १०.१०२.९). बाण दोन प्रकारचे असत. (१) टोकांना शिगेें लावलेले व (२) लोखंडाचीं किंवा तांब्याचीं पातीं असलेले. बाणांच्या फाळांना विष लावण्यांत येत असे. बाणांचीं टोकेें तीक्ष्ण असत (ऋ. ६.४६.११) व येणें घेण्याकरितां त्यांना मागे पिसें लावलेलीं असत. बाणांचे माते वापरीत होते (निषंग-ऋ. ३.३०.१५; इषुधि-१.३३.२; ६.७५.५; १०.९९.२). योद्धे अंगांत चिलनत घालीत असत (ऋ. ४.१९४ ५३.२, ६.७५.१). शिरस्त्राण वापरण्यांत येई (ऋ. २.३४.३). धनुष्याच्या दोरीपासून लाव्या हाताचें संरक्षण व्हावें म्हणून ‘हरत्तव’ वापरीत (ऋ. ६.७५.१४). धनुष्याच्या दोरांचें एक टोक नेहमीं मोठळें सोदलेकें असे व सुद्धांत उपयोग करण्याच्या वेळीं तें बांधण्यांत येई. ‘मूर्देव’ असा एक

शब्द ऋग्वेदांत दोनचार ठिकाणी आला आहे। त्याचा अर्थ प्रो. रोथ यांनी कात्री असा केला आहे. युद्धामध्ये आयोर्वरीवर त्यांचा ध्वज असे. (ऋ. ७.८५.२; १०.१०३.११). आयुधांचे आणि युद्धाचे वर्णन या दृष्टीने ऋग्वेदांतील ६.७५ हे सूक्त वाचनीय आहे.

आर्यांच्या आक्रमणाचे स्वरूप सामान्यतः असे सांगता येईल:- दस्यु हे

आक्रमणाचे स्वरूप

आपल्या प्रदेशांत उपजीविका करून रहात असतां आर्य त्या बाजूला आले म्हणजे त्यांची उच्च प्रा-

ची शस्त्रे पाहून ते घाबरून जात व आपापला घरेदोर शेतें वगैरे सोडून आपसासच्या प्रदेशांत पळून जात. आर्य त्याच्या शेतात व गावात दसति करीत. त्याच्यावर सूड उगाविण्याकरिता दस्यु संधि पहात असत व ते वेसावध असतां एकदम त्यांवर हला चढवीत, त्याचीं घरेदोरें पळवीत अगर त्याच्या धार्मिक कार्यांत अडथळा आणीत असत. अशा वेळीं आर्यांना त्याचा प्रतिकार करावा लागे. काही मार्ग चालल्यानंतर आर्य मुकाम करीत असत, त्या प्रदेशातील अरण्य तोडून जमिनीची लागवड करीत असत व मुळीच पादाक्रांत करीत असत. अशा वेळीं दस्यु हे जवळपास असत. पंजाबातील पुष्कळसा प्रदेश आक्रमिल्यानंतर दस्यु हे त्याच्यापासून अत्यंत दूरच्या प्रदेशांत तरी गेले किंवा त्याच्यामध्येच सर्यांत कनिष्ठ वर्ग होऊन राहिले. हे आक्रमण कित्येक शतके चालले असले पाहिजे. अशा वेळीं ऋग्वेदातील ज्या सूक्तांची रचना झाली त्यात दस्युंच्यापासून आर्यांचे रक्षण व्हावे आणि दस्यूंचा नाश व्हावा म्हणून केलेल्या प्रार्थना रचवून आहेत. दस्यु किंवा दास हे आर्यांच्यामध्ये कनिष्ठ सेवकवर्ग म्हणून समाविष्ट. शाल्याकारणाने पुढील संस्कृत शास्त्रायांत 'दास' हा शब्द चाकर या अर्थी रूढ झाला. ज्याप्रमाणे जर्मन लोकांनी स्लाव लोकांना जिकल्याननर स्लाव किंवा स्लेव्ह हा शब्द गुलाम या अर्थी रूढ केला तसाच प्रकार येथेहि झाला. आर्यांनी दस्यूंच्या शिंयाशी निवाड केले्यामुळे 'दासी' हा शब्द सोचाकर या अर्थी विशेष रीतीने रूढ झाला.

सरहद्द प्रांतातून मार्ग कमीत, दस्यूंचा नाश करीत किंवा त्यांना आपल्या

मध्ये समाविष्ट करून घेत, अरण्ये तोडून जमिनीची लागवड करीत, कित्येक शतकानंतर आर्य आपल्या परिवारासह पंजाबात येऊन पोचले. या

ठिकाणी त्यांनी मंत्ररचना करण्यास सुरवात केली. ऋग्वेदाच्या बहुतेक भागाची रचना येथे आल्यानंतर झाली. अफगाणिस्थानात आल्यापासून मंत्ररचनेस प्रारंभ झाला असला पाहिजे. कारण अफगाणिस्थानातील कोही भौगोलिक विशेष मंत्रांत उल्लेखलेले आढळतात. ऋग्वेदरचना यांच्याहि पूर्वीच्या प्रदेशांत झाली असा कोहींचा समज आहे; परंतु तो निराधार आहे. बहुतेक मंत्ररचना पंजाबांतच झाली असे समजण्यास काय कारणे आहेत ती आर्यांचा भौगोलिक विस्तार पहाण्याच्या वेळी आपोआपच समजून येतील.

ऋग्वेद-काल

‘संस्कृत वाङ्मयाचा संपूर्ण विस्तार ध्यानांत घेतला असता ऋग्वेदापूर्वी कोही असेल अशी कल्पना करता येत नाही. उलटपक्षी हिंदु वाङ्मय आणि चीन यांना ऋग्वेदाच्या पूर्वकालीन अस्तित्वाची आवश्यकता आहे.’*

ऋग्वेदाचे पद्यरूप हे जगातील सर्व वाङ्मयांच्या आदिकालीन इति-

ऋग्वेदकाल ठरविण्याची
प्रो. मॅक्समुलर यांची
पद्धति

हासास घट्टनच आहे. “प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचा कालक्रम ठरविण्याचा पहिला प्रयत्न प्रो. मॅक्समुलर यांनी ‘प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास’ या पुस्तकांत १८५९ साली केला.

अलेक्झांडरचा स्वारी व बौद्ध धर्माचा उदय या दोन गोष्टींचा काल निश्चित असल्याद्वाराने तेथून पुढे त्यांनी पुढीलप्रमाणे तर्क चालविला. बौद्धधर्म हा आर्यधर्माला प्रतिक्रिया म्हणून उत्पन्न झाला; तेव्हा संपूर्ण वैदिक वाङ्मयाची निर्मिती बौद्धकालापूर्वी झाली असली पाहिजे. स्ववाङ्मय हे बौद्धधर्माच्या उदयाच्या आणि प्रथम विस्मृताच्या मगधकालीन अमार्गे. त्यामुळे त्यांचा काल इ. पू. ६०० ते इ. पू. २०० हा असावा. प्रायःसर्व हे स्वकालापूर्वीचे आहेत व त्याची रचना होण्यास गृध्रमंथाच्या रचनेपूर्वी दोनशे वर्षे तरी लागली असली पाहिजेत. तेव्हा प्रायःसर्व रचनेचा काल इ. पू. ८०० ते इ. पू. ६०० असा ठरतो. ब्राह्मणमंथापूर्वी वेदांची रचना आधी व त्यास कमीत कमी दोनशे वर्षे तरी लागली असली पाहिजेत म्हणून इ. पू. १००० ते इ. पू. ८०० हा गंधितकाल निश्चित होतो. मंत्रांचे गंधितकरण होण्या-

पूर्वी कित्येक वर्षे मंत्राची रचना झाली होती व त्यांना धार्मिक स्वरूप प्राप्त झाले होते. तेव्हा मंत्ररचनेचा काल इ. पू. १२०० ते इ. पू. १००० असा समजला पाहिजे. संस्कृत वाङ्मयान्या भाषावृद्धीच्या दृष्टीने भिन्नभिन्न पायऱ्या कल्पून त्यावरून बरील प्रकारचा रचनाकालक्रम प्रो. गॅक्समुलर यांनी ठरविला आहे. प्रत्येक भाषामेदाला दोनशे वर्षे हा जो काल त्यांनी ठरविला आहे तो केवळ रयतःच्या कलानेने वसविला आहे हे स्पष्ट आहे. इ. पू. १२०० वर्षे ते इ. पू. १००० हा काल निश्चित म्हणून सांगता येणार नाही; इतकंच नव्हे तर दुसरा कोणताही काल ऋग्वेदकाल म्हणून निश्चित सांगता येणार नाही असे त्यांनी सांगणे म्हटले होते. तथापि इ. पू. १९००-१००० हाच ऋग्वेदकाल होय असे सर्वत्र समजण्यात येऊ लागले. प्रो. श्रेडर सारखे लेखक मीतमीतच इ. पू. १६०० किंवा इ. पू. २००० हा ऋग्वेदरचनाकाल म्हणून सामू लागले आणि जेव्हा प्रो. याकोबी यांनी ज्योतिषविषयक उल्लेखावरून इ. पू. ४००० हा मंत्ररचनाकाल म्हणून ठरविला तेव्हा युरोपीय विद्वानांनी त्याच्याविषयक मोठी जोरड केली आणि वेदकालासंबंधी एवढे अतिशयोक्त मत दिसायबंद आश्चर्य प्रगट केले. जे मत ते सिद्ध म्हणून समजत होते, ते अनिश्चित म्हणून मध्यमपासूनच ठरविण्यात आले होते ही गोष्ट ते निसरले. ”*

याप्रमाणे एका पक्षाने ऋग्वेदकाल अगदी अलीकडे ओढला, तर दुसऱ्या पक्षाने तो कित्येक हजार वर्षे मागे नेला. डॉ. अवि-

डॉ. दासांची भूस्तर-
शास्त्रीय पद्धति

नाथचंद्र दास यांनी ऋग्वेदकाल इ. पू. २५००० वर्षे असा ठरविला आहे.† “ सरस्वती नदी समु-

द्रास मिळते असा उल्लेख ऋग्वेदात (७.९५.२) आहे. सरस्वती आणि शुतुद्रि (सतलज) समुद्रास मिळतात असाही उल्लेख आहे (ऋ ३.३३.२). हल्ली सरस्वती नदी पाळपेटात गडप झाली आहे आणि सतलज नदी सिंधूस मिळते. तेव्हा ऋग्वेदकाली राजपुतान्याचे जागी समुद्र असावा. त्यामुळे साहायिकच सरस्वती आणि शुतुद्रि समुद्राला मिळत असत. भूस्तरशास्त्रज्ञा जमिनीच्या जागी पाणी व पाण्याच्या जागी जमीन असे प्रकार कालांतराने

* Winternitz--History of Indian Literature Vol. I. pp. 292-4.

† Dr. A. C. Das--Rgvedic India.

होत असतात. पंजाबची हवा तेव्हा अतिशय थंड होती. वरीलप्रमाणें जमनि व पाणी याची रिमागणी आणि पंजाबचा अति थंड हवा या गोष्टी भूस्तर-शास्त्रज्ञांच्या मते 'Pleistocene period' मधील आहेत. हा काल इ. पू. ५०००० ते इ. पू. २५००० वर्षांचा होय. तेव्हा ऋग्वेदकाल कर्मांत कमी इ. पू. २५००० हा घरला पाहिजे, " असें डॉ. दासाचें मत आहे. परंतु हें भूस्तरशास्त्राचें अनुमान अगदीं काल्पनिक आहे. त्याला इतर कोणत्याहि शास्त्राचा आधार नाही. एवढेंच नव्हे तर इतर शास्त्रांनीं काढलेल्या सिद्धां-ताशीं त्याचा पूर्ण विरोध आहे. " भाषाचा किंवा भाषाशास्त्राचा इतिहास पाहूं गेल्यास आपणास असें दिसून येईल कीं, हजारों वर्षेपयंत भाषा या न बदलतां रहाणें शक्य नाहीं. हजारों वर्षांच्या कालावधीच्या इष्टीनें विशेषतः वैदिक आर्यांसारख्या बुद्धिमान लोकांची सस्फुटिदृष्ट्या केरडी प्रचंड प्रगति व्हाण्यास पाहिजे होती. वैदिक आणि ब्राह्मण काळातील संस्कृतीच्या विशेष-पत. वर्माच्या सातत्याची सांखळी जोडणें यामुळें अशक्य होऊन वसतें. ब्राह्मणग्रंथाच्या भाषेचा आणि वैदिक भाषेचा निकटचा संबंध आहे. तसेंच इ. पू. तिसऱ्या शतकातील अशोकाच्या लेखाशीं ब्राह्मणग्रंथाची भाषा बऱ्हाशीं संपन्न आहे. वेदकाल इतका मागे नेल्यास ब्राह्मणग्रंथाच्या अशोकलेखाशीं असलेल्या संबंधाची उपपत्ति लागणें शक्य नाहीं. "× अशा रीतीनें ऋग्वेदकाल हजारों वर्षे मागे नेल्यास ऋग्वेदकालीन धर्म, संस्कृति व भाषा यांच्या वैदोत्तरकालीन धर्म, संस्कृति व भाषा यांच्याशीं असलेल्या संबंधाची उपपत्ति लागत नाहीं. त्या अनुमानाचा आधार अगदीं लटरटीत आहे. म्हणून तें त्याज्य समजलें पाहिजे.

ज्योतिषविषयक उल्लेखावरून ऋग्वेदकाल ठरविण्याचा प्रयत्न जर्मनीतील चोन युनिव्हर्सिटीचे प्रो. याकोबी यांनीं व लो. टिळकानीं एकाच वेळीं म्हणजे १८९३ सालीं परंतु अगदीं स्वतःपणें केला. आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, दोघांनाही या प्रश्नाचें उत्तर एकच सांपडलें. त्यावेळीं लो. टिळकाची उपपत्ति सक्षेपतः पुढीलप्रमाणें आहे:—

× Winternitz—History of Indian Literature Vol. I. pp. 308-9

* Orion or, the Researches into the Antiquity of the Vedas.

सूर्याच्या उदयास्तामुळे दिवस आणि रात्र हीं सरीत लहान कालमानें उर-

लो. टिळकाच्या
उद्योतिषविषयक
पद्धति

लब्ध होतात. पौर्णिमा आणि अमावास्या यांच्या
मुळे शुक्ल आणि कृष्ण असे दोन पक्ष किंवा पघर
बटे तयार होतात. ते दोन्ही एकत्र केले अमता एक
महिना होतो. दिवस आणि रात्र मिळून एक दिवस

मानला असता एका महिन्याचे तीस दिवस होतात. सूर्याच्या दक्षिणोत्तर
गतीमुळे ऋतु तयार होतात व त्याप्रामुन एक वर्ष बनते आणि एका सौर-
वर्षात सप्तसरी चारा चांद्रमास होतात सपातबिंदूच्या उलटगतीमुळे (Pre-
cession of the Equinoxes) शतकाडून मोठे कालखंड ने जप्याकरिता
एक ज्योतिषविषयक वर्तुळ तयार होतें भूमध्यरेषा (Equator) व क्रांति-
वृत्त (Ecliptic) यांना साधणान्या बिंदूम ' सपात (Equinox) म्हण-
तात हे सपात अर्थातच दोन आहेत एक वसंत-सपात (Vernal Equi-
nox) व दुसरा शिशिरसपात (Autumnal Equinox) वसंत-सपा-
ताचें क्रांतिवृत्तावरील एक संपूर्ण वर्तुळ ठोकळमानानें २६००० वर्षांत पूर्ण
होतें आणि निरनिराळ्या नक्षत्रातील त्याच्या गतीवरून कालगतीचीं लहान
प्रमाणें उपलब्ध होतात.

सपातबिंदु हे क्रांतिवृत्ताच्या वर्तुळात उलटगतीने बदलत असतात. हल्लीं

शतपथब्राह्मणकाली
सपातबिंदु कृत्तिका
नक्षत्रांत होता.

वसंतसपात उत्तरामाद्रपदा नक्षत्राच्या मार्गे आहे.

एकाभागून एक नक्षत्रातून तो या ठिकाणीं आला
आहे, म्हणजे पूर्वी तो उत्तरामाद्रपदा, रेवती,
आश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशीर्ष

इत्यादि नक्षत्रात क्रमवार होता. वसंतसपात अश्विनी आणि कृत्तिका नक्ष-
त्रात असल्याचे स्पष्ट उल्लेख संस्कृत वाङ्मयात आहेत. सपातबिंदूच्या मार्गे-
मार्गे जाण्यानें ऋतूहि मार्गेमार्गे जात असतात. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाच्या
कालापेक्षा सध्या ऋतु एक महिना मागे सरकले आहेत. आता वैदिक
आर्यांनी क्रांतिवृत्त सत्तावीस नक्षत्रात विभागले आहे. ३६० - २७ = १३३
अशाचें प्रत्येक नक्षत्र आहे. सपातबिंदु एक अंश मार्गे जाण्यास जवळजवळ
७२ वर्षे लागतात. म्हणजे ७२ × १३३ = ९६० वर्षे सामान्यतः सपात-
बिंदु एक नक्षत्र मार्गे जाण्याला लागतात. या साधारण नियमानुसार सपात-
बिंदूच्या हल्लीच्या स्थितीवरून कृत्तिका (Pleiades) नक्षत्रात सपात-

विंदु असण्याला किती काळ लागेल तो काढता येईल. हा काळ सुमारे इ. पू. २५०० हा येतो. ($९६० \times ४ - १९२० = २४००$) हा शतपथ ब्राह्मणाचा काळ होय. कारण,

एता (कृत्तिका) ह वै प्राच्ये दिशो न च्यवन्ते ।

सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्ये दिशश्च्यवन्ते ॥

असें शतपथब्राह्मणात (२.१.२.३) म्हटलें आहे.

वसतसपात मृगशीर्ष (Orion) नक्षत्रात असल्याचे अनेक संदर्भ दिल्ल्यांनी दाखविले आहेत. तैत्तिरीय संहितेंत असें म्हटलें आहे कीं, ' कल्गुनीपूर्णिमा ह वै वर्षाचें मुख आहे. ' हेंच विधान पाच ब्राह्मणामध्ये आलें आहे.

अनेक विधानाच्या आधारे टिककार्नी या विधानाचा असा अर्थ दाखविला आहे कीं, त्यावेळीं दक्षिणायनान्त (Winter Solstice) कल्गुनी नक्षत्रात होत असताना वर्षारंभ होत असे. ज्याअर्थी त्यावेळीं चंद्र कल्गुनी नक्षत्रात पूर्ण होता त्याअर्थी वसतसपात मृगशीर्ष नक्षत्रात असला पाहिजे. त्यामुळे मृगशीर्ष यास साहजिकपणेंच ' आम्रहायण ' (वर्षारंभीचें) असें नाव त्यावेळीं होतें. त्या काळीं नक्षत्राची यादी याच नक्षत्रापासून सुरू होत असली पाहिजे. ' आम्रहायण ' हें नांव ' ओरायन ' अशा स्वरूपात ग्रीक वाङ्मयात आढळतें. वसतसपात मृगशीर्षांत असल्याचे अमर्यक्ष परंतु स्पष्ट असे दुसरेहि काहीं वल्लेख ऋग्वेदात आहेत. रुद्रानें प्रजापतीचा शिरच्छेद केल्याची व इंद्रानें हरिणरुपी घुनाचा शीर्षच्छेद केल्याची कथा ऋ. १.५२.१०, ५.३४.२, १०.६१.५-७ या ठिकाणीं आली आहे. ग्रीक वाङ्मयातहि ' अपोलो ' ने ' ओरायन ' चा शिरच्छेद केल्याची कथा आली आहे. मृगशीर्ष नक्षत्रातील तान्यावर यों कथाची उमारणी झाली आहे. कृत्तिका नक्षत्रापासून मृगशीर्ष तिसरें आहे. म्हणजे दोन नक्षत्रे अंतर पाडले. तेव्हां $९६० \times ३ = १९२०$ वर्षे मागील इ. पू. २५०० यात मिळविलीं असतां टिकळमानानें इ. पू. ४५०० वर्षे हा काळ निघतो व हाच ऋग्वेदकाळ होय. टिकळ वापुटे म्हणतात कीं, त्रिप्राणिमेचा जो उद्देष्ट तैत्तिरीय संहितेंत आहे त्यावरून असें अनुमान निघतें कीं, वसत-आर्यसंस्कृतीतील सर्वांत सपात पुनर्वसु नक्षत्रांत असल्याचे एका काळच्या प्राचीन काळ ठोकांस माहीत होतें. अदिति ही त्या नक्षत्राची

देवता आहे. सूर्य पुनर्वसु नक्षत्रांतून उत्तरखगोलार्धात आला व त्यामुळे देव-
यान सुरू झाले ही वस्तुस्थिति देवमाता आदितीच्या कथेशी बरोबर जुळते.
आर्यसंस्कृतीतील सर्वात प्राचीन काळ म्हणजे आदितिकाल म्हणता येईल व
तो होकळ मानांने इ. पू. ६००० ते ४००० असा सांगता येईल.

ऋग्वेदकालासंबंधी अशा प्रकारची उपाचे टिळकांनी बत्ताविली आहे-

ऋग्वेदकालासंबंधी
पाश्चात्यांचे आक्षेप

पाश्चात्य पांडितांचा यावर पहिला मुख्य आक्षेप असा
की, प्राचीन आर्यांना फक्त चंद्रसंबंधी नक्षत्रांचे
ज्ञान होतं, सूर्याशी संबद्ध म्हणून नक्षत्रांचे ज्ञान

त्यांना नव्हतं. संपातांच्या अवलोकनावद्दलचा एकहि पुरावा उपलब्ध नाही.×
दुसरा आक्षेप असा आहे की 'न च्यवन्ते' याचा अर्थ, बरोबर पूर्वेस उगव-
तात असा नव्हे. पूर्वदिशेच्या भूदेशात त्या काही काळ प्रत्येक राती काही
तात्पर्येस दिसतात, एवढाच त्याचा अर्थ होईल. तिसरा आक्षेप असा की,
कृत्तिका पूर्वदिशेवरून हलत नाहीत हे एक पूर्वीचे दृश्य त्या ठिकाणी छिदिले
आहे.+

पहिल्या आक्षेपाचे उत्तर असे आहे की 'सूर्य आणि चंद्र या दोहों-

च्याहि गत्यनुसार आर्यांचे यज्ञ चालत असत.

त्यांचे निराकरण

पार्वण (पधरवड्याचे) यज्ञ हे चांद्रमासानुसार

व सत्रे ही सौर वर्षानुसार करण्यांत येत असत. वार्षिक सत्र हे सूर्यगती-
प्रमाणे चालत असे व विषुवदिन-ज्या दिवशी सूर्य वसंत किंवा शिशिरसंपातात
असतो व ज्या दिवशी दिवस आणि रात्र समान असतात तो दिवस-
वार्षिक सत्रात महत्त्वाचा समजला जात असे.* दुसऱ्या आक्षेपाचे उत्तर
पुढीलप्रमाणे आहे— शतपथ ब्राह्मणांतील उतान्याचा अर्थ असा
आहे की, या कृत्तिका पूर्वदिशेहून च्युत होत नाहीत, इतर सर्व
नक्षत्रे पूर्वेपासून च्युत होतात. कृत्तिका पूर्वदिशेच्या रेवेवर उगव-
तात असा जर 'न च्यवन्ते' या पदाचा अर्थ केला तर उतान्यातील उत्तरार्ध

× Winternitz—History of Indian Literature Vol. I.
p. 298.

+ Macdonell—History of Sanskrit Literature.

* C. V. Vaidya—History of Sanskrit Literature Vol. I-
Sec. II. p. 18.

अनर्थक ठरतो. कारण विषुववृत्ताच्या उत्तरेस २३° अंशांपर्यंत असंणारा कोणताही तारा उगवल्यानंतर केव्हां तरी पूर्वदिशेच्या रेपेवर आलाच पाहिजे. परंतु इतर सर्व तारे पूर्वदिशेहून दळतात असें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्या अर्थां कृत्तिका बरोबर पूर्वेस उगवतात असाच त्याचा अर्थ घेतला पाहिजे.* तिसऱ्या आक्षेपाचें खंडन असें होतें कीं, कृत्तिका वसंतसंपातांत होत्या हा काळ इ. पू. २५०० हा आहे. हा उतारा म्हणजे एक स्मरण लिहून ठेवलेलें आहे असें म्हणणारांच्या मते शतपथब्राह्मणाचा जो काळ आहे त्या काळांतल्या लेखकांनीं आकाशांतील ताऱ्यांचा उदय पाहून नवीन स्थितीचें अवलोकन केलें असतें आणि जुनी मूतकाळांतली गोष्ट वर्तमानकालीन म्हणून त्यांनीं मांडलीच नसती. स्मरण म्हणूनच तें लिहिलेंलें आहे असें जरी क्षणभर वादाकरितां गृहीत धरलें तरीसुद्धां ती ज्योतिषविषयक स्थिति ज्या काळांतली आहे त्या काळांतल्या लोकांनीं ती प्रत्यक्ष पाहिली होती असें सिद्ध होतें आणि ते लोक तितकें प्राचीन ठरतात. †

आर्यांची फाटाफूट

याप्रमाणें सर्व आक्षेपांचें निरसन झाल्यानंतर इ. पू. ४००० हा ऋग्वेद-
 काळ ठाम होतो. या काळांत कित्येक शतकेपर्यंत
 देवतास्मृति मंत्ररचना चालू होती. उत्तरभुषापासून देवतांच्या
 संघर्षी ज्या अंशुक कल्पना परंपरेनें त्यांच्यामध्यें
 आल्या व शिष्टक राहिल्या त्या त्यांनीं मंत्ररूपानें व्यक्त केल्या. तसेंच हिंदु-
 स्थानांत आल्यानंतर जे जे निसर्गचमत्कार त्यांना प्रभावी वाटले तेहि
 देवता कल्पून त्यांवर त्यांनीं स्तोत्रें रचिलीं. हा वेळपाचेतो त्यांच्यामध्यें अनेक
 देवता अस्तित्वांत आल्या.

अशा रीतीनें पंजाबांत येऊन सर्वत्र स्थिरस्थावर झाले असतां य मंत्ररचना
 चालू असताना आर्यांच्यामध्यें काहीं कारणानें फूट
 आर्यांत दोन पक्ष झाले पडली व दोन पक्ष निर्माण झाले. हा दुसरा पक्ष
 इराणी किंवा पारसी लोकांचा होय. टिळकांनीं
 लिहिल्याप्रमाणें ' वैदिक आर्य व इराणी लोक आर्या ही फाटाफूट पध्दतमगात

* G. V. Vaidya—History of Sanskrit Literature—Sec. II—
 p. 20. † Sec. I. p. 35.

मृगशीर्षांत असतांना झाली. मृगशिक्षत्रांत वसंतसंपात अंसतांना शिशिरसंपात मूलनक्षत्रांत अरो व दक्षिणायन माद्रपद महिन्यांत सुरू होत असे. पारशांचे पितृयाणाचे सहा महिने माद्रपद महिन्यापासूनच सुरू होतात; आणि पितरांची मेजवानी थाच महिन्यांत येते. हिंदूंचा पितृपक्षाहि माद्रपदाचाच कृष्णपक्ष होय. ' (Orion p. 31). वैदिक आणि इराणी आर्यांची फाटाफूट इ. पू. ४००० च्या सुमारास झाली, यालाच अग्रत्यक्षपर्णे ऋग्वेदरचनेच्या काळाला एक नवीन प्रमाण उपलब्ध होत आहे. इराणांत तेहरानचे आग्नेयीस सहा मैलांवर डॉ. स्मीट यांच्या नेतृत्वाखाली उत्खननाचे काम चालू आहे. या उत्खननांत कमीत कमी इ. पू. ४००० वर्षांच्या काळच्या इराणांतील अवशेष सांपडतील असा तर्क आहे. या अवशेषांमुळे इराण व मेसोपोटेमिया यांच्या तत्कालीन संबंधांवर नवीन प्रकाश पडेल असे समजण्यांत येत आहे.†

आर्यांमध्ये पश्चिमेद उदाल झालेबाबरोबर इराणी आर्य पश्चिमेकडे परत गेले व इराणांत वसति करून राहिले. आर्यांची वसाहतीची दिशा पूर्व ही होती. तेव्हां त्यांच्यातून फुटून बाहेर पडून इच्छिणाऱ्या इराणी आर्यांनी पश्चिम दिशा सुधारायी हे साहजिकच होतें. हिंदुस्थानात प्रवेश

करतांना त्यांनी हा प्रदेश तुडविला असल्यामुळे त्यांना या प्रदेशाची माहिती होतीच. इंडो-इराणी लोक उत्तरेकडून येत असतां अफगाणिस्थानच्या प्रदेशांतच त्यांची फाटाफूट झाली; किंबहुना इराणांतून पूर्वेकडे येत असतां कांहीं आर्य इराणातच राहिले व बाकीचे अफगाणिस्थानातून पुढे आले, असे आधुनिक काळांतील जुन्या संशोधकांचे मत होतें परंतु, हिंदुस्थानात आल्यानंतर इराणी आर्य इराणात गेले हेंच मत हल्लीं सर्वमान्य झालेले आहे. याला मुख्य पुरावा भाषेसंबंधीचा आहे. वैदिक संस्कृत आणि ऋग्वेद यांच्यामध्ये व्याकरण आणि शब्दकोश दृष्ट्या अतिशय साम्य आहे. ज्या ज्या बाबतींत ऋग्वेद ही उत्तरकालीन (Classical) संस्कृताहून भिन्न आहे त्याच बाबतींत वैदिक संस्कृताहि उत्तरकालीन संस्कृताहून भिन्न आहे. वैदिक संस्कृतासंबंधी नियम सांगताना पाणिनि ' छन्दसि ' असे म्हणतो व उत्तरकालीन,

† हे उत्खननाचे काम पुढे चालू असून त्यासंबंधीचा ग्रंथ हि १९३४ मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे—Dr. Schmidt-Excavations at Ctesiphon.

म्हणजे त्यांच्या समकालीन भाषेविषयी बोलतांना 'भाषायाम्' असें म्हणतो. 'संद' हें 'छंदसूचें'च अपभ्रष्ट रूप आहे. इराणी लोक हिंदुस्थानांतून इराणांत गेले याला मौगोलिक पुरावाहि अवेस्त्यांत उपलब्ध आहे.*

पारशी लोक इराणांत आण्यापूर्वी तेथें रानटी जाती होत्या. त्यांच्याशी त्यांना लढावें लागलें. या रानटी लोकांना जिंकून गुलाम करण्यांत येत असे च त्यांच्या जमिनी हिसकावून घेण्यांत येत असत. त्यांना व्यापार करण्याची परवानगी देण्यांत येत असे. कारण इराणी लोक शेती करण्यापेक्षा व्यापार करणें हलक्या प्रतीचें समजत असत.

आर्यांच्यामध्ये फाटाफूट होण्यास काय कारणें घडलीं ? एक कारण असें

फों, अनायाशीं युद्धें करीत वर्षातुर्ष एकसारखें पक्षभेदाचीं कारणें वणवण भटकत राहण्याचा कांहीं लोकांना

स्वामाधिकार कंटाळा आला होता. कुठें तरी एके ठिकाणीं स्थिर राहून शांततेत आणि सुखांत काल कंटाळा अशी त्यांना इच्छा होऊ लागली होती. तथापि पर्शियांत जाण्याची इच्छा उत्पन्न होण्यास हें एकच कारण पुरेसे नव्हतें. मुख्य कारण धार्मिक स्वरूपाचें होतें. हिंदुस्थानांत आर्यांचा धर्म अनेकदेवतात्मक होता व पशुबलिपूर्वक यज्ञयागांना विशेष महत्त्व होतें. सुधीचे चालक म्हणून अनेक देव मानणें व त्यांना प्रसन्न करून घेण्याकरितां निरपराधी आणि गरीब पशूंचा दध करणें हें कांहीं लोकांच्या युद्धास पटेना म्हणून ते त्यांच्यातून फुटून निघाले व पर्शियांत जाऊन राहिले. अहुरमज्द ही एकच देवता त्यांनीं मानली व यज्ञयागात पशूंचा बलि देण्याचें वर्ज्य केळें. सोमयाग हा वैदिक आर्यांप्रमाणें त्यांच्यातहि केला जात असे. 'अमुर' शब्द ऋग्वेदांत मूलतः पांगल्या अर्थाचा होता. परंतु त्याला राक्षसादिस्वरूपाचा अर्थ प्राप्त झालेलाहि ऋग्वेदांत आढळतो. या दोन्ही लोकांत धार्मिक भेद झाल्याकारणानें त्यांनीं परस्पराना निंदापूर्वक उल्लेखणें साहजिकच होय. पारशी धार्म्यांत देवपूजाची (Daeva) निंदा केलेली आहे, तर वैदिक धार्म्यांत अमुरपूजाची निंदा केलेली आहे. पारशी धर्मातून 'देव' हा शब्द अमुर किंवा दुष्ट देवता या अर्थी वापरला आहे व 'अमुर' हा शब्द देवतावाचक आहे. 'हें धार्मिक वेर इतक्या भरात नेंलें कीं, देवपूजा अमुरपूजाकरितां झेले कष्ट लागले. या हस्त्याचे प्रतिकारार्थ पारशी धर्ममेष त नेंव तयार केले-

आहेत. देवपूजकांच्या यशाचें बीज पारशी धर्मग्रंथांच्या मते त्यांच्या मन्त्र-तनास व यशाचीं विविध अंगें यथासांग पार पाठण्याच्या कौशल्यास होतें. त्यामुळे, जरी त्यांना आपला धर्म त्यांच्या धर्माशीं सबद्ध असल्याचें माहीत होतें, तरीमुद्दा ते त्यांच्या धर्माचा द्वेष करू लागले, आणि आपला धर्म त्यांच्या धर्माहून सिद्ध असा तयार करण्याचें धोरण त्यांनी ठेवले. *

पर्सियन भाषेत 'स' चा 'ह' होतो. 'असुरो महो' असें वरुणाचें वर्णन ऋग्वेदात (२.७.६) केलें आहे. त्यावरून 'अहुरमज्द' हा शब्द बनला. अहुरमज्द देवतेची कल्पना पारशी लोकांनीं वरुणदेवतेवरूनच घेतलेली आहे.

'अहुर्धर्माची स्थापना कोणी केली' असा जर प्रश्न विचारला तर हें काम

एका व्यक्तीच्या हातून झालें नाहीं असेंच उत्तर पारशी धर्माची स्थापना कोणी केली ? नावें लामेल. तथापि ही गोष्ट खरी की, त्याला

विशिष्ट स्वरूप एका विशिष्ट व्यक्तीने-झरमुश्रानेच

दिलें. झरमुश्रपूर्वी आर्योच्या 'अथर्वन्' प्रमाणें जे अग्न्युपासक पुरोहित (Sooshyanto) होते, त्यांनीं अहुरधर्माचें स्थूल स्वरूप तयार केलें. देव-धर्माच्या विरुद्ध प्रथम शस्त्र त्यांनीं उचललें म्हणून अहुरधर्माचे मूळ संस्थापक हे अभिपूजक पुरोहित होत. असें हें धार्मिक युद्ध कित्येक शतकें चालल्यानंतर झरमुश्र जन्मास आला आणि त्यानें देवताकाडाचा आणि कर्मकाडाचा पुरता नायनाट केला. पारशी धर्मशास्त्र, भोतिशास्त्र, सामाजिक कायदे यैरे त्यानें अगदीं भिन्न असे तयार केले व त्यास संपूर्ण स्वरूप दिलें. म्हणून मज्दयस्त्रियन किंवा पारशी धर्माचा खरा संस्थापक त्यालाच म्हणणें वाजवी आहे. तो स्वतः अभिपूजक होता बॅक्सेद्या (बाल्टिक) मध्ये त्याचा जन्म झाला असाचा. त्याचा काल इ. स. पू. १००० व्याहि मागचा आहे, किंनुना खिस्ती शकाच्या आरंभी तो असणें शक्य असल्याची कारणे दाखविता येतील. *

१९०७ सालीं जर्मन सशोधक एगो बॅक्सेर यांनी आशियामायनरमध्ये

'बोगाझकोइ' (Boghazkoi) येथें उत्खनन

'बोगाझकोइ' च्या विटा-केले. त्यात काहीं मातीच्या विटा सापडल्या आहेत.

वरिल भाषे देवताच्या

उल्लेखानें स्पष्टीकरण

त्या विटावर इ. पू. चौदाव्या शतकात हिटीट (Hittite) लोकांचा राजा आणि मिटानी

(Mitani) लोकांचा राजा यांच्यामध्ये झालेल्या तहाच्या अटी कोरलेल्या आहेत. दोन्ही राज्यांतील देवतांचीं नांवे त्या तहाचीं रक्षक म्हणून त्यांवर कोरलेलीं आहेत. त्यांत बॅबिलोनियन आणि हिटीट देवतांखेरीज मित्त, वरूण, इंद्र आणि नासत्या यांचीं नांवे मिदानीच्या देवतांमध्ये लिहिलीं आहेत. हीं नांवे मिदानी लोकांत करीं गेलों, ह्या विद्वानांमध्ये एक मतभेदाचा प्रश्न आहे. या संबंधांत अनेक संभवनीय दापचि माहण्यांत आल्या आहेत. हिंदी आर्या-प्रमाणेंच आर्यांची ती एक शाखा आहे, अशी एक कल्पना प्रो. ओल्डेन-बर्गनीं केली आहे. इंडो-इराणी काळांतून या देवताकल्पना मिदानी लोकांमध्ये गेल्या अशी दुसरी कल्पना एडवर्ड मेयर, गाइस् प्रभृतींकडून मांडण्यांत आली आहे. युरोपमधील मूलस्थानांतून आर्य हिंदुस्थानांत आल्यानंतर त्यांच्यापैकींच काहीं लोक पश्चिमेकडे परत गेले असें तिसरें मत हिलेब्राट्, विंटर-निड्स् वगैरे पांडितांनीं व्यक्त केलें आहे. इराणी लोक हिंदी आर्यांपासून विभक्त झाल्यानंतर त्यांच्यांतून-अर्थातच अवेस्त्यांतील शब्दोच्चार दृढ होण्यापूर्वीं-हीं नांवे मिदानी लोकांमध्ये गेलीं, असा चौथा तर्क करण्यांत आला आहे.

आतां या एकंदर कल्पनांपैकीं पहिल्या कल्पनेला जरूर तितका आधार मिळत नाही. कारण स्वतंत्र शाखेची कल्पना केल्यानंतर त्या शाखेचा इति-हास धार्मिक, धार्मिक, मापिक इत्यादि सर्व दृष्टींनीं मांडतां आला पाहिजे. तसा तो उपलब्ध नाही. इंडो-इराणी काळांतून देवतांचीं नांवे गेलीं म्हटलें तर तेंहि अशक्य वाटतें. कारण त्यावेळीं आर्य मध्य-आशियामध्ये होते. तेथून आर्यांची हालचाल पश्चिमेकडे झाली किंवा त्यांचें दळणवळण पश्चिमेकडे सुरू होतें याला ऐतिहासिक प्रमाण नाही. तिसरी कल्पनाहि विचारार्ह नाही. कारण आर्यांचें मूलगृह युरोपांत होतें हें विधानच मुळांत चुकीचें आहे. क्षणभर तें बरोबर मानलें तरी, किंवा तें सोडून विचार केला तरी, हिंदुस्थानांत आल्यावर तेथील सुपीक प्रदेशांत स्थिर झाल्यानंतर त्यांना इतक्या दूर जाण्याचें कारण काय ? इराणी लोकांच्या द्वारे हें देवतासंक्रमण झालें असावें, ही चौथी कल्पना मात्र संभाव्य वाटते. पंजागात आल्यानंतर धार्मिक मतभेद तीव्र झाल्याकारणानें जे आर्य इराणांत गेले त्यांच्यापैकींच काहीं लोक पुढें गेले असावेत व त्यांच्याबरोबर देवताकल्पना गेल्या असाव्यात. किंवा मिदानी लोकांशीं असलेल्या केवळ दळणवळणाच्या संबंधामुळेहि देवताकल्पना गेल्या असणें शक्य आहे. हीं नांवे तिकडे गेल्यानंतर इराणांत अवेस्तांतील धर्मशास्त्र दृढ झालें असावें आणि त्यांतील नवीन शब्दोच्चार

रुढ झाले असावेत. प्रो. मॅक्डोनेल यांना ही कल्पना मान्य आहे.* परंतु त्यांचे म्हणणे असे आहे की आर्यांची फाटाफूट इराणांत झाली आणि तेथून हिंदी आर्य हिंदुस्थानांत आले. परंतु तसे मानता येत नाही आणि प्रस्तुत प्रश्नाकरिता तसे मानण्याची आवश्यकताही नाही. तत्पर्य, हिंदुस्थानांतून इराणांत गेलेल्या आर्यांच्या द्वारे आर्यदेवतांची नावे मिटानी लोकांमध्ये गेली असावीत.

उच्चार आणि आचार यांचे वादतांत धार्मिकता आणि कर्तव्यतत्परता हा पारशी नीतिशास्त्राचा पाया आहे. पापी विचार हे पापी कृत्यांइतकेच अनिष्ट आणि घातक आहेत, म्हणून पापपुण्याचा शोध मनांतच केला पाहिजे अशी पारशी लोकांची समजूत आहे. सत्य, यामाणिकगणा, औदार्य हे त्यांच्या नीतिकल्पनांतील प्रमुख गुण होते. *

वैदिक धर्म आणि शरथुष्ट्री धर्म यांच्यामध्ये देवतांचीं नांवे, आख्यायिका, यज्ञयाग, गृह्यसंस्कार आणि भौगोलिक मते या बाबतींत अतिशय साम्य आहे. शरथुष्ट्री धर्मात 'यम' ही देवता 'यिम' या नांवाने आहे.

'मित्र' देवतेचें 'मिश्र' असें नांव आहे. 'अशं नपात्' व 'वायु' या देवतांचीं तीक्ष्ण नांवे आहेत. इंद्राचे ऐवजों 'बेरेमेन्न' (धुन्न) आहे. 'सोम' चें 'हथोम' असें रूप झालें आहे. भग-वध, गंधर्व-गंदरेव, कृशानु-केशानि, अग्नि-आतर, त्रित-आप्य=त्रित-आप्य, विवस्वत्-विवंहत्, त्रैतन-अपतोना, अशा वैदिक देवतांशीं समान देवता पारशी धर्मांत आहेत. ऋग्वेदाच्या मानानें पहातां अवेस्त्यांतील पुराणशास्त्र कमी आहे. अथर्वन्-आम्रवन्, ऋत-अश, नहि-अक्षि, इ. प्रकारचीं शब्दसाम्ये अनेक दाखवितां येतील. 'आर्य' शब्द 'ऐर्य' असा अवेस्त्यांत येतो. 'सप्तसिंधु' चें 'हप्तिहिंदु' असें रूप पारशी ग्रंथांत झालेलें आहे. 'सिंधु' चें 'हिंदु' असें रूप होऊन 'हिंदुस्थान' असें नांव बनलें. (India हें नांव 'सिंधु' शब्दाच्या Indus या ग्रीक नांवावरून तयार झालें) शेंकडों इतर शब्द व धातु वैदिक आणि शेंद भाषेत समान आहेत.

वैदिक आणि शरथुष्ट्री धर्मांतील यज्ञपद्धति एकच आहे. सोमयाग दोन्ही धर्मांत प्रचलित होता. होता-अओता, इष्टि-इष्टि, यज्ञविषयक साम्य आणि धार्मिक विशेष ऋत्विज-रष्यी, आहुति-अमुइति, गोदुग्ध-गौशुधओ, बर्हि-बरेश्म इत्यादि यज्ञविषयक शब्द दोन्ही भाषांत सारखेच आहेत. वैदिक आर्यांप्रमाणें पारशी लोकांतहि उपनयन आहे. यज्ञोपवीताप्रमाणें त्यांच्यामध्ये लोकांचीया धार्याची 'कोइती' घालतात. और्वेदेहिकाचे वायतांत जालणें किंवा पुरणें हीं दोन्ही त्यांनीं सोडून दिलीं.

गांवाबाहेर 'दोख्म' म्हणून एक मोठ मोठ्ठी विहीर बांधीत व त्यांत प्रेत नेऊन ठेवीत असत. तेथे गिधाडे, कोल्होर्कुर्नी वगैरे तें खात असत. चांगल्या आणि वाईट अशा नैतिक दृष्ट्याची कल्पना त्यांनी नवीन काढली. पुनर्जन्माची कल्पना अवेस्त्यांत आहे. अशा रीतीने वैदिक धर्मातील कांहीं गोष्टी त्यांच्या धर्मात राहिल्या व कांहीं नवीन त्यांनी शोधून काढल्या.

‘शरयुष्टी हा ऐतिहासिक धर्म आहे. कालावधीने त्यात बदल झाला.

वेद आणि अवेस्ता तो केरबदल केवळ अंतराक्रियेने झाला नसून इतर धर्मांच्या आणि राजकीय घडामोडींच्या परिणामाने.

हि त्यांत फरक पडला. ’ * “ वेद आणि झेंद अवेस्ता या एकाच पर्वतातून वहाणाऱ्या दोन नद्या आहेत. वेदाचा प्रवाह अथांग आणि अतिशुद्ध आहे व तो मूलस्थितीप्रमाणे शेवटपर्यंत राहिला आहे. झेंद अवेस्त्याचा प्रवाह अनेक प्रकारे दूषित झालेला आहे, त्याने आपला मार्ग अनेक वेळा बदललेला आहे, त्यामुळे त्याचे मूळ निश्चित सांगता येत नाही. ” ५

झेंद अवेस्त्याविषयी थोडीशी माहिती येथे देणे अप्रस्तुत होणार नाही.

“ झेंद अवेस्त्याचे दोन भाग पडतात. पहिल्या अवेस्त्याची रचना

मागांत म्हणजे अवेस्त्यांत वेदीवाद, विस्वेराद आणि यस्न हे येतात. ‘वेदीवाद’ मध्ये धार्मिक कायदे आणि पौराणिक कथा आहेत. ‘विस्वेराद’ मध्ये यज्ञयागादिकांच्या प्रसंगी म्हणावयाचे मंत्र आहेत. ‘यस्न’ मध्ये यज्ञयागाचे मंत्र आणि पांच गाथा आहेत. या गाथा किंवा सूक्ते एका विशिष्ट आणि अवेस्त्याहून जुन्या काळातल्या भाषेमध्ये लिहिली आहेत. दुसऱ्या भागाला ‘खोर्द अवेस्ता’ म्हणतात. त्यामध्ये लहान लहान प्रार्थना आहेत. या प्रार्थना फक्त पुरोहितांनीच म्हणावयाच्या नसतात, तर सर्व सभद्ध माणसांनी दिवसांतल्या, रात्रीतल्या आणि वर्षातल्या कांहीं विचक्षित प्रसंगी निरनिराळ्या यज्ञभूतासमोर म्हणावयाच्या असतात. या प्रार्थनांमध्ये पांच गाथा, तीस खोरोस्ताचे मंत्र, तीन आशीर्वादाने आणि सहा न्यायि यांचा समावेश होतो. देवतांच्या स्तुतिपर काही यज्ञ, नारक व इतर श्टक पहिल्या प्रयोग हे यास्त्याचे अवेस्त्याचे भाग नसतानाहि त्याचा अवेस्त्यांत समावेश करण्याची चढियाट आहे. ” *

* Darmesteter-S. B. L. Zend Avesta, Introduction.

५ Lindolph Roth.

वेंदीदाद आणि गाथा यांचीं स्वरूपें परस्परभिन्न आहेत. गाथांचो भाषा सर्वांत जुनी आहे, परंतु त्यांतील मजकूर अर्वाचीन आहे. उलट वेंदीदादची भाषा अर्वाचीन आहे, परंतु त्यांतील मजकूर सर्वांत जुन्या काळांतील आहे. वेंदीदादच्या लेखकाचे दृष्टीपुढें गाथा होत्या

तथापि त्याने गाथांच्या पलीकडील काळांतील वस्तुस्थिति लिहिली. गाथा अर्वाचीन काळांत परंतु जुन्या भाषेंत लिहिल्या गेल्या.

“अवेस्ताकालांत शेतकी हा लोकांचा प्रधान उद्योग होता. परदेशांशी व्यापार सुळींच नव्हता. अवेस्तांत उल्लेखलेले सर्व पदार्थ इराणांतच उत्पन्न होत असत. पैसा हें धनिगयसामान्य कोणत्याहि प्रकारचें नव्हतें. कोण-

त्याहि प्रकारची चैन त्यांना ठाऊक नव्हती. संततीची अपेक्षा हा विवाहाचा हेतु होता. संतति नसणें हें दुर्भाग्य समजलें जात असे. मुख्यतः मुलगे अपेक्षित असत. घराचें सर्व दृष्टींनीं संरक्षण करणें, चापाचरोवर लढाईवर जाणें, यंश चालविणें व संपत्ति वाढविणें हीं मुलाचीं कामें असत. जन्मलेल्या मुलाचा पहिला संस्कार त्याचे हात घुणें हा होता. समाजाचा एक उत्तम घटक तयार करणें हें मुलाच्या शिक्षणाचें श्रेय समजलें जात असे. विचार, उच्चार, आणि आधार यांच्यामध्ये पवित्रता हा मुख्य गुण समजला जात असे. चापाच्या पेशाप्रमाणें पौरोहित्य, युद्ध किंवा शेतकी यापैकी शिक्षण मुलाला दिलें जात असे. ही तीन वर्गांची कल्पना इराणी आर्यांनीं हिंदुस्थानांतून नेली होती. पौरोहित्यशिक्षणाकरितां मुलाला गुरुगृही पाठविलें जाई, मुलगा आणि मुलगी वयात आल्यानंतर त्यांच्या गळ्यात ‘कोश्टी’ हें पवित्र बंधन घालून समाजांत त्याचा अंतर्भाव करण्यांत येई. ही ‘कोश्टी’ लोकरीच्या वहात्तर घाग्यांची केलेली अनेक तो धिगक्षित सनारमध्वक तयार करण्यांत येई. ‘कोश्टी’ घातल्या नंतर मुलगा किंवा मुलगी स्वतंत्र समजले जात आणि त्याच्यावर नैतिक व सामाजिक जबाबदारी पडत असे. मुलीचें लग्न घाग्याच्या पधराव्या वर्षी होत असे. मुलीच्या चापाकडे तिच्या करितां मागणी घालण्यांत येत असे. कधी कधी मुली स्वतः घर पसंत करीत असत. विवाहाचे वेळीं वधूवराचे हातांत हात घालीत अथवा आणि प्रार्थना व मंत्र म्हण्टले जात. विवाहानंतर वधूला सुंदर रीतीनें नटवून

मिरवीत वरगृही नेत अमत. समाजांत स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीचा दर्जा असे. द्रव्यार्जन हे पुरुषाचें काम असे व गृहाची अंतर्व्यवस्था हे स्त्रीचें काम असे. धार्मिक समारंभात स्त्रीचा पुरुषाच्या बरोबरीने भाग असे. जवळच्या नात-
लगात विवाह करणे हे वैदिक कार्य त्याज्य मानीत असत. उलट अवेस्त्या-
मध्ये जवळच्या नातलगात विवाह करावेत असे सांगितले आहे. भिन्न रक्ताची
मेसळ न होण्याविषयी इराणी लोक फार जपत, आणि तेवढ्याचकरितां हा
नियम सांगितला आहे. सामान्यतः प्रत्येक पुरुषास एकच स्त्री असे, परंतु
धर्मोक्त लोक अनेक स्त्रिया करीत असत.”

“इराणी लोक गुरे पाळीत असत. त्यामध्ये गाई, बैल, उंट, घोडा, गाढव,
आणि मेंढी हे प्राणी असत. गाईला जास्त महत्त्व
सामाजिक स्थिति (पुढे चांद) असे. गुराकरितां गोठे बांधलेले असत. त्यांच्या
करितां गवत साठवून ठेवीत. घोड्याचा उपयोग

युद्धांत केला जात असे. रथालाहि घोडे जोडीत. घोडा पवित्र मानला जात
असे. उंट हा प्राणीहि त्यांना उपयुक्त होता. इराणी लोकांच्या नावापुढे ‘उष्य’
आणि ‘अस्य’ (अश्व) हे शब्द नेहमी येतात. कुठ्याला फार मान दिला
जात असे. शेती करीत असत; परंतु त्या विषयाचें ज्ञान विस्तृत नव्हतें. पाट-
बंधारे अल्प प्रमाणात होते. नदीच्या काठानें शेती करीत. पाऊस अनिश्चित
प्रमाणात पडत असे. कलाकौशल्य बरेच्या दर्जाचें होतें. सोने, चांदी, तांबें
व शिसें या धातूंचीं कामें करीत असत. सोन्याचें जरतारी काम होत असे.
नित्योपयोगी भांडी पितळेचीं आणि शिशाचीं होती. तरवार, खजोर, बाण,
चिलखत हीं धातूंचीं असत. मातीचीं भांडीं आणि कौलें भाजून पक्कीं करीत
असत. रथ तयार करता येत होते. वस्त्रे विणत असत; परंतु काही कपडे
कातड्याचे होते. वैषक बरेंच सुगारलेलें होतें. ‘आम्र मेन्यु’च्या शक्ती-
मुळे रोग होतात अशी समजूत होती. ताप हा मुख्य रोग होता. पुरोहित
हेच मुख्यतः वैद्य असत. रोगनिवारण विशेषतः मंत्रांनीच करीत असत.
त्यांचा उपयोग न शास्त्रास औषध देत. कांहीं रोगांवर शस्त्रक्रियाहि करीत
असत. रोग्याच्या दर्जाप्रमाणें फी असे. फी म्हणून जनावरें देण्यात येत.
व्यापारी दळणवळण मुळींच नव्हतें. इराणी लोकांना शहरे माहीत नव्हतीं.
ते येथेथार रहात असत. सर्ज आत मिळून एकरूप राहत असत. शेतावरच
त्यांचे घर असे. अशा घरामून खेडी तयार होत असत.”†

† W. Geiger—Civilization of Eastern Iranians Vol. I.

अवेत्स्याच्या मताप्रमाणें धार्मिक मनुष्याचें सर्व आयुष्य म्हणजे ' आंग्र-
मैन्सु ' आणि त्याच्या सहकारी दुष्ट शक्ति याशीं
धार्मिक आचार

युद्ध होय. या दुष्ट शक्ति प्रत्येक क्षणाला मनुष्या-

वर आक्रमण करूं पहातात, म्हणून त्याच्या नाशकरितां दिवसांतून अनेक
प्रसंगां प्रार्थना म्हणायलास सांगितल्या आहेत. निजून उठल्यानंतर, स्नान
केल्यावर, कपडे घातल्यावर, भोजनोत्तर, बाहेर जातांना, निजतांना अशा
प्रकारे प्रत्येक दैनिक कार्यक्रमानंतर प्रार्थना म्हणावयाच्या असत. या दैनिक
प्रार्थनाखेरीज नैमित्तिक प्रार्थनाहि म्हणण्यात येत असत. अग्नि विशू न देतां
सतत प्रज्वलित ठेवणें हें प्रत्येक गृहपतीचें काम असे.

मृत शरीर अशुद्ध समजले जात असे. मग मनुष्य असलेल्या घरातून

अग्नि आणि पाणी बाहेर नेत असत. तें घर, व ज्या
अंतःसंस्कार

रस्त्यानें तें प्रेत नेलें जाईल तो रस्ता हीं अशुद्ध
समजलीं जात. मनुष्य मेल्यानंतर ' सगदीद ' नावाचा संस्कार असे. मृत-
मनुष्याच्या शेजाऱ्या एका कुऱ्याला नेणें हा तो संस्कार होय. कुऱ्याच्या
दुष्टीमध्ये दुष्ट शक्तीचा नाश करण्याचें सामर्थ्य आहे असें समजलें जात असे.
हा कुऱ्या चार डोळ्यांचा (दोन्ही डोळ्यांवर दोन काळे ठिरेके असलेला)
पिवळ्या रंगाचा किंवा पांढरा असून पिवळ्या कानांचा असा लागत असे.
या संस्काराला प्राचीन इतिहास आहे. ऋग्वेदातील कथेप्रमाणें यमानवळ
दोन कुत्रे आहेत, ते त्याच्या मागोमाग जात असतात. परलोकच्या मार्गाचें
ते द्वाररक्षक आहेत. त्या रस्त्यावरून जाणाऱ्या मृतत्मांना हे भीति दाख-
वीत असतात किंवा यम या कुऱ्याला दत्त म्हणून मुताचे प्राण हरण करण्या-
करिता पाठवीत असतो. या कथेचा बरील संस्काराशीं संबंध आहे. काला-
तरानें कथा विसरून गेली परंतु तिच्यावरून आलेला संस्कार कायम राहिला
ओसाळ प्रदेशात तयार केलेल्या ' दोरूम ' भागाच्या जागीं प्रेत नेऊन
ठेवण्यात येत असे. प्राग्गीं नुसरया मोकळ्या टेकडीवर ठेवीत असत; परंतु
पुढें विशिष्ट रचनेचें स्थान निर्माण करण्यात येऊ लागलें.

वर्ष आणि अर्धवर्ष अशा दोन तज्ज्ञांनीं ते कालगणना करीत असत.
वर्षाचे विभाग नेहमीं प्रमाणेंच होते. परंतु दिवस न भोजता रात्री भोजण्यात
येत असत. चांद्रवर्षाचा सौरवर्षाशीं मेळ घालण्याकरिता वर्षाखेरीस पाच
दिवस अधिक घरीत असत.

उपलब्ध माहितीनुसार पार्श्वीयन राज्याचा 'पिश्रनियन' हा पहिला काल होय. 'गयोमर्द' हा त्यांतील पहिला पार्श्वीयाचा संक्षिप्त इतिहास राजा होय. अवेस्त्यांत 'फर्वर्दान यश्त' मध्ये याचा उल्लेख आहे. याच्यापुढे अकरा राजे होऊन

गेले. याहून या कालाची जास्त माहिती मिळत नाही. दुसरा 'क्यानियन' काल होय. या कालांत बरेच ही राजधानी होती. एकंदर नऊ राजे या कालांत होऊन गेले. त्यांपैकी राजा 'गुस्तास' आणि त्याचा मुलगा 'अस्तंदिजार' यांचा उल्लेख अवेस्त्यांत आहे. झोरेस्टर आणि गुस्तास हे समकालीन होत अशी समजूत आहे. तुराणी आणि इराणी यांची या कालांत युद्धे चालू होती. 'पिश्रनियन' व 'क्यानियन' हे दोन्ही राजवंश प्रागैतिहासिक समजले जातात. तिसरा 'हखामनियन' राजवंश होय. याचा काल इ. पू. ५५८ ते इ. पू. ३३० होय. 'पर्सोपोलिस' ही या राजांची राजधानी होती. या राजवंशापासूनचा पूर्ण इतिहास उपलब्ध आहे. या वंशातील प्रत्येक राजाला 'सम्राट्' ही पदवी लावलेली आहे. या कालांत अनेक मुलुख जिंकण्यांत आले. ग्रीस देशहि या काळीं इराणच्या राज्यछत्राखाली आला. या वंशांत दहा बादशहा होऊन गेले. या कालांतले शिलालेख उपलब्ध आहेत. पार्श्वीयन साम्राज्य या वेळीं उत्कर्षाच्या कळसास पोचलें होतें. दहावा बादशहा तिसरा दारियस याच्या कालांत साम्राज्याच्या न्हासास सुरुवात झाली. यानंतर राजवंशाचा शेवट होऊन राजधानी जाळळी गेली. मूल्यवान् वाड्मयाचा नाश करण्यांत आला; कांहीं वाड्मय जेव्हांनीं आपल्या प्रांतांत नेले. चौथा 'अश्कानियन' किंवा 'पार्थियन' काल होय. (इ. पू. २५० ते इ. स. २२६) या कालांत पार्श्वीयन लोकांची वसति इराणांतील कांहीं मर्यादित प्रदेशापुरतीच शिल्लक राहिली. रानटी लोकांनीं त्यांचिं राज्य हिरावून नेलें. पांचवा 'ससावियन' राजवंशाचा काल होय. (इ. स. २२६ ते इ. स. ६५१) या काळांत पार्श्वीयांची पुनर्घटना झाली. 'मदाइन' ही राजधानी करण्यांत आली. या वंशात एकंदर अठ्ठावीस राजे होऊन गेले. त्यांपैकी पहिला राजा 'आर्देसर बाबेगान' याच्या कारकाद्वारे शरयुप्ती घर्माचा पुनः उदय झाला. इ. स. ६५१ नंतर अरब लोकांनीं इराणावर त्यांच्या केल्या, त्यामुळे शरयुप्ती घर्माची इराणांतून हकालपट्टी झाली. पुष्कळांनीं गुप्तलमानी धर्म स्वीकारला. इराणी लोक

‘ खोरासाण ’ मध्ये कांहीं वर्षे राहिले व इ. स. ७१५ या वर्षी हिंदु-स्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील ‘ संजाण ’ नंदरात उतरले. ह्यां त्पांची वसति पुणें, मुंबई, नवसरी, बडोदा या मार्गांत आहे. एकूण पारशी लोक-संख्या दीडदोन लाखांहून अधिक नाहीं.

पंजाबातील आर्यांपासून विभक्त झालेल्या इराणी आर्यांना कायमचें सोडून वेऊन ऋग्वेदकालात आर्य हिंदुस्थानांत कोठपर्यंत पसरले होते. याचा आतां विचार करावयाचा आहे.

आर्यांचा विस्तार

वैदिक आर्य मुख्यतः पंजाबांत स्थाईक झाले. पंजाब हा शब्द पर्शियन आहे. कांहीं लोक काबुलिस्थानच्या मार्गात राहिले होते; तथापि बहुतेक लोक सिंधुनद ओलाडून पंजा-

बात आले होते. उत्तरेत काश्मीरपर्यंत त्यांची वसति होती. आर्यांच्या स्थला-त्तराची दिशा आग्नेयीस होती. आर्यलोक ‘ सप्तसिंधु ’ मध्ये आले होते असे ऋग्वेदात म्हंटलें आहे. ‘ सप्तसिंधवः ’ हें पद सर्वेच ठिकाणीं प्रदेशास लागू नाहीं. कांहीं ठिकाणीं त्याचा ‘ प्रदेश ’ असा अर्थ होतो. या ठिकाणीं आर्यांना कोणत्या सात नद्या अभिप्रेत होत्या यासंबंधी बरेच मतभेद आहेत. प्रो. मॅक्समुलर याच्या मतप्रमाणें शुतुद्रि (सतलज-ग्रीक Hesidrus) विपाशा (वियास-ग्रीक Hyphasis) परुष्णी (रावी किंवा इरावती-ग्रीक Hydraotes) अतिक्नी (चिनाव ग्रीक Akasines) आणि वितस्ता (झेलमग्रीक Hydaspes) या पंजाबातील पाच नद्या, सुबास्तु (स्वात-ऋ. ८.१९.३७) आणि कुमा (काबूल-ऋ. ५.५३.९, १०.७३.६, ग्रीक Cophen) मिळून सात नद्या होत. कोणी स्वात आणि कुमा यांच्याऐवजी सिंधु आणि सरस्वती या समाविष्ट करतात. सुग्रासेद नदीसूक्तात (ऋ. १०.७५) गंगा, यमुना, सरस्वती इत्यादि एकवीस नद्यांचीं नांवें पूर्वेकडून पश्चिमेकडे या क्रमानें आली आहेत. त्यांपैकी पहिल्या सात म्हणजे गंगा, यमुना (ऋ. ५.५२.१७, ७.१८.१९), सरस्वती, शुतुद्रि (ऋ. १.३३.१), परुष्णी, मरुद्वा आणि आजिकीया या ‘ सप्तसिंधु ’ होत, असे कांहीं समजतात.*

डॉ. हॉपकिन्स यांच्या मते 'सप्त' या पदाचा पुष्कळ वेळां अनेक असा अर्थ होतो. त्याप्रमाणे या ठिकाणी 'सप्तसिंधु' या पदाने अनेक नद्या असा अर्थ नेतला पाहिजे. सात ही संख्या या ठिकाणी विवक्षित नाही. सातच नद्या जर हुडकावयाच्या शाखा तर सिंधुनदीच्या पश्चिमेस त्या शोधणे युक्त होईल. इराणच्या वाजूने पाहिले असतां हेरिद, हिल्मंद, अर्घदाव, कुरुम, काबूल, सिंधु आणि झेलम या 'सप्तसिंधु' समजणे नैसर्गिक होईल. उलटपक्षी 'सप्तसिंधु' हे पद, आर्य वैदिकांत असतांना शोधलेले अगुणे शक्य आहे. कारण वैकर्त, उर्व इत्यादि प्रदेश सप्तसिंधून गिळ आहेत असे अवेस्ता सांगतो. तात्पर्य, अशा संशयास्पद स्थितीत अनिश्चित रहाणे हाच उत्तम मार्ग आहे. कुरुक्षेत्रात सात नद्या बहातात, किंवा नऊ नद्या बहातात असे अजूनसुद्धा म्हटले जाते. ही गोष्ट ध्यानांत घेऊन कनिंगहॅमनी* म्हटले आहे की, हिंदु लोक सात हा आंकडा सर्व नद्यांचा लायतात. ७ छो. टिळकांच्या मते 'सप्तसिंधु' म्हणजे अंतरिक्षातील जलप्रवाह होत. अशी अनेक मते सप्तसिंधूच्या बाबतीत प्रचलित आहेत. तथापि सामान्यतः हे नांव पंजाब प्रांताला लावून त्यातील पांच व सिंधु आणि सरस्वती मिळून सात नद्या या अभिप्रेत आहेत असे समजण्यांत येते.

अफगाणिस्तान ही प्राचीन आर्यनिवासाची पश्चिमेची मर्यादा होती. गंधार (कंदाहार) देशाचा उल्लेख ऋ. १.१२६.७ यांत आर्य प्रदेशाची चतुःसीमा आला आहे. उत्तरेस काश्मीरपर्यंत वसति होती. पूर्वेस शरयू नदीपर्यंत ते मेले होते. कारण शरयूचा उल्लेख ऋग्वेदांत (४.३०.१८, ५.५३.९, १०.६४.९) आहे. हा उल्लेख अयोध्या प्रांतातील शरयूचा नव्हे, ती अफगाणिस्थानातील हरिद किंवा अवेस्तायांतील हरयू नदी आहे असे डॉ. अविनाशचंद्र दास म्हणतात, पण ते बरोबर नाही. गंगायमुनाचा उल्लेख आहेच. कीकट-गंगप किंवा हल्लीचा बिहार-देशाचा उल्लेख ऋ. ३.५३.१४ या मंत्रांत आहे व त्यांत अनायाची वसति आहे असे म्हटले आहे. तेव्हा पूर्वेस शरयूनदीपर्यंत त्यांची वसति होती व कीकट देशापर्यंत ते पोचले होते. कीकट ही पंजाबांतील एक पर्वतीय भूमि होय हे

* Archaeological Survey of India XIV. ३ Dr. Hopkins-Religions of India.

हें. दासांचें मत चुकीचें आहे. आर्य दक्षिणेकडे पारसे आले नव्हते. वेदि देशाचा उल्लेख ऋग्वेदांत आहे. (ऋ. ८.५.३७, ३९) व हा वेदिदेश संयुक्त प्रांताच्या दक्षिण सरहद्दीवर असावा. सिंधुनदीच्या मुखापर्यंत आर्यांची वसति गेली नव्हती. सिंधी भाषा ही मूळ आर्योंच्या भाषेपासून निघालेली आहे. व्याकरण आणि शब्दकोश या बाबतींत तिचें संस्कृतशी पुष्कळ साम्य आहे; काळांतरानें पर्शियन आणि मुसलमानांनी भाषाचा पगडा तिच्यावर बसला. तथापि तो मूळ आर्य आहे. तेव्हा आर्यांची वसति ऋग्वेदकाळीं सिंध प्रांतांत होती असें थो. कुंटे यांनीं लिहिले आहे, x तथापि सिंधप्रात आर्योंनीं भाषाहून काराज केला असावा; कारण ऋग्वेदात सिंध प्रांतातील वसतीचा उल्लेख नाही. याप्रमाणें ऋग्वेदकालीन आर्यनिवासाची मर्यादा आहे.

याशिवाय आणखी भौगोलिक उल्लेख ऋग्वेदांत पुष्कळ आढळतात. अनितमा (ऋ. ५.५३.९), आपया (ऋ. ३.२३.४) क्रमु आणखी भौगोलिक उल्लेख (कुर्रम-ऋ. ५.५३.९, १०.७१.६), गोमती (गोमल ऋ. ८.२४.३०, १०.७१.६), त्रितामा (ऋ. १०.७५.६), इषद्वती (ऋ. ३.२३.४; हल्लींची घोआ (Macdonell) किंवा चौताम*); मेहत्नू (ऋ. १०.७५.५), यव्यावती (ऋ. ६.२७.६), रसा (इराणी रसा-ऋ. १.११२.१२ इ.), विमाली (ऋ. ४.३०.१२), श्वेत्या (ऋ. १०.७१.६), सुपोमा (ऋ. १०.७५.६), सुसर्तु (ऋ. १०.७५.६), शिका (ऋ. १.१०४.३), या नद्या ऋग्वेदात उल्लेखलेल्या आढळतात. यापैकीं फक्त काहीं थोड्या नद्या आज ओळखता येतात. हरियूषोया (ऋ. ६.२७.५) हें एका नदीचें नाव आहे व ती कुर्रम नदीला मिळणारी इर्याब किंवा इलियाब नदी असावी असें काहींचें मत आहे. प्रो. लुडविग यांच्या मते तें एका शहराचें नाव आहे.

आर्यांची प्रमुख वसति सरस्वती नदीच्या तीरावर होती. सरस्वती नदीचा उल्लेख ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. ही सरस्वती नदी कोणती? सरस्वती नदी कोणती असावी याबद्दल अनेक मते आहेत. प्रो. रोय s व प्रो. सिमेर + यांच्या मते

x M. M. Kunte-Vicissitudes of Aryan Civilization.

* Cambridge History of India Vol. I.

s St. Petersburg Dictionary.

+ Altindisches Leben.

पुष्कळशा उतान्यांत सरस्वती म्हणजे सिंधुनद होय. सरस्वतीला 'नदीतमा' (ऋ. २. ४१. २६) असे म्हटलें आहे; ती समुद्राला मिळते; तिच्या कांठीं अनेक राज्ये आहेत; पंचजन तिच्याच तीरावर रहातात (ऋ. ६. ६१. १२) इत्यादि वर्णन सिंधुनदीलाच लागू पडतें असे त्यांचें मत आहे. प्रो. हिलेब्रांट S व हॅपकिन्स + यांच्या मते सरस्वती म्हणजे अफगाणिस्थानांतील अर्घदात्र (जिच्या कांठीं कंदाहार वसले आहे ती) नदी होय. कारण अवेस्त्यामध्ये 'Harabvaiti' असे तिचें नांव आहे. प्रो. लासेन व मॅक्समुल्लर यांच्या मते उत्तरकालीन यात्र्यांत उल्लेख असलेली सरस्वती व ऋग्वेदांतील सरस्वती या एकच होत त्यांच्या मते सरस्वती नदीचा प्रवाह सतलजप्रमाणे मोठा होता व ती स्वतंत्रपणे किंवा सिंधुनदांत मिसळून अरबी समुद्राला मिळत होती. सतलज आणि यमुना यांच्यामध्ये ती वहात होती. प्रो. मॅकडोनेल आणि कीथ यांना हें विधान मान्य आहे. सिमल्यापासून साठ मैलांवर तिचा उगम होता व अंबास्याचे दक्षिण दिशेने ती वहात होती. * कांहीं उतान्यात सरस्वती नदी हीच अभिप्रेत आहे असे प्रो. रोयनीहि कबूल केले आहे. पुढील संस्कृत वाङ्मयांत आलेल्या उल्लेखांनुसार हल्लीं पतियाळा (विनशन) च्या पाळवंटांत अदृश्य झालेली सरस्वती नदी हीच होय. ही सरस्वती नदी ऋग्वेदकालीन समुद्रास मिळत असे असे ऋग्वेदांत म्हटलें आहे. म्हणून मार्गे लिहिल्याप्रमाणे राजपुतान्याचे जागी समुद्र असावा असा डॉ. अविनाशचंद्र दासांचा तर्क आहे. परंतु सरस्वती नदी समुद्राला मिळण्याला राजपुतानाच कांहीं समुद्र असावयास नको होता. 'महाभारतांतील (शल्यपर्व अध्याय ३५ ते ३७) एका कथेवरून राजपुताना-समुद्राची उत्पत्ति कशी निराधार आहे हें दिसून येतें. सरस्वती नदीचें शोषण राजपुतान्याच्या समुद्राची जमीन वरती आल्याने झालेलें नसून ऋग्वेदोत्तरकाळांत, मार्गांतील पाळू ढकलून बाजूस सारण्याला नदीचा प्रवाह असमर्थ झाल्याने झालेलें आहे हेहि त्यावरून स्पष्ट होतें. पाळवंटांतून वाहणाऱ्या नद्यांच्या वावर्तीत असे प्रकार नेहमी घडतात. नलरुम तीर्थयात्रेला निघाला असतां सरस्वतीच्या

S Vedische Mithologie

+ Religions of India.

* Macdonell—History of Sanskrit Literature; Keith—Cambridge History of India Vol. I. Part IV.

तीरावरील क्षेत्रें पहात चालला. सरस्वती ज्या ठिकाणीं समुद्राला मिळते त्या प्रभासतीर्थापासून त्यानें प्रवासाळा सुरुवात केली. पुढे कांहीं काळ प्रवास केल्या-नंतर शुद्र आणि आभिर लोकांच्या तिरस्कारामुळे ज्या ठिकाणीं सरस्वती शुभ शाली त्या विनश्वनतीर्थावर तो आला. त्यानंतर जेथें दृषद्वती सरस्वतीला मिळते त्या ठिकाणीं गर्ग ऋषींच्या आश्रमाबवळ तो आला. या घुत्तातावरून सरस्वती नदी अरबी समुद्रालाच मिळत होती ही गोष्ट स्पष्ट होते. * तेव्हां ऋग्वेदकाळीं सरस्वती नदी सतलज आणि यमुना यांच्यामधून वहात जाऊन अरबी समुद्राला मिळत होता हें मत निर्दोष आणि सर्वमान्य आहे व तेंच या ठिकाणीं स्वीकारण्यांत आलेलें आहे.

पर्वतांपैकीं फक्त हिमालयाचा उल्लेख ऋग्वेदांत (१०.१२१.४) आढळतो.

पर्वत वगैरे

मूजवत् नांवाच्या हिमालयाच्या शिखराचाहि उल्लेख आहे (ऋ. १०.३४.१). मूजवत् शिखर आज कोणतें आहे हें सांगतां येत नाहीं। तथापि तें काश्मीरच्या नैर्ऋत्य दिशेस असतें. * शर्यणावत् सरोवराचा उल्लेख ऋग्वेदांत कांहीं ठिकाणीं आला आहे (ऋ. १.८४.१४ इ.). मूजवत् आणि शर्यणावत् हीं स्थाने सोमवनस्पतीकरितां प्रसिद्ध होती. पस्त्यावत् नांवाच्या सोमस्थानाचाहि उल्लेख ऋग्वेदांत एके ठिकाणीं (८.७.२९) आहे. हीं दोन्ही ठिकाणे पतियाळाजवळ असावीत. x

वैदिक आर्यांना समुद्र माहीत होता कीं माहीं या प्रश्नावर पुष्कळ चर्चा शालेली आहे. त्यांना समुद्राचें ज्ञान नव्हतें असें वैदिक आर्यांच्या समुद्र-
ज्ञानाविषयी पाश्चात्त्यांची
मते
वक्त्याच पाश्चात्य विद्वानांचें मत आहे. समुद्र हा शब्द ऋग्वेदांत पुष्कळ वेळां आला आहे; परंतु त्याचा अर्थ जलसंचय असा आहे असें त्यांचें मत

आहे. पंजाबांतील नद्या मिळाल्यानंतर सिंधुनदीचें पात्र अतिशय प्रचंड होत होतें; तें इतकें कीं बंदीचें परतीर दिसत नसे. त्यामुळे पंजाबच्या खाली वाहणाऱ्या सिंधुनदीला समुद्र म्हणत असत असें त्यांचें म्हणणें आहे. पूर्वे आणि

* Amiyakumar Chakravarty—Samudra in Rgveda—Indian Historical Quarterly, June 1932

x Cambridge History of India Vol. I Chap. IV.

पश्चिम या दोन समुद्राचा किंवा चतुःसमुद्राचा उल्लेख हा त्याच्या मते आंतरिक्ष समुद्रास उद्देशून आहे.

प्रो. मॅक्समुलर याच्या मते त्यांना समुद्र माहीत होता. प्रो. शिमेर याचे मत असे आहे की, सर्वसामान्य जनतेची वसति समुद्रापर्यंत गेली नव्हती. काही घाटसी लोक समुद्रावर जाऊन येत होते. सरस्वती नदी समुद्राला मिळाल्याचा जो उल्लेख आहे त्या फक्त एका उल्लेखात समुद्र हा शब्द अरबी समुद्राला लागू आहे, असे प्रो. हॉपकिन्स यांनी कथळ केले आहे. समुद्र लोकाना फक्त एकून माहीत होता; प्रत्यक्ष ते समुद्रावर गेले नव्हते. कारण समुद्राला मिळणाऱ्या सिंधु नदीच्या अनेक मुखाचा उल्लेख आढळत नाही, तसेच सिंधु नदीच्या तीरावरचा आणि समुद्रावरचा मुख्य घडा जो मासे धरणे त्याचाहि उल्लेख नाही असे प्रो. मॅकडोनेल याचे म्हणणे आहे. समुद्र मुळीच माहीत नव्हता असे प्रो. कीथ यास वाटते.

या एकदर विधानांपैकी एवढी गोष्ट खरी की, सर्वसामान्य जनतेची समुद्र माहीत होता

वसति समुद्रापर्यंत गेली नव्हती; तथापि लोकाना समुद्राचे ज्ञान होते. मासे मारण्याच्या धंद्याचा किंवा सिंधूच्या मुखाचा उल्लेख नाही हे प्रमाण मान्य करता येण्यासारखे नाही. व्यापार वगैरेच्या निमित्ताने लोक समुद्रावर जात असत. समुद्रावरील सपत्तीचा उल्लेख केलेला आहे. (ऋ. १.४७.६, ४८. १, ५६.२, इ.). शिवाय समुद्रावर व्यापार करणाऱ्या द्राविडियन लोकांशी आर्योंचा संपर्क असल्यामुळे त्यांना समुद्राचे ज्ञान होणे शक्य होते. पूर्वसमुद्र म्हणजे बंगालचा उपसागराहि त्यांना माहीत असावा (ऋ. १०.१२६.५). चार समुद्राचा जो उल्लेख आहे (ऋ. ९.३३.६, १०.४७.२) तो आंतरिक्ष-समुद्रास उद्देशून असावा.

आतापर्यंत सांगितल्याप्रमाणे ऋग्वेदकाली आर्योंनीं उत्तर हिंदुस्थानापैकीं पुराच प्रदेश व्यापला होता. यामुळे त्या प्रदेशातील लतावृक्ष, पशुपक्षी यांचे बरेच ज्ञान त्यांना झाले असले पाहिजे. त्यासंबंधी ऋग्वेदात खालील उल्लेख सापडतात —

अश्वत्थवृक्ष (पिंपळ—Ficus Religiosa) माहीत होता. (ऋ. १०. ९७.५). य तो पवित्र मानला जात असे. द्राविडियनामध्ये अश्वत्थपूजा होती असे आपण पाहिलेच

आहे. त्यांच्यामधून ही वृक्षपूजा आर्यांमध्ये आली असावी. पुढील वाङ्मयांत पवित्र मानला गेलेला व अतिशय छायेचा म्हणून प्रसिद्ध असलेला न्यग्रोधवृक्ष (वड—*Ficus Indica*) ऋग्वेदांत नाहीं. शमी, पलाश (ऋ. १०.१३९. १), शल्मली (ऋ. ३.५३.२२, ७.५०.३, १०.८५.२०), किंशुक (ऋ. १०.८५.२०), शिशापा, खदिर (ऋ. ३.५३.१९), आणि शिवल (ऋ. ३.५३.२२) या वृक्षांचा उल्लेख आहे. गवतांचे प्रकार पुष्कळ आढळतात. ' नळा ' नांवाचें गवत सरोवरांत उगवत असे (ऋ. ८.१.२३). ' घासे ' (घास) नांवाचें गवत घोड्यांना खावयास घालीत (ऋ. १.१६२.१४). शर, फुशर, मुग्जा, सैर्य, दर्भ हेहि गवतांचे प्रकार होते. (ऋ. १.१९१.३). येताचा उल्लेख फार चमत्कारिक रीतीनें आला आहे. (ऋ. १०.९५.४, ५). घतति घ (ऋ. ८.४०.६) लिमुजा (१०. १०.११) हे लतांचे प्रकार आढळतात. कियाम्बु हें एक पाण्यांत उगवणांरें रोप होतें. (ऋ. १.८४.८). पावसाळ्यांतील छत्र्या उगवत असत (ऋ. १.८४.८). दूर्वांचे उल्लेख दोन तीन ठिकाणीं आले आहेत (ऋ. १०.१६.१३, १३४.५, १४२.८). उत्तरकालीन संस्कृत वाङ्मयात कमलपुष्पाला असलेला मान ऋग्वेदापासून चालत आलेला आहे (पुण्डरीक. ऋ. १०.१४२.८). नीलकमलांच्या माला (पुष्करस्रक्) गळ्यांत घालीत असत (ऋ. १०.१८४.२). राजाचे व धनिकाचे बाडे पुष्करिणींनीं सुशोभित केलेले असत (ऋ. १.७८.७, १०.१०७.१०).

ग्राम्य पशूंमध्ये माईला प्राधान्य आहे. तिचा उल्लेख अनेकवार आला

पशु

आहे. तिच्या बहूपयोगित्वामुळे तिला पहिलें स्थान होतें. बैल व घोडा यांचे उल्लेख पुष्कळ आहेत.

चकन्याचा उल्लेख दोन ठिकाणीं आहे (अज, लग्न—ऋ. १.१६२.२. १०.९०.१०). देवांनीं लठ्ठ मेंढा शिजविल्याचा उल्लेख आहे (मेघ—ऋ. १०.२७.१७). गंधार देशांतील मेंढ्या लोंकरीकरिता प्रसिद्ध आहेत. (' गंधारीणामिवाविका '—ऋ. १.१२६.७). शिकार करणें व घराचें आणि सुराचें रक्षण करणें हीं कुत्र्याचीं कामे असत. (ऋ. २.३९.४, ९.१०१.१, १३). यमाचे पौराणिक कुत्रे प्रसिद्ध आहेत. ऋ. १०.१४ यांत वानराचा (कपि) उल्लेख आहे. रेडा हा रानटी आणि गाणसाळलेला अशा दोन्ही स्थितींत होता. ऋ. ३.५३.२३ मध्ये गर्दम आढळतो. गवय (बैलाची एक

जात) ऋ. ४.२१.८ या मंत्रांत उल्लेखित आहे. तो रानटी आहे. कीं माण-
साळलेला आहे तें समजत नाहीं. उंटाचा (उष्ट्र) उल्लेख आहे. (ऋ.
१.१३८.२, ८.५.३७, ६.४८ इ.) परंतु तो शब्द उंट या अर्थी नाहीं
असें प्रो. रोव व आउफ्रेट यांचे म्हणणे आहे. उष्ट्र या शब्दानें ऋग्वेदात
मोठें वशिष्ठ असलेला बैल किंवा रेडा अभिप्रेत आहे. मध्य आशियात उंट
आहेत. आर्य तेथें असतांना त्यांना ते परिचित होते. हिंदुस्थानात येतांना
त्यांनीं कोहीं उंट आणले, परंतु हवामानांत बदल झाल्याकारणानें ते हिंदु-
स्थानात येऊन जिवंत राहू शकले नाहींत. तेव्हा उंटार्थी सदृश असा जो
प्राणी त्यांना हिंदुस्थानात आढळला त्याला त्यांनीं उष्ट्र असें नांव दिलें.
हत्तीचीं मृग, मृगहस्तिर, इम आणि धारण अशीं नावे आलीं आहेत.
(ऋ. १.६४.७, ४.४.१, १६.१४ इ.) हत्तीचा उपयोग वसण्याकरितां
आणि युद्धांमध्ये करीत असत असें ऋ. ८.३३.८ या मंत्रावरून दिसते.
हरिण ऋग्वेदांत आहे (मृग-ऋ. १.३८.९; २.६.७३, १९; ऋक्ष-८.
४.१०). ससाहि आढळतो (शश-ऋ. १०.२८.९). उंदीर होते (मूष-
ऋ. १.१०५.८, १०.१३.३). मत्स्यांचा उल्लेख दोन ठिकाणीं आहे (ऋ.
७.१८.६; १०.६८.८). वन्यपशूंपैकीं सिंहचा उल्लेख ऋ. ४.१६.१४,
१०.२८.४ या ठिकाणीं आला आहे. तरस होते (सालावृक-ऋ. १०.९५-
१५). लांडग्यांचा उल्लेख आहे (वृक-ऋ. १.११६.१६, ८.५५.१). ते
मेंढरे (उरा-ऋ. ८.३४.३) व हरिण पकडून खात. कोरडा आणि खोकड
हे प्राणीहि माहीत होते (लोपाश, कोष्ट-ऋ. १०.२८.४). सूकर (सुकर)
हा शब्द ऋ. ७.५५.४ या मंत्रात आला आहे.

पक्ष्यांपैकीं मयूर (ऋ. १.१९१.१४, ३.४५.१, ८.१.२५), हंस (ऋ.

१.१६३.१०, ३.८.९, ५३.१०, ७.५९.७)

पक्षी पारवा (कपोत-ऋ. १.३०.४, १०.१६५)

चक्रवाक (ऋ. २.३९.३), पोपट (शुक-ऋ. १.५०), कर्पिजल
(शकुनि, शकुन्ति-ऋ. २.४२, ४३), गरुड (सुपर्ण-ऋ. १.१६४.२०,
७.१०४.२२), सारिका (रोपणाका-ऋ. १.५०.१२), चिमणी (वर्तिका-
ऋ. १.११२.८, १०.३९.१३), ससाणा (श्येव-ऋ. १.११८.४, ७.१०४.२२,
१०.१२७.५), गिघाड (गृध्र-ऋ. १.११८.४ इ.), कावळा (कृष्णशकुन-
ऋ. १०.१६.६), घुवड (ऋ. ७.१०४.२२, १०.१६५) यांचे उल्लेख आहेत.

हारिद्रव हा एक पिवळा पक्षी होता (ऋ. १.५०.१२). चिन्चिक (ऋ. १०.१४६.२) व आति (ऋ. १०.९५.९) हीं पक्ष्यांचीं नांवे आहेत. चास-पक्षी उल्लेखित आहे (चाप-ऋ. १०.९७.१३). कोक या शब्दाचा कोकिल असा अर्थ घेतला तर ऋग्वेदकाळीं कोकिल अगुम समजत असत असें ' कोकयातु ' या शब्दावरून दिसून येतें (ऋ. ७.१०४.२२). मुंग्या होत्या (पिपील-ऋ. १०.१६.६). सर्प (ऋ. १०.१६.६), विंचू (ऋ. १.१९१) इत्यादि विपारी प्राणी उल्लेखलेले आहेत.

दाशराज्ञ युद्ध

वैदिक आर्य हिंदुस्थानांत आल्यानंतर त्यांच्यामधील ऐतिहासिक महत्त्वाची व ऋग्वेदांत उल्लेखिलेली घडामोड म्हणजे दाशराज्ञ युद्धांतील राजे दाशराज्ञ युद्ध होय. याचा उल्लेख तुटकपणें काहीं

सूक्तांतून आलेला आहे. सातव्या-वसिष्ठाच्या-मंडलांतील अठराव्या आणि तेहत्तिसाव्या सूक्तांत या युद्धाचें वर्णन विशेषेकरून आलेलें आहे. याशिवाय अम्यग्रहि त्याचा उल्लेख आलेला आहे (ऋ. ३.३३, ४.१६.१३, ७.२३. ७). वरील दोन सूक्तांचा सुसंबद्ध अर्थ अद्यापि लागत नाहीं; तथापि त्यावरून युद्धाविषयाची सामान्य कल्पना करता येते. विजयनाचा किंवा दियोदासाचा पुत्र राजा सुदास याचें दहा राजांशीं युद्ध झालें. या दहा राजांपैकीं पाच आर्य होते व पाच अनार्य होते. अनु, दुष्ट, मृगु, तुर्वश आणि मत्स्य हे पाच आर्य होते, आणि पक्थ, भलान, अलिन, शिव आणि विषाणिन् हे पाच अनार्य होते. ' अलिन हे काफिरिस्तानच्या वायव्येकडील होते. पक्थ हे अकगण (पक्थून) लोक असावेत; भलान हे बोजान खिंडीच्या आसपासचे असावेत; आणि शिव हे सिंधुनदीच्या काठचे लोक असावेत. ' * विषाणिन् हे डोक्यावर सिंगें बांधीत असावेत. x

हे युद्ध परुष्णी नदीच्या काठीं झालें. तृप्तु मरत हे सुदासाचे अनुयायी होते. प्रथम विश्वामित्र हा वैजयन सुदासाचा पुरो-
युद्धाचें वर्णन हित होता; परंतु ती जागा पुढें वसिष्ठानें घेतली.

* Cambridge History of India- Vol. I. Chap. IV.

x C. V. Vaidya-History of Sanskrit Literature p. 109.

वसिष्ठाने केलेल्या स्तुतीमुळे सुदासाला इंद्राचे साहाय्य मिळाले. सुदास परुष्णीनदी तऱ्हेन गेला. तुर्यशर्मा त्याचा पाठलाग करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु ते नदीत बुडाले. या युद्धांत सहा हजार द्रुष्टु आणि सहस्रं अनु रणांगणावर मरून पडले. दाशराज युद्धाचे (ऋ. ७. ३३. ३, ५ यांमध्ये या सुद्धा दाशराज युद्ध म्हटले आहे) असे चोटक वर्णन सूक्तांमधून आढळते. प्रो. मॅकडोनेल यांच्या मते भरत हे सुदासाचे शत्रु होते. परंतु हे म्हणणे चुकीचे आहे. ते जर सुदासाचे शत्रु असते तर विश्वामित्राने आपल्या सूक्तांने भरताच्या रक्षणाची अपेक्षा केली नसती (‘विश्वामित्रस्य रक्षति त्रक्षेदं भारतं जनम्’—ऋ. ३. ३३. १३). श्री. चि. वि. वैद्याच्या मते हे युद्ध सूर्यवंशी आणि चंद्रवंशी क्षत्रियांत झाले. सुदास हा सूर्यवंशी होता व विरुद्ध पक्षाचे आर्यराजे चंद्रवंशीय होते; परंतु हे दोन भेद ऋग्वेदकालीन असल्याचे सिद्ध होत नसल्यामुळे, चंद्रवंशीयांनी प्रदेश काबीज करण्याकरिता हे युद्ध केले असे म्हणता येत नाही. विश्वामित्राचे सुदासाकडील पौरोहित्य गेल्यामुळे त्याने इतर राजांना सुदासाविरुद्ध युद्धास प्रवृत्त केले असा दाशराज युद्धाचा हेतु सांगण्यात येतो ५.

दुसरे एक मत असे आहे की, भरतकुळांतील राजांविरुद्ध इतर राजांचा द्वेष होता. सुदासाने अश्वमेधयाग सुरू केला तेव्हा त्याला विरोध करण्याकरिता अनुतुर्घणादि राजांनी युद्ध सुरू केले.* तात्पर्य, दाशराज युद्ध कशाकरिता झाले हे निश्चितपणे समजू शकत नाही.

विमान चौया ऋग्वेदकालीन धर्म

बहिरंगसमीक्षण

या विमागांत ऋग्वेदकालीन आर्यांच्या धर्माचा विचार प्रागुत्थानें करा-
चयाचा आहे. परंतु तो करण्यापूर्वी ऋग्वेदाचें बहिरंगसमीक्षण प्रथम करणें
युक्त होईल.

“ वैदिक आर्य हे तत्त्वज्ञांचें राष्ट्र होतें. विचारांचें शुद्ध हेंच त्यांचें शुद्ध
होतें. सृष्टीच्या उत्पत्तीविषयींचा विचार हा त्यांचा
मूतकाल होता. मानवी अस्तित्वाचा प्रश्न हा त्यांचा
मविषयकाल होता. त्यांच्या विचारांना वर्तमानकाल
महत्त्वाचा वाटला नाहीं. म्हणून ज्यू, बॅबिलोनियन, ग्रीक, पर्शियन, रोमन,
ट्यूटन, ईजिप्शियन वगैरे लोकांप्रमाणें त्यांना राजकीय इतिहासांत महत्त्वाचें
स्थान नाहीं, असें म्हटल्यास वावणें होणार नाहीं. त्यांच्या राजकीय हाल-
चाली इतर राष्ट्रांच्या डोळ्यात भरण्याइतक्या मोठ्या नव्हत्या. परंतु मानव-
जातीच्या वैदिक इतिहासात वैदिक आर्यांना महत्त्वाचें स्थान आहे. सर्व
इंडो-युरोपियन राष्ट्रांत प्रचलित असलेल्या निसर्गपूजेचें केवळ मूर्तिपूजेंत
रूपांतर झाल्यानंतर फक्त वैदिक आर्यांनीच आपल्या धर्माला अंतर्दर्शी स्वरूप
दिलें. ”*

वैदिक आर्य आणि तत्कालीन इतर प्राचीन लोक यांच्यामधील भेद हा
अशा प्रकारचा आहे. ऋग्वेदांतील सूक्त माथित
ऋग्वेदाच्या प्रपत्ताचा हेतु करणारांचा काय हेतु होता ? मो. क्षीय यांच्या
मते पुरोहितामध्यें प्रचलित असलेले धार्मिक क्रियासंबंधी वाङ्मय संगृहीत
करून ठेवण्याचा त्याचा हेतु होता.† परंतु या विधानाचें ऋग्वेदाचें स्वरूप

* Max Muller—History of Ancient Sanskrit Literature.
† Cambridge History of India.

अव्याप्त होते. ऋग्वेदात काहीं सूक्ते अशी आहेत की, ज्याचा धार्मिक दृष्ट्या उपयोग केलेला नाही आणि होऊही शकत नाही. त्यामुळे प्रो. कीथ यांनी दर्शविलेला हेतु संपूर्ण होऊ शकत नाही. “अथ याज्ञान्या ऋषींना हा समग्र धार्मिक आणि वास्तवीय अशा दोन्ही दृष्टींनी करावयाचा होता. म्हणून छंद, भाषा, नीतिशास्त्र, संस्कृतिनिदर्शन इत्यादि गुणामुळे जी काहीं सूक्ते त्यांना महत्त्वाची वाटत होती त्याचाहि समावेश या समग्रहात करण्यास ऋषींनी गागेपुढे पाहिले नाही. कारण अशा सूक्ताचा समावेश, पाठ करण्याकरिता म्हणून केलेल्या मढळात करणे हा एकच त्याच्या सरक्षणचा मार्ग होता ” -

समग्रदृष्ट्या किंवा मनकल्या ऋषींची स्वतः रचलेल्या सूक्तासबधी काय कल्पना होती ? “सामान्यतः पाहू गेलें असता ऋषींची आपल्या रचने-
बद्दली कल्पना ऋषींना आपली कवने परमेश्वरी मेरणां उत्पन्न झाली आहेत असे वाटत नव्हतें, कारण ती आपल्या मनातून उत्पन्न झाली आहेत असा उल्लेख ते बारबार करतात विशेषतः जुन्या सूक्तकारांची अशी कल्पना होती. परंतु काहीं सूक्तांवरून असे दिसून येते की, ते आपल्या काव्याचे फार महत्त्व मानित होते. कारण ती काव्ये देवताना स्वीकरीत पाडतात, त्या काव्याची देवांचे सामर्थ्य वाढते आणि त्यामुळे ते आपले कल्याण करतात अशी त्यांची समजूत होती. काहीं सूक्तांमध्ये ऋषींना अतिमानवदृष्टि असते आणि त्यांच्या काव्यात गूढ सत्त्व घास करीत असते असे म्हटले आहे. ” *

“ऋग्वेदात एक हजारहून जास्त सूक्ते आहेत, आणि कर्मच्या कित्येक पिढ्यांनी अनेक शतकांच्या कालावधीत ती रच-
देवताविषयक कल्पना लेली आहेत. या सूक्तांमध्ये केवळ पूर्वजापासून परंपरेने आलेले निरुत्तर्गसबधीचे विचार त्यांनी प्रकट केले नाहीत, तर स्वतः त्यांना ज्या नवीन कल्पना प्रादुर्भूत झाल्या त्याहि त्यांनी घाचेमध्ये निर्मित केल्या. त्या प्राचीन काळात मनुष्याची मने किंवा त्याच्या कल्पनाशक्ति बाध

संस्कारांचे प्रतिबिंब उमटण्याच्या दृष्टीने पूर्णपणे भोकळ्या होत्या आणि विशेषतः आकर्षक चमत्कृतींचे माहेरघर असलेल्या हिंदुस्थान देशात प्रेक्षकांची मने अशा संस्कारांनी अगदी मारून जात असत; त्यामुळे कवींची काव्य-शक्ति कलसास पोचत असे. नभोपटलावर पसरलेल्या अंसंख्य तारका, सृष्टी-वर उत्साहाचा अभिप्रेत करणारी उषा, अमर्याद आकाशपथांचे मापन करणारा प्रातःकालचा सूर्य, चित्रविचित्र मन्त्र आणि हवेंत इकडून तिकडे हेलकावे स्नाणारे मेघ, निर्मल आणि अगाध जळ, पर्जन्य, वादळ, मेघगर्जना आणि विद्युत्प्रकाश याच्यामध्ये त्यांना प्रीत किंवा क्रुद्ध अशा तत्सम मानाविष दिव्यशक्तींचे अस्तित्व किंवा प्रतिनिधित्व भासमान होई. एखाद्या उत्कट चमत्काराने भारलेल्या मनःस्थितीत एखादा कवि जी काव्ये करील त्या काव्यात, ज्या देवतेमुळे त्या चमत्कारांची उत्पत्ति झालीस त्याला वाटेल, त्या देवतेला विशेष आणि स्वतः महत्त्व तो देईल व तिचे भावनापूर्ण वर्णन करील. दुसरे कवि त्याच निसर्गचमत्काराचे प्रतिनिधित्व त्यांना महत्त्वाच्या घाटणान्या देवतास देतील. त्याच चमत्काराची आणखी एक देवता कल्पून कोणी निराळे कवि तिचे वर्णन करण्यात गुग होतील. अशा रीतीने परपरेने आलेल्या देवता जरी सर्वोर्ना मानल्या किंवा वर्जित्या तरी प्रत्येक देवतेची शक्ति, तिचे महत्त्व आणि कार्य याच्याविषयी अनेक कर्मांच्या अनेक कल्पना होतील; किंवा निरनिराळ्या प्रसंगी निरनिराळी प्रतिबिंबे अतःकरणावर उमटल्यामुळे एकाच कवि एकाच देवतेच्या शक्तीविषयी आणि तिच्या कार्या-विषयी भिन्न कल्पना करून भिन्न वर्णन करील कदाचित् असेही होईल की, पूर्वी अंधुक कल्पना किंवा गौण महत्त्व असलेल्या देवतेला एखाद्या कवीच्या उत्कट भक्तीमुळे आणि बुद्धिमत्तेमुळे जास्त महत्त्व येईल. अशा परिस्थितीत एखाद्या देवतेला एके ठिकाणी उच्च स्थान आहे व दुसऱ्या ठिकाणी गौण स्थान आहे; एके ठिकाणी ती विश्वोत्पत्तिकर्त्री आहे, तर दुसऱ्या ठिकाणी ती दुसऱ्यामुळे उत्पन्न झालेली आहे असे आपणास आदळून आल्यास त्यांत आश्चर्य मानण्याचे कारण नाही. ही आणि पृथिवी या देवतान्या भावतीत असा प्रकार विशेषकरून आलेला आहे. ”*

या उतान्याच्या प्रारंभी सांगितल्याप्रमाणे ऋग्वेदातील सूक्तांची रचना

अनेक पिढ्या व अनेक शतके चालू असली धार्मिक विचारांचा प्रवाह पाहिजे. वैदिक आर्यांचे धार्मिक विचार मनामध्ये प्रगट होण्यापूर्वी ते विचार बनण्याकरिता आणि रूढ होण्याकरिता मनरचनेपूर्वी कृतीतरी काळ लोटला असला पाहिजे. प्रत्यक्ष ऋग्वेदामध्ये पूर्वीचे ऋषि आणि आधुनिक ऋषि (ऋ. १.१.२ इ.) असा भेद केलेला अनेक ठिकाणी आढळतो. इंडो-इराणी काळात काही सूक्त रचली गेली असली पाहिजेत, परंतु कालप्रवाहात ती नष्ट झाली. एकदरीत आर्यांच्या धार्मिक विचारांच्या प्रवाहाचा उद्गम आणि विकास अनेक शतके पुरेता चालू असला पाहिजे

ऋग्वेदातील सूक्तांच्या रचनेचा कालक्रम कसा आहे हे निश्चितपणे सांगता येणे शक्य नाही. ऋग्वेदाचे ग्रंथन कालक्रम किंवा ऋग्वेदाचे स्वरूप विषयविभाग यापैकी कोणत्याच दृष्टीने झालेले नाही. डॉ. हॉपकिन्स याच्या मते वरुण आणि उपसू

या देवतांची सूक्त पंजाबात रचली गेली व याकीचीं सरस्वतीच्या तीरावर रचण्यात आली. ऋग्वेदातील वर्णने आणि प्रचलित भौगोलिक स्थिति यांचे साम्य हे त्यांनी आपल्या विद्वानास प्रमाण घेतले आहे, परंतु ते दृढ नाही. इंद्र, उपसू, वरुण, मित्र, धौ इत्यादि देवता मूळ उत्तरभुवाच्या प्रदेशातील आहेत. (देवतावर्णनप्रसंगी याचे विवेचन होईलच) त्या देवतांच्या प्रकल्पनावर ऋषींनी पंजाब व सरहद्दपात यात आल्यानंतर सूक्त रचिली तेव्हा असुर ठिकाणच्या निसर्गामुळे असुर देवतेची कराना उत्पन्न झाली व त्या देवतेचीं सूक्त त्या ठिकाणी रचण्यात आली असा निर्वेध घालता येणार नाही. ऋग्वेदाच्या दहा मंडलांपैकी दोन ते आठ ही मंडले अनुक्रमे गृत्स-मद, विश्वामित्र, वामदेव-गोतम, अग्नि, भरद्वाज, वसिष्ठ आणि कण्व या ऋषींची आहेत. या ऋषींना ' माध्यमा ' असे म्हटले आहे या मंडलातील सूक्त इतर मंडलांच्या सूक्तांहून प्राचीन आहेत. आठव्या मंडलाचे शेवटी ' चालखिल्य ' नावाचे परिशिष्ट आहे. हे एकच परिशिष्ट. सर्वानुक्रमणीं मध्ये सहितत समाविष्ट केलेले आहे इतर सर्व शेवटी दिलेली आहेत. चालखिल्य-सूक्त अकरा आहेत त्यात इतर परिशिष्टप्रमाणे पाठभेद मुळीच नाहीत व त्यांना पदपाठ, स्वर योग्ये व्यवस्थित आहेत. पहिले मंडळ अनेक ऋषींच्या सूक्तांचे मिळून झालेले आहे. पहिल्या दहा सूक्तांतील एकदा दोन ऋषी

मधुच्छंद ऋषीच्या आहेत, म्हणून पहिले मंडळ हे 'शतभिन्' नामक ऋषीचें आहे असे म्हणण्यांत येतें. नववें मंडळ सोमसंवेदी आहे. अर्थात् त्याचे ऋषिहि अनेक आहेत. दहाव्या मंडलाचेहि द्रष्टे अनेक ऋषि आहेत. या तीन मंडळांतील बरीच सूक्ते इतर मंडळांतील सूक्तांच्या मानानें अर्वाचीन आहेत. अर्थात् त्यांतहि कांहीं सूक्ते प्राचीन आहेत. नवव्या मंडळांतील पुष्कळशीं सूक्ते सोमयागामध्ये विनियोग करण्यासाठीं रचलेलीं दिसतात. तेव्हा तीं सापेक्षतया अर्वाचीन आहेत. दहा मंडळांचें ग्रथन झाल्यानंतर जीं सूक्ते राहिलीं तीं खिलसूक्त म्हणून ऋग्वेदांत शेषटीं जोडण्यांत आलीं. अर्थात् तीं अर्वाचीन आहेत. शाकल्यानें त्यांचा पदपाठ दिलेला नाही. तसेंच ऋ. ७.१९.१२, १०.२०.१, १२१.१०, १९०.१, २, ३ या सहा मंत्रांनाहि त्यानें पदपाठ दिलेला नाही. त्याला हे मंत्र प्राक्षित घाटले असवेत. पदपाठ असलेले मंत्र व विलें याच्या मधल्या काळांत ते मंत्र रचले गेले असावेत. खिलसूक्ताची रचना प्राक्खणमंत्रांच्या रचनेपूर्वी झाली हें निःसंशय आहे.

नऊ मंडलें तयार केल्यानंतर दहाव्या मंडळातील सूक्तांची रचना झाली म्हणून तीं सर्व सूक्ते अर्वाचीन आहेत असे प्रो. दहाव्या मंडळाविषयी प्रो. मैक्डोनेल याचे मत म्हणतात. याकारिता त्यांनीं पुढील पुरावा दाखल केला आहे:-नवव्या सोममंडलाच्या पुढे

त्याला स्थान मिळालें आहे. पहिल्या मंडळाच्या मूक्तसंख्येइतकी दहाव्या मंडळाची सूक्तसंख्या (१९१) ठेवण्यांत आली आहे. दहाव्या मंडळांतील वीस ते सन्धीस या सूक्तांचा ऋषि आपल्या सूक्तांची सुरुवात 'अग्निमीळे' या प्रथम मंडळाच्या आदिपदानें करतो. पृथ्वीच्या देवाचें महत्त्व जाऊन त्या जागीं नवीन देवता प्रस्थापित झाल्या आहेत. उपादेवतेचें एकहि सूक्त त्यांत नाही. इंद्र आणि अग्नि या देवता त्यांत कसेबसें आपले अस्तित्त्व राखून आहेत. विभेदेवोना जास्त महत्त्व आलें आहे. यज्ञ, मन्यु वगैरे मानवाचक देवता नवीन निर्माण करण्यांत आल्या जाहेत. गृध्रपुत्राति, तत्त्वज्ञान, विषाद, अंत्यविधि, मंत्रतंत्र हे विषय या मंडळात प्रथमच आले आहेत. मापेच्या दर्शनहि दहावें मंडळ अर्वाचीन ठरते. 'गीम्' इत्यादि जुन्या शब्दांचा अभाव, र च्या जागीं ल, लाम, लश्मी, काल, एवम् इत्यादि पुढील संस्कृतीतील शब्दांनीं अस्तित्त्व, 'आसः' या प्रथमेच्या बहुवचनी प्रत्ययाचा पुष्कळसा अभाव इत्यादि गोष्टी त्यांतील मापेचें अर्वाचीनत्व दर्शवितात.

नव्हता. इसवी सनाच्या चौदाव्या शतकांतील सायणाचार्योचें संपूर्ण ऋग्वेद-
भाष्य मात्र आज उपलब्ध आहे. ऋग्वेदाचा अर्थ लावण्याच्या बाबतीत
आरंभीच्या कांहीं युरोपियन लेखकांनी सायणाचार्योच्या भाष्याचा पूर्णपणे
अवलंब केला. यांत प्रो. विल्सन हे प्रमुख असून त्यांनी सायणभाष्यास
अनुसरून ऋग्वेदाचें संपूर्ण इंग्रजी भाषांतर केलें आहे. त्यांचें मत असें कीं,
सायणाचार्योची अर्थ लावण्याची पद्धति विश्वसनीय परंपरेनें आलेली आहे.
याच्या उलट कांहीं वेदसंशोधकांनी सायणभाष्यादिकांचा मुख्य उपयोग
केला नाहीं. त्यांच्या मतानें ऋग्वेदकालानंतर हजारों वर्षांनीं झालेला भाष्यकार
ऋग्वेदाचा बरोबर अर्थ सांगू शकणार नाहीं. त्याच्यापेक्षां भाषाशास्त्रविषयक
अर्वाचीन साधनांनीं परिपूर्ण असे आह्वां युरोपियन लोकच त्याचा अर्थ
जास्त बरोबर लावू शकूं. या पक्षाच्या पुरस्कर्त्यांत प्रो. रुडोल्फ रोब हे
प्रमुख होत. त्यांचे शिष्य प्रो. ब्रासमान हे अर्थात त्यांचेच अनुयायी आहेत.
त्यांनीं दोन भागांत ऋग्वेदाचें संपूर्ण छंदोबद्ध जर्मन भाषांतर केलें आहे.
आजचे बहुतेक संशोधक या दोन पराव्यासाच्या मधल्या मार्ग अयलंबितात.
सायणादिकांचें अध्यानुकरण करूं नये, परंतु त्यांची परंपरा कांहीं अंशीं तरी
अस्खलित असल्यामुळे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतां कामा नये. कारण हिंदी
वातावरणाशीं त्यांचा परिचय पाश्चात्यापेक्षां अधिक असल्यामुळे पुष्कळ वेळां
ते बरोबर अर्थ सांगू शकतात असें त्यांचें मत आहे. प्रो. आल्फ्रेड ह्यूबिन्ग
हे या पक्षातील आहेत. त्यांनीं सायणभाष्याचा आणि अर्वाचीन साधनांचा
संमिश्र उपयोग करून ऋग्वेदाचें संपूर्ण जर्मन भाषांतर केलें आहे. त्यांच्या-
मामून पिशेल आणि गेलडनेर यांनीं ' वेदविषयक अभ्यास ' (Vedische
Studien) तीन भागांत लिहून ऋग्वेदांतील अनेक क्लिष्ट सूक्तांचा अर्थ
लावण्यास बरीच मदत केली. "

" वेदांचा अर्थ लावण्याच्या बाबतीत दुसरा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

सूक्त म्हणजे काय,
की यज्ञाकरितां तयार
केलेले मंत्र ?

ऋग्वेदांतील सूक्ते म्हणजे देवतांवरील भक्तेमुळे
दिव्यस्फूर्ति मिळालेल्या कवींच्या अंतःकरणांचीं
उत्कट आणि प्रकट स्वरूपे आहेत, कीं यज्ञक्रिया-
मध्ये विनियोग करण्यासाठीं पुरोहितांनीं तीं रच-
लेलीं होती ? प्रो. जॅबोल्फ केगी हे पहिल्या मताचे प्रतिनिधि आहेत. ते
म्हणतात, ' वरीचशीं सूक्ते देवतांच्या आवाहनपर आणि स्तुतिपर आहेत..

या सूक्तात चोहोंकडे अत करणातील मक्तीचा उद्रेक दृष्टीस पडतो ही सूक्ते म्हणजे शुद्ध भागाने दिलेले हविर्भाग प्रेमाने स्वीकारण्याविषयी देवतांची केलेली प्रार्थना होय. भावनामय अत करणात एखाद्या देवतेने उत्पन्न केलेल्या प्रेरणेला व्यक्त स्वरूप देण्याची कवीची इच्छा दिसून येते या सग्रहातील काही सूक्ते सामान्य दर्जाची आहेत हे खरे, तथापि बाल्यावस्थेतील समाजाच्या उत्साही काव्यकल्पनांचे निःखास त्या समीत दिसून येतात आध्यात्मिक प्रगतीच्या पहिल्या पायरीवरील लोकांचे काव्य, त्याचे धार्मिक आणि नैतिक आचारविचार यांच्या यानावरणात प्रवेश करणाऱ्याला निरनिराळीं सूक्ते निरनिराळ्या कारणास्तव आकर्षक वाटतील एके ठिकाणी बालकाचा साधेपणा दुसरीकडे मावनेचा नाजूकपणा, तिसऱ्या ठिकाणी रूपकाचा उठावदारपणा व कल्पनेची मरारी हे गुण त्याला आकर्षून घेतील & याच्या उलट दुसऱ्या यत्नाचे पुरस्कर्ते प्रो. ओल्डेनबर्ग हे होत. त्यांना या प्रार्थना वाङ्मयात बौद्धिक निर्बलतेची स्पष्ट चिन्हे दृग्गोचर होतात. त्यांच्या मते 'देऊळ नसलेल्या यज्ञस्थानामोवतीं गवत (दर्म) आथरून त्याच्या मध्यमार्गी अग्नि ठेवून व त्यात आहुति टाकून त्या स्वीकारण्या करिता देवताना बालाविणारे पुरोहित रानटी (Barbarian) असले पाहिजेत, आणि त्यानीं बोलाविल्याबरोबर पिठाचे गोळे, मांस आणि मादक सोम यांचे सेवन करण्याकरिता घोड्यावर किंवा रथात बसून अतरिक्षातून येणारे देवहि रानटीच असले पाहिजेत सूक्तकाराचा हेतु देवतेविषयी काही सांगण्याचा नसतो तर ते आपल्या पदरच्या मोठमोठ्या काल्पनिक विशेषणाची त्या देवतेवर खेरात करतात अशा प्रकारचे काव्य यज्ञक्रियानिपुण पुरोहितांचेखेरीज इतरांचे हातून निर्माण होणार नाही' *

“ ही दोन्ही मते अतिशयोक्त दिसतात. वेदाचा अर्थ लावण्याच्या यत्ना-

दांन्हीरी तीत दोहोंच्या मधील मार्गांचे अवलंबन केले पाहिजे. ऋग्वेदातील काही सूक्ते प्राचीन व काही

त्या मानाने अर्थाचीन आहेत त्याचप्रमाणे सूक्तातील मजकूरहि निरनिराळ्या कवींचा आणि कमजास्त सरस आहे. पुष्कळशी सूक्ते प्राचीन धार्मिक काव्य म्हणून आणि यज्ञयानात विनियोग करण्याचा हेतु नसताना निर्माण झालीं

आहेत हें निःसंशय ! यांतील कांहीं सूक्तांचा जरी पुढील काळांत यज्ञयागांत विनियोग केला गेला असला तरी तीं गूढ त्या हेतूने लिहिलीं गेलीं नव्हतीं. त्याचबरोबर हेहि खरें आहे कीं, ऋग्वेदसंहितेपैकीं वराचशा भाग यज्ञयागांत उपयोजिण्याच्याच हेतूने पुरोहितवर्गानें रचला आहे. ”*

ऋग्वेदाचे छंदःशास्त्र केवळ अक्षरे गोजण्याच्या पुढें गेलेलें आहे. जेंव्हा

छंदःशास्त्र

अवेस्त्यांत आठ आणि अकरा या अक्षरसंख्येवरून

नव फक्त छंद बनलेले आहेत. ऋग्वेदांत याच्या

पेक्षां थोडी प्रगति आढळते. छंदांतील प्रत्येक अक्षराच्या मात्रा ठरविण्याच्या दृष्टीनें छंदःशास्त्र हें पुढील संस्कृताच्या काळांत प्रगत झालें. तथापि ऋग्वेदांत छंदांतील कांहीं अक्षरांच्या मात्रा ठरविण्यांत आलेल्या आहेत.

अनेककर्तृत्वामुळे ऋग्वेदांतील सूक्तं काव्यदृष्ट्या साहजिकच विपम

सूक्तांचे काव्यगुण

गुणाचीं आहेत. इंद्राच्या सूक्तांमध्ये पीररस उत्कट-

त्वानें अगलेला दिसतो. अग्निसूक्तांत साध्या मार्पेंत

गृहविषयक नावनेचें चित्रण सुरेल रीतीनें केलेलें आढळतें. वरुण आणि रुद्र या देवताना उद्देशून केलेल्या सूक्तांत करुणरसाच्या छटा सुंदर रीतीनें दृष्टोत्पत्तीस येतात. निसर्गाचें सौंदर्यवर्णन आणि प्रवाही भाषा हे गुण सूर्य, पर्जन्या, मरुत्, वात आणि विशेषतः उषा या देवताना उद्देशून लिहिलेल्या सूक्तांत विशेष रीतीनें स्पष्ट होतात. उषादेवतेच्या सूक्तांमध्ये उदयाचलावर आरुढ होणाऱ्या उषेच्या सौंदर्याचें वर्णन करण्यांत कवींची अहमहमिका लागलेली दिसते. अग्निनीच्या सूक्तांमध्ये वर्णनसामर्थ्य दिसून येतें.

विपिसंस्काराकरितां रचलेल्या सूक्तांतमुद्दां काव्यसौंदर्य असू शकतें हें दहाव्या मंडलातील विवाहविधीच्या आणि त्याचप्रमाणें अंत्याविधीच्या सूक्तांवरून दिसून येतें. गूढकाव्याचा नमुना म्हणून नासदीय सूक्ताकडे बोट दाखविता येईल.

ऋग्वेदांतील काव्याची साधारण कल्पना येण्याकरिता कांहीं प्रमुख देवतांच्या निवडक सूक्तांचे भाषांतर खाली देण्यात येत आहे—

अ. २. १२ हें सूक्त इंद्रसूक्तांचा एक उत्कट नमुना म्हणून नमूदतां येईल.—

(१) जन्मताच ज्या घडिघानें देवाचें अग्रस्थान मिळविलें, ज्यानें ज्ञानात इतर सर्व देवताना मागें टाकलें, ज्याच्या सामर्थ्यापुढें आणि तेजापुढें धावा-पृथ्वी थरथर कापतात तो, हे लोकहो, इद्र होय.

(२) ज्यानें विस्तीर्ण आणि हालणान्या पृथ्वीला व चंचल पर्वताना स्थिर केलें, ज्यानें अतारिक्षाचें मापन केलें आणि आकाशाला आधार दिला तो, हे लोकहो, इद्र होय.

(३) ज्यानें अहीला मारून सप्तसिंधूना मोकळें केलें, ज्यानें वलाच्या अटकेंत असलेल्या गाईंना मुक्त केलें, ज्यानें मेघात (किंवा दगडात) अग्नि उत्पन्न केला, जो युद्धात शत्रूंना जिंकतो तो, हे लोकहो, इद्र होय.

(४) ज्यानें सर्व पार्थिव वस्तु स्थिर केल्या, ज्यानें हीन दासलोकांना नीचतर दगोला आपलें, लक्ष्यभेद करणाऱ्या व्याधामागें ज्यानें शत्रूंची संपत्ति जिंकली आहे तो, हे लोकहो, इद्र होय.

(५) ज्या भयंकर इद्राविषयी " तो कोठें आहे ? " " तो नाहींच " असें लोक बोलतात, जो शत्रूंची संपत्ति त्रास देऊन हरण करतो त्यावर भद्रा ठेवा. हे लोकानो, तो इद्र होय.

(६) श्रीमताचें, गरीबाचें आणि दयेची याचना करणाऱ्या स्तोत्र्या पुरो-हिताचें जो कल्याण करतो, दगडाच्या योगानें सोमरस काढणाऱ्याचें व सोम-याग करणाऱ्याचें जो रक्षण तो, हे लोकहो, इद्र होय.

(७) अश्व, गाई, रथ आणि ग्राम ज्याच्या आज्ञेत ओढित, ज्यानें सूर्य आणि उषा याना उत्पन्न केलें, जो उदकाना प्रेरणा देतो तो, हे लोकहो, इद्र होय.

(८) युद्धामध्ये दोन्ही बाजूच्या, जयळच्या आणि दुरच्या सेना ज्याला भद्रीकरिता बोलवतात, सारख्या रथात बसलेले दोन्ही बाजूचे लोक ज्याला निरनिराळ्या रीतीनें हाक मारतात तो, हे लोकहो, इद्र होय.

(९) ज्याच्या साहाय्याशिवाय लोकांना युद्धात जय मिळत नाहीं, ज्याला योद्धे रक्षणार्थ बोलवीत असतात, जो सर्व जगताचा प्रतिनिधि आहे, जो अच-लाल चल करतो तो, हे लोकहो, तो इद्र होय.

(१०) जो असुरांचा महापातक्यांना बजानें ठार करतो, नास्तिकाचा नायनाट करतो, दस्यूचा नाश करतो तो, हे लोकहो, इद्र होय.

(११) दूर परतमर्ष्ये रहाणाऱ्या शंकराला ज्यानें शरदृष्ट चाळिसाव्या

दिवशीं ठार केलें, ज्यानें पराक्रमी अहोला तो निजला असतां ठार केलें तो, हे लोकहो, इंद्र होय.

(१२) समकिरणानीं युक्त अशा ज्या बलिष्ठानें सप्तसिंधूंना वाहण्यासाठीं मोकळें सोडलें, दुलोकावर आरोहण करणाऱ्या रौहिणावर ज्यानें वज्राघात केला तो, लोकहो, इंद्र होय.

(१३) ज्याच्यापुढें धावापृथिवी नमतात, ज्याच्या बलानें पर्वत कांपतात, जो सोमपी म्हणून प्रसिद्ध आहे, ज्याच्याजवळ वज्र आहे तो, हे लोकहो, इंद्र होय.

(१४) सोम पिळणाऱ्याला, हवि शिजविणाऱ्याला आणि स्तोत्राज जो साहाय्य देतो, स्तोत्र आणपी सोम ज्याला उत्साह आणतात तो, हे लोकहो, इंद्र होय.

(१५) हवि शिजविणाऱ्यास आणि सोम पिळणाऱ्यास बल देणाऱ्या भयंकर इंद्रा, तूं खरोखरीच आहेस. तुला सदोदित प्रिय असणाऱ्या आम्हीं वीरपुत्रांसह तुझी स्तोत्रे गात असों.

पुढें दिलेले ऋगसूक्त (ऋ. ७.८६) ऋणरत्नानें जोषवलेलें आहे--

(१) ज्यानें विस्तारणें धावापृथिवीला स्थिर केलें त्या ऋणाचे जन्म महत्त्वपूर्ण आहेत. कारण यांचे महान् सूर्याला आणि दर्शनीय नक्षत्रांना प्रेरणा दिली आहे व भूमीला विस्तृत केलें आहे.

(२) मी स्वतः त्याच्याशीं संभाषण करूं ? मी ऋणाशीं एकरूप केव्हां होईन ? न रागायतां तो माझ्या हवींचा स्वीकार करील का ? प्रसन्नमानें मुखदात्या ऋणाला मी केव्हां पाहीन ?

(३) हे ऋणा, तुझ्या दर्शनाची उत्सुकता असतांही मला तुमें दर्शन होत नाही असें कोणतें पाप मीं केलें आहे, तें विचारण्याकारितां मी अनेक ज्ञानी लोकांच्याकडे गेलों. त्या सर्वांनीं मला एकच सांगितलें कीं, हा ऋण तुझ्यावर रागावला आहे.

(४) हे ऋणा, असें कोणतें मोठें पाप मीं केलें आहे कीं, मित्रमूत स्तोत्राचा-माझा-नाश करण्यास तूं प्रवृत्त व्हावेंस ? हे दुर्दम्य तेजस्वी ऋणा, तें पाप मला लवकर सांग म्हणजे आप्यक्षित घेऊन निष्पाप होऊन मी तुझी भक्ति करीन.

(५) हे ऋणा, आमच्या पूर्वजांकडून व आमच्या हातून जे दोष घडले

असतील, त्यापासून तू व्याग्हास मुक्त कर. पशु चोरणाऱ्या चोराला पाशा-
पासून किंवा वासराला दाव्यापासून मोकळे करावे त्याप्रमाणे मला वसिष्ठाला
तू मुक्त कर.

(६) हे वरुणा, माझ्या हातून घडलेल्या दोषांना मी स्वतः कारण नव्हे
तर ती दुर्वासना कारण आहे. मय, श्लोघ, फासे आणि अनिचार हे दुर्वा-
सनोत्पादक आहेत. चालकाच्या अपराधांला कोणीतरी बोरच फारणीमूत
असतो. स्वप्नातील कर्मे सुद्धा पापमय असतात

(७) मी निष्पाप आहे तशाच एकाचा सेवकाप्रमाणे कामपूरक आणि
विश्वपोषक वरुणाची मी सेवा करीन उदार वरुणदेवाने अशाला शुश्रू करावे.
सुद्धिमान् वरुण स्तोत्र्याला समृद्ध करे.

(८) हे समर्थ वरुणा, तुझ्याकरिता केलेले हे स्तोत्र तुझ्या अंतःकरणाला
शांत करो आमचा योगक्षेम सुखकर होवो. हे देवहो, तुम्ही आमचे कलशण
करून सर्वथा रक्षण करा.

पुढील अश्विसूक्त (ऋ. १.११९) हे ऋग्वेदातील सर्व अश्विसूक्तांचे
प्रतीक आहे. 'अश्विनौ' च्या सर्व सूक्तांमध्ये प्रायः एकच वर्णन भिन्नभिन्न
भाषेत केलेले असते—

(१) अद्भुत कर्मे करणारा, मनोवेगवान्, वेगवान् घोड्याचा, हजारों
ध्वजांनी युक्त, धनसंपन्न, धनप्रद व सुखकर असा तुमचा रथ, मी सुखाने
रहावे म्हणून हवींकडे घोलवीत आहे.

(२) तुमचा हा रथ निघाला असता आमची स्तुति त्याचे स्नागत
करते. सर्व भाजूनीं स्तोत्रे तुम्हाप्रत येतात. मी मधुर हवि तयार करतो
तेव्हा ऋत्विज यज्ञस्थानीं आलेले असतात. हे अश्विनौ, सूर्या तुमच्या रथात
चढून बसते.

(३) युद्धात जय मिळविण्यासाठी अस्त्ररथ योद्धे जेव्हा लढताना तेव्हा
तुमचा रथ खाली येताना दृष्टीस पडतो. त्यावेळीं तुम्ही भक्तासाठी इष्टसिद्धि
धेऊन येता.

(४) पाण्यात बुडलेल्या भयभीत अशा तुमपुत्र मुज्यूलः आपोआप
जोडल्या जाणाऱ्या आणि पश्याप्रमाणे वेगवान् असलेल्या घोड्यांच्या रथातून
दूर असलेल्या त्याच्या पित्याच्या घरीं तुम्ही घेऊन गेला. तसेच तुम्ही
दिवोदासाला केलेले साहाय्य प्रसिद्ध आहे.

(५) हे अश्विनौ, तुमच्या सुंदर घोड्यांनीं तुमचा रथ शर्यतीच्या शेवटापर्यंत नेऊन पांचविला व तुमच्याच रथानें शर्यत जिंकली. तेव्हां कुलवती युवती सूर्या तुम्हांजवळ येऊन तिनें तुम्हांस पति वरून तुमच्याशीं संस्य केलें. तुम्हीं तिचें पतित्व जिंकलें.

(६) तुम्हीं रेमाचें संकटांतून संरक्षण केलें आणि उष्णतेपासून अत्रीला होणारा घास शीतोपचारांनीं नष्ट केला. तुम्हींच शयूची गाय दुमती केली व वंदनाला दीर्घायुषी केलें.

(७) हे पराक्रमी अश्विदेवांनीं, जेरेमुळें मृतप्राय झालेल्या वंदनाला, जुना रथ नांद करावा तसे, तुम्हीं पुनः तरुण केलें. वामदेवानें केलेली स्तुति ऐकून तुम्हीं त्याला मातेच्या उदरांतून बाहेर काढलेंत. तुमचा पराक्रम यजमानाचें रक्षण करण्यास समर्थ असो.

(८) पितृकोषामुळें पीडिलेल्या आणि तुमची प्रार्थना करणाऱ्या मुज्यूला तुम्हीं प्रसन्न झालात, म्हणून तुमच्याच सर्वांगीण आणि मध्य कूर्मेची इच्छा सर्व लोक करतात.

(९) मघमाशनें मघासाठीं मघयुक्त अशीं तुमची स्तुति केली. उदिग्-पुत्रानें सोमरसपानासाठीं तुम्हाला बोलाविलें. मधुविद्या संपादन करण्याकरिता दधीनि ऋषीचें मन तुम्हीं प्रसन्न केलें, तेव्हा त्यानें अश्वशिरानें तुम्हाला मधुविद्या सांगितली.

(१०) हे अश्विनौ, तुम्हीं वेद्व्य प्रियतम, धेतवर्ण, शत्रुसंहारक, अजिंक्य आणि इन्द्रासारखा युद्धकुशल असा अश्व दिलात.

श्रु. १.११४ हे रुद्रसूक्तीदि याचनाय आहे:—

(१) वज्रमान्, जटागारी, पराक्रमी पुत्रांनीं युक्त अशा रुद्राची आपण स्तुति करू; कारण त्या योगानें या गानातील द्विपाद आणि चतुष्पाद प्राण्याचें कल्याण होईल व सर्प विरोगां आणि पुष्ट होतील.

(२) हे रुद्रा, तूं आम्हांवर कृपा कर आणि आम्हाला सुख दे. शत्रुसंहारक अशा तुला आम्ही नमस्कार करतो. मनूनें यज्ञ करून जें सुख व आरोग्य मिळविलें तें तुझ्या नियमानुसार वागणाऱ्या आम्हाला मिळो.

(३) हे कृपावत रुद्रा, वीरपुत्रयुक्त अशी तुला कृपा आम्हांस उपासनेच्या योगानें प्राप्त होवो. कल्याणप्रद असा तूं आमच्या प्रजानर्थ ये. अजिंक्यपुत्रयुक्त असे आम्ही तुला हवि अर्पण करित जाऊं.

(४) तेजस्वी, यज्ञसिद्धिदायक, बुद्धिमान् व कुटिलगति रुद्राला आम्ही रक्षणाकरिता बोलावीत आहो. तो आपला क्रोध आम्हांपासून दूर फेंकून देवो. आम्ही त्याच्या कृपेची याचना करतो.

(५) तो तुलोकांतील वराह आहे. तो देदीप्यमान, जटाघर व कोधी आहे. त्याला आम्ही नमस्कारपूर्वक येथे बोलावतो. उत्तम औषध हातांत धारण करणारा तो आम्हांला आश्रय आणि अमय देवो.

(६) हे मधुरतम आणि उत्साहवर्धक स्तोत्र आम्ही मरुतिता रुद्राकरिता गायत आहोत. तरी हे अमर रुद्रा, मर्त्यभोग्य असं धन तूं आम्हांस दे, व आमच्या पुत्रपौत्रांवर कृपा कर.

(७) हे रुद्रा, आमच्यांतील लहानभोरांचा जीव घेऊं नकोस. आमच्यातील वादत असलेल्यांना व वादलेल्यांनाहि तूं मारूं नकोस. आमच्या मातापित्यांस मारूं नकोस आणि आमच्या स्वतःच्या शरीरासहि अपाय करूं नकोस.

(८) आमच्या पुत्रपौत्रांना, सेवकांना, गाईंना व अश्वाना तूं मारूं नको. हे रुद्रा, तूं रागाधून आमच्या वीरांना ठार करूं नकोस. आम्ही हवि घेऊन तुझी सर्वदा प्रार्थना करीत असतो.

(९) हे मरुतिता, गुणस्त्री ज्याप्रमाणे गुरे पोहोचतां करतो, तसें मी हीं तुझीं स्तोत्रें तुला अर्पण करीत आहे. आम्हांस सुख दे. तुझी कृपा सुखदायक आहे म्हणून तुझ्या कृपेकरितां आम्ही तुझी प्रार्थना करीत आहोत.

(१०) हे वीरपुत्रयुक्ता, तुझे तें गोघातक आणि मनुष्यघातक दक्ष जरा दूर ठेव. तुझी कृपा आम्हांवर असू दे. आमची बाजू घेऊन धोलत जा. धावापृथिवीमध्यें असणारा तूं आम्हांला आश्रय आणि सुख दे.

(११) रुद्रकृपेची इच्छा करणाऱ्या आम्ही अशा प्रकारें त्याच्यासाठीं हे स्तोत्र नमस्कारपूर्वक म्हटलें आहे. तरी मरुत्त असो तो रुद्र आमची प्रार्थना ऐवो आणि मित्रावरुण, अदिति, समुद्र आणि धावापृथिवी हे सर्व आम्हांला सुख देणेत.

उपादेवीची सर्वच सूक्तें इतकी सुंदर आहेत कीं, त्यांतून भाषांतरकरिता एक सूक्त निवडून काढणें अवघड आहे. अ. ४.९१ या सूक्ताचें भाषांतर राठी दिलें आहे:—

(१) हा प्रचंड आणि कांतिमान् प्रकाश पूर्णादिशेस अंपकारीतून प्रकट

शाला आहे. प्रकाशमय असलेल्या स्वर्गकन्या उपांनीं भूमीवरील मार्ग लोकां-
करितां स्पष्ट केला आहे.

(२) यज्ञमध्ये वेदीपुढें पुरलेला स्तंभ जसा प्रकाशतो त्याप्रमाणें कांति-
मान उपांनीं आपल्या प्रकाशानें पूर्वदिशा व्यापून टाकली आहे. निविड
अंधकाराचीं द्वारे सताड उघडून वस्तुजात शुद्ध करणाऱ्या दीप्तिमान उपा
बाहेर पडलेल्या आहेत.

(३) अंधकाराचा नाश करणाऱ्या घनसंपन्न उपा, यजमानांनीं लोकांना
धन द्यावें म्हणून त्यांना आज घेरणा करीत आहेत. गाढ अंधारामध्ये पर्णी
पडून राहोत; ते जागे च होवोत.

(४) हे देदीप्यमान आणि घनवती उपादेवतानो, ज्या रथाच्या योगानें
नवग्र आणि दशग्र अंगिरसांच्या समुदायामध्ये तुम्हीं प्रकाशमान झालात
तो तुमचा जुना किंवा नवा रथ आज अनेकवार इकडे येवो.

(५) हे उपादेवीनो, झोपीं गेलेल्या मानवमात्रास व पशुमात्रास आगें
करून आपापल्या उद्योगास प्रवृत्त करण्याकरितां आपल्या अश्वांसह तुम्हीं
सकल विश्वामध्ये संचार करीत असता.

(६) जिच्या योगानें ऋभूंनीं आपलीं कामे पार पाडलीं ती चांच्यापैकीं सर्वांत
पुरातन उपा कोणती ? ती कुठें आहे ? या सर्वे शुभ्र उपा शोभायमान रीतीनें
संचार करीत असतात. या कधीहि जीर्ण होत नाहींत आणि त्या सर्वे एक-
सारख्या असल्यामुळें परस्परापासून निराळ्या ओळखू येत नाहींत.

(७) ज्या उपाच्या उदयकालामध्ये यज्ञ करणाऱ्यास व स्तुतिस्तोत्रें गाणा-
ऱ्यास शीघ्र धनप्राप्ति होते, त्या तेजस्वी घनयुक्त आणि नियमाचे पाळन कर-
णाऱ्या उपा पूर्वीहि खरोखर होत्याच.

(८) सर्व धाजूनीं सारख्या असलेल्या पूर्वदिशेला एकाच स्थानांतून
आपल्या प्रभेचा विस्तार करणाऱ्या, यज्ञादि कर्मे जाणणाऱ्या तेजस्वी उपाची
पर्जन्यधारप्रमाणें (किंवा गार्हपत्या समूहाप्रमाणें) स्तुति केली जाते.

(९) समान स्वरूपें असलेल्या, निर्मल वर्ण धारण करणाऱ्या, गडद अंध-
कार नाहींसा करणाऱ्या, चकाकणाऱ्या शरीरांच्या योगानें देदीप्यमान मासणान्य,
निर्मल आणि सुंदर अशा त्या उपा एकाच रीतीनें मुवनामध्ये संचार करीत
असतात.

(१०) हे प्रकाशमय स्वर्गकन्यांनो, आम्हांला प्रजायुक्त धन द्या.

आम्हाला सुख मिळावें म्हणून तुमची स्तुति करणाऱ्या आम्हाला वीरपुत्र आणि संपत्ति प्राप्त होवो.

(११) हे म्वदुहितानो, यजनादि कर्म करणारा मी तुमची स्तुति करीत आहे. आम्ही लोकामध्ये यशस्वी व्हावें, तें यश यावाऽपृथिवी धारण करोत.

ऋग्वेदातील काव्याची आणि देवतास्तुतीची कल्पना या मापातरावरून येईल.

मार्गे सांगितलेल्या देवताखेरीज इतर बहुतेक देव-सूक्तांचे सामान्य गुणदोष ताची बहुतेक सूक्ते यज्ञविधीकरिता रचलेली असल्यामुळे त्याची रचना अगदी यांत्रिक (Mechanical)

वाटते. नवव्या मंडलातील सोमसूक्तांच्या वागतीत हें निदान विशेष रीतीने लागू करता येईल. ' रचनेच्या वागतीत सूक्ते अगदी सार्थ आहेत. पुष्कळशा सूक्तांची दुर्बलता ऋग्वेदकाळाच्या आपल्या अज्ञानामुळे भासते. कारण त्याचे परस्परसंघ आणि त्यातील उल्लेख हे आज आपणास माहीत नाहीत परंतु स्वतः सूक्तकारांना त्यांचे पूर्ण ज्ञान होतें. तरीसुद्धा उत्तरकालीन सूक्तानभ्ये पुष्कळशा गूढता असते आणि विचारांची गुंतागुंत व त्याचे गूढवादामध्ये पर्यवसान हे दोष त्यात दिसून येतात ' *

" दानस्तुति म्हणून काही सूक्ते ऋग्वेदात आहेत तीं हि फांभट्ट्या हीन स्वरूपाची आहेत ही सूक्ते सुमारे चाळीस आहेत.

' दानस्तुति ' परंतु केवळ दानस्तुतींचे असे एकच सूक्त (ऋ १-१२६) आहे बाकीच्या सूक्तानभ्ये सूक्तांच्या शेव-

टच्या काही श्रुतानभ्ये दानस्तुति असते. इद्राच्या साहाय्याने युद्धात मिळालेल्या विजयाबद्दल काही सूक्ते आहेत. देवांच्या स्तुतीबरोबर विजयी राजांचीहि स्तुति त्यात असते. तसेच ऋषींच्या आश्रयदात्या राजाने त्याला दक्षिणा म्हणून घेतो, बैल, दान यैरे दिल्याबद्दल त्या राजाची स्तुति केलेली असते. एखाद्या राजाने सांगितल्यावरून केलेली आणि यज्ञात म्हटलेली अशी त्रिशेपत इद्रदेवतेची बाही सूक्ते आहेत. या सूक्तात शेनटी मूल्यवान् दक्षिणा दिल्याबद्दल त्या राजाची स्तुति असते. या दानस्तुतीमध्ये त्या धर्मशील दात्याने संपूर्ण नाव दिलेले असते प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टी त्यात असल्यामुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या ती महत्त्वाची आहेत काव्य या दृष्टीने त्यांना महत्त्व नाही अपेक्षित दक्षिणा मिळण्याच्या हेतूने, कारागिराने केलेल्या वस्तूप्रमाणे

तीं रचलेलीं आहेत. दानस्तुतीची संबंध नसतां हि कांहीं सूक्तें दाक्षिणा मिळण्याकरितां 'ओफून काढलेलीं' आहेत. कांहीं ठिकाणी स्वतः ऋषींनी आपल्या कृतीची सुताराच्या कृतीची तुलना केली आहे (ऋ. १.६१ ४, १३०.६ इ.) काव्यदृष्ट्या जीं सूक्तें उत्कृष्ट आहेत त्यांपैकी एकाचाहि दानस्तुतीनें शेवट केलेला नाही ही स्थानांत घेण्यासारखी गोष्ट आहे. ऋग्वेदाच्या सूक्तकारांत कांहीं थोडे केवळ रचनाकर्ते होते; परंतु पुष्कळसे 'कवि' हि होते."

" ऋग्वेदामध्यें सुमारे धीस सूक्तें अशी आहेत जीं ज्यांचा वीरचरित्रात्मक

संवादसूत्रे आणि नाट्यविषयक (Epic and dramatic)
प्रो. ओल्डेनबर्ग यांचे काव्यांत अंतर्भाव करतां येतो. संवादस्वरूपाच्या
उपपत्ति कथांतील हे नुदित माग होत. म्हणून यांना 'संवाद-
सूक्तें' म्हणता येईल. प्रो. ओल्डेनबर्गनी त्यांना 'आख्यायनसूक्तें' असें नांव.

दिलें आहे, आणि त्यांच्या नुदित व मूढ स्वरूपाचें स्वीकरण करण्याकरितां एक उपपत्ति बसविली आहे. ते म्हणतात, 'हिंदुस्थानातील वीरकाव्याचें प्राचीनतम स्वरूप गद्यपद्यमिश्रित होतें. पात्रांची भाषणें हीं पद्यांत होती आणि त्यांना जोडणाऱ्या गोष्टी गद्यांत होत्या. यापैकी केवळ पद्यभाग तेवढा पाठ केला जात असे व त्यामुळे तो परंपरेनें आला व टिकला. परंतु गद्यकथा प्रत्येक भाषक आपापल्या भाषेत संगत असे. ऋग्वेदांतील संवादसूक्तांत संभाषणात्मक पद्यभाग तेवढा आला आहे व कथात्मक गद्यभाग त्यात नसल्यामुळे तो उपलब्ध नाही. यापैकी कांहीं कथा प्राक्कणमंथ, काव्ये आणि टीका यांच्या मदतीनें समजूं शकतात. ज्या ठिकाणीं अशी मदत मिळत नाही, त्या ठिकाणीं केवळ तरीनेच संभाषणावरून कथेची कल्पना करावी लागते. इतर देशांच्या वाङ्मयातूनहि प्राचीन वीरकाव्याचें स्वरूप गद्यपद्यमिश्रित आहे, या वस्तुस्थितीचा बरील उपपत्तीस आधार मिळाल्यासारखा वाटतो. उदाहरणार्थ, स्कॅंडिनेव्हियन आणि जुन्या आयरिश काव्यात असा प्रकार आढळतो. तसेंच प्राक्कणे, उपनिषदे, महाभारताचा जुना भाग, बुद्धवाङ्मय, कथावाङ्मय, नाटके आणि चम्पू यातहि हेच स्वरूप दिसून येतें. या सर्व उदाहरणांत पद्याबरोबर गद्यहि परंपरेनें आलेले आहे. तथापि ऋग्वेद हा केवळ पद्यमंच असल्यामुळे त्यात गद्याचा अंतर्भाव करणें शक्य नव्हतें; आणि गद्यपद्यमिश्रित आख्यायनांना पद्यमय ऋग्वेदात स्थान मिळाल्याचे झाल्यास त्यांतील गद्यभाग वगळणें आवश्यक

होते. अशा प्रकारची प्रो. ओल्डेनबर्ग याची उपपत्ति आहे आणि ती काही काळपर्यंत बहुतेक विद्वानांनी स्वीकारली होती. ”

“परंतु या उपपत्तीला बरेच विरोधक पुढे उत्पन्न झाले. प्रो. मॅक्समुलर आणि प्रो. सिल्व्हान लेव्ही यांनी असे मत मांडले
संवादसूक्तांचे वास्तविक स्वरूप होते की, संवादसूक्ते हा नाटकाचा एक प्रकार असावा.
या मताचा अनुवाद करून हेटेल आणि थेडेर यांनी

असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला की, ‘संवादसूक्ते ही धार्मिक’ संप्रदायाशी संबंध असलेल्या नाट्यप्रयोगातील संभाषणे होते. नाटकाचा अभिनय त्यात समाविष्ट केला असता त्या सूक्ताचा अर्थ लक्षणं काठेण जाणार नाही असे ते म्हणतात कोणत्या प्रकारचा अभिनय त्याच्याशी जोडला पाहिजे हे संवादस्वरूप कल्पनेने जाणता येईल. ’ ही संवादसूक्ते म्हणजे प्राचीन पोवाडे होत. इतर देशांच्या वाङ्मयातील असलीं काव्येहि प्राचीन पोवाडेच होत. या पोवाड्यापासूनच वीरकाव्ये आणि नाटके याचा उगम झाला. कारण या-सर्वे कथा आणि नाटकांचे असे दोन्ही आहेत. या दोन्ही अशापासून अनुक्रमे वीरकथा आणि नाटके ही प्रगत झाली. ही आख्याने अगर पोवाडे नेहमीच पूर्णपणे पद्यात नव्हते. तर काही ठिकाणी त्यासबर्धीची कथा पोवाडे म्हणण्याच्या आरंभी अगर नंतर गद्यात तोंडी सांगितली जात असे; आणि प्रसंगानुसार पद्याची साखळी जोडण्याकरिता लहानशी विवरणात्मक भाषणे करण्यात येत. तेव्हा काही सूक्तांच्या वाचतात ओल्डेनबर्गनी म्हटल्याप्रमाणे पद्यमागाचा संबंध दाखविणारी अशी एकादी गद्य कथा असावी की जिच्यामुळे ती संभाषणे स्पष्ट होतील. परंतु बरीचशी सूक्ते म्हणजे प्रत्यक्ष नाटके नसून अर्धवट वीरकाव्य व अर्धवट नाटक अशा स्वरूपाचे पोवाडे आहेत.” *

या संवादसूक्तांपैकी श्रद्धा १०.९५ हे सूक्त सर्वांत प्रसिद्ध आहे. या सूक्तात

पुरुखा आणि उर्वशी याचा संवाद असलेल्या
ऋग्वेद-उर्वशीसंवाद

अठरा श्रद्धा आहेत. पुरुखा हा इहलोकातील एक भर्ता आणि उर्वशी ही एक अप्सरा आहे. चार वर्षेपेथ उर्वशी ही पुरुखाची पत्नी म्हणून इहलोकात राहिली. पुरुखापासून तिला

जर्म राहिल्यानंतर ती ' पाहिल्या उपेक्षमाणें ' निघून गेली. पुरुरवा तिला शोधण्याकरितां निघाला. शेवटीं एका सरोवरांत अप्सरांसरोवर कांडा करित असलेली उर्वशी त्याला आढळली. या ठिकाणीं उर्वशी व पुरुरवा यांचा जो संवाद झाला त्यातील दुजेव अशा संभांतून एवढी माहिती मिळते. सुदैवानें ही पौराणिक कथा संस्कृत वाङ्मयांत इतरत्र आढळते आणि त्यावरून कांहीं अंशी ही कथा पूर्णपणें उपलब्ध होऊं शकते. ही कथा त्रयम शतपथब्राह्मणांत (११.५.१) आढळते. त्या ठिकाणीं ऋग्वेदांतील मंत्र कथेमध्ये गोंचलेले आहेत. त्या कथेमध्ये असें म्हटलें आहे कीं, जेव्हां उर्वशीनें पुरुरवाची पत्नी होण्याचें कबूल केलें तेव्हां त्याला तीन अटी घातल्या. त्यांतील एक अट अशी होती कीं, तो नमस्वित्तीत केव्हांहि तिच्या दृष्टीस पडतां कामा नये. गंधर्वाना उर्वशी परत पाहिजे होती. उर्वशीजवळ दोन मेंढे होते आणि ते तिला फार आवडत असत. रात्री ते मेंढे तिच्या पलंगाला बांधून ठेवण्यांत येत असत. एके दिवशीं रात्रीं गंधर्वानीं ते मेंढे चोरून नेले, त्याबरोबर उर्वशीनें आक्रोश करण्यास सुरुवात केली. जवळपास दुसरे कोणी नसल्या-मुळे स्वता पुरुरवा नमस्वित्तीत त्या चोरांचा पाठलाग करण्यास निघाला. जंगमावर वल्ल घेण्यांत फार वेळ जाईल असें त्याला वाटलें. इतक्यांत गंधर्वानीं मोठा विद्युत्प्रकाश उत्पन्न करून दिवसासारखा उजेड केला. त्याबरोबर नम पुरुरवा उर्वशीला दिसला व ती निघून गेली. पुरुरवा परत आला तों त्याला उर्वशी दिसना. तिच्या वियोगदुःखानें वेढा होऊन तिचा शोध करित तो रानोमाळ मटकत राहिला. एके दिवशीं तो एका जलाशयाजवळ आला. त्यांत अप्सरा हंसीच्या रूपानें विहार करित होत्या. त्यांमध्ये त्याला उर्वशी दिसली. ऋग्वेदांत जो संवाद दिला आहे तो या ठिकाणीं झाला आहे आणि तोच विवरणात्मक मजकुरासह शतपथब्राह्मणांत आला आहे. एकंदर अठरा मंत्रांपैकीं पंधरा मंत्र शतपथब्राह्मणांत घेतलेले आहेत. पुरुरवा उर्वशीची घरी परत येण्याविषयीं वारंवार प्रार्थना करित असतो; परंतु तिचा कांहींच उपयोग होत नाहीं. शेवटीं निराश होऊन आत्मनाश करण्यास प्रयुक्त झालेला पुरुरवा म्हणतो:—

“ हे उर्वशी, तुझ्याबरोबर श्रींढा करणाऱ्या पतीचें मासे शरीर या कव्या-वरून खालीं कोसळी किंवा देशांतराला जावो. येथेंच तें जमिनीवर पडो आणि या अरण्यांतील हिंस लांडगे तें फाडून खावोत. ”

यावर उर्वशी म्हणते—

“ हे पुरुरवस, तू प्राणत्याग करू नकोस. येथे उडो टाकू नकोस. अमंगल लांडगे तुझे शरीर न खावोत. स्त्रियांच्या बरोबर चिरकाल ब्रेहू राहणें शक्य नसतें; कारण त्यांचा हृदय लांडग्यांच्या हृदयासारखा असतात. ”

पुरुरव्याचें आणि उर्वशीचें पुनर्मीलन झालें किंवा नाहीं, झालें असल्यास तें कसे झालें हे ऋग्वेदात किंवा शतपथब्राह्मणांत स्पष्ट दिलें नाहीं. तथापि असें दिसतें कीं, तो गंधर्व होऊन स्वर्गलोकांत गेला आणि तेंच त्याचें उर्वशीशीं पुनर्मीलन झालें. हा पुरुरवा-उर्वशीची कथा उत्तरकालीन वाङ्मयांत अनेक वेळा आलेली आहे. कृष्णयजुर्वेदाचें काठक ब्राह्मण, बौधायन श्रौतसूत्र, ऋग्वेदवता, हरिवंश, विष्णुपुराण आणि कथासरित्सागर यात ती आलेली आहे. कालिदासाचें ‘ विक्रमोर्वशीय ’ हें प्रसिद्ध नाटक याच कथानकावर रचलें आहे.

ऋग्वेदांतील दुसरा महत्त्वाचा संवाद म्हणजे यमयमसिंवाद (ऋ १०.१०)

यमयमो-यंवाद

होय. जुळ्या भावंडाच्या पाहिल्या जोडप्यापासून अखिल मानवजातीची उत्पत्ति झाली ही प्राचीन

कथा या सवादाच्या मुळाशी आहे. मानवजाति नष्ट होऊ नये म्हणून, कामना-प्रदीप्त झालेली यमी विकारपूर्ण शब्दात आपल्या भाषाला-यमाला संभोगास प्रवृत्त करू पहाते. परंतु, देवाचे सनातन कायदे एकाच रक्ताच्या बंधु-भगिनींच्या संबंधाचा निषेध करतात असें सांगून सौम्य शब्दात यम तिचा अनादर करतो. या सवादापैकी काही भाग अद्यापि दुर्ज्ञेय आहे, तथापि त्यांतील भाषणें नाट्यपूर्ण आहेत. पाहिल्या श्रुतेत यमीने यमाला एतत्संबंधीं विनंति केली असतां यम तिला म्हणतो—

‘ तुझा सन्ना असलें सख्य करूं इच्छित नाहीं. कारण त्यामुलें आपले-पणाच्या नात्याचें परिकेपणात रूपांतर होईल. दाशपृथिवींना आधार देणारे बलवान् अमुराचे पुत्र आपल्या समोसार पहात असतात. ’

त्यावर यमी म्हणते—

‘ अमर असणारे देवहि एकाच्या मनुष्याला त्याज्य घाटणारे हें कुरप करतात. ’ परंतु यम तिला उत्तर देतो, ‘ जें पूर्वी झालें तें आम्ही करणार नाहीं. मृत्यु आणि राण्यू हे आपले आईबाप आहेत, म्हणून आपलें बंधुभगिनीचें भेद नाहीं आहे. ’ या सवादाच्या उत्तरावर यमी म्हणते—‘ आपला हा संबंध

कोणाला कळणार ? आपल्याला कोण पहाणार आणि आपलें हें कृत्य कोण बाहेर फोडणार आहे ?' यम म्हणतो—'देवांचे हेर उघड्या नेत्रांनीं सर्वत्र संचार करीत असतात. ते कोठेंहि थांबत नाहींत.' एवढ्यानें समाधान न होऊन यमी म्हणते—'माऊ असतांना जी भगिनीं अनाथ होते तो माल असून काय उपयोग ? तसेंच बहीण असतांना ज्या भावाला दुःख प्राप्त होतें ती वेढाण असून व्यर्थ होय.' परंतु यम तिला उत्तर देतो कीं, 'आतुमगिनीं. संबध हें पाप आहे. माझ्याशिवाय अन्य पुरुषाची इच्छा कर.' याप्रमाणें कळवळ्यानें विनंति केली असतां ती निष्कल झाल्यामुळें यमी संतुष्ट होते. यमाचें भाषण शेषटपर्यंत सौम्यपणाचें आहे.

या यमयमीकथेचा शेषट कथा झाला तें समजत नाहीं, आणि घेदोत्तर-कालीन वाङ्मयांतहि या कथेचा मागमूस लागत नाहीं. हा संवाद म्हणजे दिवस आणि रात्र यांवरून रूपक आहे असें प्रो. मॅक्समुल्लर यांचें मत आहे. ही कथा अवेस्त्यांमध्येहि आहे. यावरून ती इंडो-इराणी काळांत किंवा कदाचित् मूलगृहीहि उत्पन्न झाली असावी असा तर्क होतो.

जातिसंस्थेचा उगम आणि विकास

आर्य पंजाबांत आले तेव्हां त्यांच्यामध्यें जातिसंस्थेचा उदय झाला नव्हता.

आजच्या हिंदुधर्माचें प्रमुख अंग जें जातुर्वर्ण्य तें सामाजिक वर्गव्यवस्था त्यावेळीं अस्तित्वांत नव्हतें. बाशिक, सामाजिक,

धार्मिक आणि राजकीय अशा कारणांमुळें जातुर्वर्ण्यसंस्थेचा पाया ऋग्वेद-कालीं घातला गेला. ऋग्वेदकालात चार 'वर्ग' झाले होते; चार 'वर्ण' झाले नव्हते. म्हणजे जातिबंधनें आजच्यासारखीं तीन नव्हतीं. त्यावेळीं जन्मावरून जाति ठरत नव्हती; तर प्रत्येकाम कर्मत्वातूनच होतें. तथापि समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीनें चार वर्ग नैसर्गिक रीत्या निर्माण झाले होते. इराणी लोकांमध्येहि पुरोहितवर्ग, योद्ध्याचा वर्ग व वैश्यवर्ग असे तीन वर्ग होते. आणि समाजविभागणीची ही कल्पना त्यांनीं पंजाबातूनच आपल्याबरोबर नेली होती असे हिंदुस्थानात समाजव्यवस्थेच्या सोयीच्या दृष्टीनें चार वर्ग कसे निर्माण झाले हें आतां पहावयाचें आहे.

पंजाबात आल्यानंतर आर्यांचा जनार्थीर्षी संबंध आला आणि त्यामुळें

शूद्रवर्ग

जातिसंस्था प्रथम अस्तित्वात आली. अनर्थ हे आर्यांपासून सर्वस्वी भिन्न होते. पहिला भेद म्हणजे

आर्य गौरवर्ण होते आणि अनार्य कृष्णवर्णीय होते. अनार्यांची भाषा आर्यांच्या भाषेहून सर्वस्वी भिन्न होती. त्यांचा धर्म आणि चालीरोति याहि आर्यांच्याहून निराळ्या होत्या. आपल्या प्रदेशांत नवीन आलेल्या व आपले स्वातंत्र्य आणि सुख हिरावू पहाणाऱ्या आर्यांना प्रतिकार करण्याचा अनार्यांनी साहजिकच प्रयत्न केला; परंतु त्यांच्या शारीरिक सामर्थ्यापुढे आणि सुधारलेल्या शस्त्रांमुळे प्रतीत होणाऱ्या बुद्धकौशल्यापुढे अनार्यांचा टिकाव लागेना. त्यामुळे त्यांना आर्यांचे दास्य पत्करावे लागले. ज्यांना दास्यांत रहाण्याची इच्छा नव्हती ते दूर प्रदेशांत निघून गेले; परंतु अनार्यांचा बहुजनसमाज आर्यांना शरण आला व त्यांची सेवाचाकरी करूं लागला. या अनार्यांना आर्यांनी आपल्या सेनफुड्यांत सामील करून घेतले. अशा प्रकारे आर्य आणि अनार्य हा पडिला भेद मानववंशदृष्ट्या आणि राजकीय दृष्ट्या निर्माण झाला. शारीरिक वर्णभेदापुढे हा जातिभेद तोवर झाला. वर्ण हा मूल रंगवाचक शब्द पुढे जातिवाचकहि बनला याचें कारण हेंच होय. या अनार्य जातीला 'शूद्र' असें नाव देण्यात आले. 'शूद्र' हा शब्द मूळ आर्यांमार्फेतील नव्हे, तिघुनवीच्या तारावरील एकाद्या प्रदेशाचें तें द्राविडियन नाव असावे व तें वैदिक भाषेंत प्रविष्ट झाले असावे.

हिंदुस्थानात आल्याबरोबर आर्यांना कारंवार अनार्यांशी युद्धप्रसंग येऊ लागले. तेव्हा अनार्यांपासून आपले रक्षण करण्याकरितां व आपल्या बसतीचा प्रदेश पाठविण्याकरितां

क्षत्रियवर्ण

आर्यांना आपल्यापैकी कांहीं लोक या संरक्षणाच्या कामाकरिता निराळे काढून देवावे लागले. यातून क्षत्रिय जातीचा उदय झाला. या क्षत्रियांपैकी काहीं प्रमुख क्षत्रिय लहान लहान प्रदेशाचे संरक्षक अधिपति बनले आणि जसजसा आर्यवसतीचा प्रदेश वाढू लागला तसतसे त्यांच्या अधिकारक्षेत्रांतील प्रांत मोठे होऊ लागले आणि ते एकेका प्रांताचे राजे बनले. परंपरेने त्यांच्या पिढ्यांतील मुलांना युद्धशास्त्राचें शिक्षण देण्यात येऊ लागलें आणि काहीं कालानंतर शस्त्रकौशल्याचें शिक्षण आनुवंशिक झालें आणि या युद्धकुशल लोकांची एक स्वतंत्र जाति बनली. हा भेद राजकीय दृष्ट्या निर्माण झाला.

परंतु ज्यांच्या अस्तित्वाशिवाय क्षत्रियाना जगणें अशक्य होतें व ज्यांच्या

वैश्यवर्ण

आधारावरच राजकीय व्यवस्था चालते असा एक वर्ण अस्तित्वांत असणें जरूर होतें. या कारणास्तव

जमिनीची लागवड करून धान्य उत्पन्न करणारे शेतकरी, मानवी जीविताला आवश्यक अशा अन्य वस्तु निर्माण करणारे लोहार, सुतार, सेनार, विणकर, कारागीर, व्यापारी इत्यादिकांचा एक निराळा वर्ग बनला. जगाच्या इतिहासांत कोठल्याहि प्रदेशांत राज्यव्यवस्थेचा आधारस्तंभ असणारा असा हाच वर्ग होय. याच्यामुळेच राज्यसंस्थांचे पोषण होतें. या वर्गाला 'विश्व' असें नाव ऋग्वेदांत आहे व यावरून 'विश्वस्ति' असें नाव राजांला मिळालें आहे. या वर्गातील लोकांना त्यांचे निरनिराळे धंदे फायदेशीर झाल्या-कारणानें ते आपापल्या धंद्यांत चिकटून राहिले. त्यांचीं मुलेंबाळेंहि परंपरेनें त्यांचे धंदे करूं लागलीं व अशा रीतीनें वैश्यवर्ग अस्तित्वांत आला. या वर्गातील प्रत्येक धंदेवाईकानें आपला चालू धंदाच केला पाहिजे अशा प्रकारचा निषेध अद्यापि उत्पन्न झाला नव्हता. कोणीहि कोणताहि धंदा करीत त्यामुळे सर्व प्रकारची कामे करणाऱ्यांचा एकच वर्ग बनला होता. अर्थात् हा वर्ग समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीनें निर्माण झाला.

या तीन वर्गांवरोबर चौथा एक वर्ग-ब्राह्मणवर्ग-बनत चालला होता. या

ब्राह्मणवर्ग

प्रमुख वर्गाची उत्पत्ति धार्मिक कारणांमुळे झाली. प्रारंभी

प्रत्येक गृहपति स्वतः आपल्या कुटुंबाचे यज्ञयागादि

धार्मिक विधि चालवीत असे. यज्ञयाग हे धर्माचें मुख्य अंग होतें. राजे लोक प्रारंभी यज्ञयाग स्वतः करीत असत; परंतु पुढेपुढे त्यांच्याकरितां यज्ञ करण्यास प्रतिनिधि म्हणून पुरोहित नेमण्यात येऊं लागला आणि पुरोहितांचा एक वर्गच बनला. राजांच्या आज्ञेवरून त्यांच्याकरितां हे पुरोहित यज्ञ करीत असत व त्याप्रोत्थर्थ त्यांना राजांकडून मोठी दक्षिणाहि मिळत असे. राजपुरोहिताचा मान इतका मोठा समजला जात असे कीं, त्याप्रोत्थर्थ वर्षांतून वर्षे संध्या चालत असत. सुदास राजाच्या पुरोहित्याबद्दल वसिष्ठविश्वामित्रा-मध्ये झालेली स्पर्धा प्रसिद्धच आहे. या पुरोहितवर्गाला राजेहि मोठा मान देऊं लागले. राजा युद्धास निघाला कीं पुरोहित त्यांच्याबरोबर जात असे आणि युद्धांत जयप्राप्ति होण्याकरितां त्यांच्यासाठीं देवतांची प्रार्थना करीत असे. राजांच्या सहाय्याचेंहि काम तोच करीत असे. युद्धांत राजाला जय मिळाला, कीं त्याचें श्रेय पुरोहितानें केलेल्या देवतांच्या प्रार्थनेला मिळत असे. एकाद्या वेळीं अवर्षण झालें कीं, पुरोहित पर्जन्याकरितां प्रार्थना करीत असे, आणि पाऊस पडत असे. अशा कारणांमुळे साहजिकच पुरोहितांचे

महत्त्व वाढलें आणि त्याच्या श्रद्धेयता व देवतांचे प्रसाद यांच्यामध्ये काही तरी अन्योन्यसंबंध आहे असे समजण्यांत येऊ लागलें. त्यामुळे हा वर्ग वाढू लागला आणि सर्वसामान्य जनतेलाही आपण आपली धार्मिक कृत्ये स्वतः करण्यापेक्षा पुरोहितवर्गाकडून करवून घ्यावीत त्यामुळेच आपणांवर देवतांचा प्रसाद होईल असे वाटू लागलें.

पंजाबप्रांतांत येण्यापूर्वीच आर्यांमध्ये मंत्ररचना सुरू झाली होती. हे सर्व मंत्र जतन करून ठेवणे जरूर होतें. दिवसानु-
 प्राक्षणवर्गाच्या सरत्तांची दिवस नवे नवे कवि उदित होऊं लागले आणि
 आणखी कारण ही धार्मिक मंत्ररचना क्षपाद्याने वाढू लागली.

सर्वच ऋषि क्रिया पुरोहित कवि नव्हते. जे मंत्ररचना करीत नव्हते ते हे सर्व मंत्र पाठ करीत असत आणि प्रसंगानुसार त्यांचा उपयोग करीत असत. तथापि वर्षानुवर्ष नवीन रचना होत असल्याकारणाने हे मंत्रवाङ्मय एवढे विस्तीर्ण झाले की, लेखनाभावी ते पाठ करण्याकरिता एक हतंत्र वर्ग असणे जरूर झालें. याचबरोबर हेही स्थानांत घेतले पाहिजे की, या यज्ञेला अनेक शतके लागल्याकारणाने मूळ वैदिक भाषा सर्वसामान्य जनतेला समजण्यास थोडी अवघड वाटू लागली. त्यामुळे या वाङ्मयाला एक प्रकारचे पाश्चात्य झाले आणि तज्ज्ञ असणारे पुरोहितवर्ग याचा एकमेव धारक आणि रक्षक बनला. वैदिक मंत्रांचे रक्षण, पठण आणि अभ्यापन व समाजाच्या धार्मिक विधींचे आचरण हे या प्राक्षणवर्गाचे काम होऊन बसलें. याखंडांची शिक्षण परंपरेने पिढ्यांना देण्यांत येऊं लागले व प्राक्षण हा एक वर्ग बनला आणि त्याने सर्व वर्गांत अग्रस्थान मिळविलें. पुरोहितवर्गाला समाजांत अग्रस्थान मिळाल्याचे जगाच्या इतिहासांत हे एकच उदाहरण आहे. इतर सर्वच योष्यांच्या वर्गाला प्राधान्य मिळालेलें आहे. अशा प्रकारे आर्यांनी सांगितलेल्या कारणांमुळे श्रद्धेयकाटीन समाजांत चार वर्ग निर्माण झाले. ही व्यवस्था दृढ होऊन तिचेच उत्तरकाळांत चतुर्वर्ण्यांत स्फूर्त झाली.

देवता

श्रद्धेयकाटीन देवतांच्या स्वरूपासंबंधी अनेक मते मांडण्यांत आली आहेत.

देवतास्वरूप

यास्काचार्यांच्या निरुक्तांमध्ये मुद्दा वैदिक देवतांच्या स्वरूपासंबंधी इतिहासिक आणि नैमागिक अशा दोन टप्पे मांडण्यांत आल्या आहेत; म्हणजे

चारककाळीं सुद्धा वैदिक देवतांच्या मूळ स्वरूपांयइल निश्चित ज्ञान नव्हतें. अर्वाचीन संशोधनामुळें देवतास्वरूपें निश्चित करण्याच बरीच मदत झाली आहे. तथापि अजूनहि या बाबतींत एकमत झालेलें नाहीं. देवतांच्या स्वरूपांचा निर्णय करण्याकरितां ज्या ज्या उपपत्ति पुढें आलेल्या आहेत त्यांचा उल्लेख त्या त्या देवतांच्या वर्णनप्रसंगी येईलच. कोणत्याहि एका उपपत्तीनें सर्व देवतांच्या स्वरूपाचा निर्दोष निर्णय लागलेला नाहीं. डॉ. व्ही. जी. रेळे यांनीं जुकतीच एक शरीरशास्त्रविषयक उपपत्ति मांडलेली आहे, x ज्ञानतंतूंच्या प्रकृतिविज्ञानावरून (Physiology of the Nervous System) समजून येणारे निरनिराळे भाग किंवा अवयव हेच ऋग्वेदांतील सर्व देवतांच्या स्वरूपवर्णनांत आभिप्रेत आहेत, असें सिद्ध करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला आहे. निरनिराळ्या देवतांचीं वर्णनें व त्यांचे परस्पर संबंध यांशीं घरील ज्ञानतंतूंच्या प्रकृतिविज्ञानाचें साम्य जुळतें किंवा नाहीं हा प्रश्न निराळाच आहे. परंतु या अत्यंत अर्वाचीन आणि केवळ सूक्ष्म बुद्धीनेंच शोधल्या गेलेल्या शास्त्राचें ज्ञान आपल्या प्राचीनतम पूज्यांवर लादणें असमजस आणि काजील स्वाभिमान. दृष्टांक होईल. या शास्त्राचें ज्ञान त्यांना होतं असें क्षणभर वादाकरितां गृहीत धरलें तरी तें ज्ञान शास्त्रीय ग्रंथद्वारे व्यक्त न करतां धार्मिक देवतांद्वारे व्यक्त करण्याची जरूरी त्यांना कां मासली ! शास्त्रज्ञान धर्मद्वारां व्यक्त करण्याची अजब कल्पना त्यांना कोटून सुचली, हा प्रश्न सर्वोत महत्त्वाचा आहे आणि याला उत्तर मिळणें शक्य नाहीं. तेव्हा खोलांत गिरून त्या उपपत्तीचें निरीक्षण करण्याची आवश्यकता उरतच नाहीं. असो. 'यस्य वाक्यं स ऋषिः या तेनोच्यते सा देवता' या सर्वानुक्रमणींतील व्याख्येनुसार ऋग्वेदांत अनेक ऋषि आणि अनेक देवता आहेत. त्या सर्व देवतांचा उल्लेख येथें करणें शक्य नाहीं; आणि त्याची जरूरीहि नाहीं. कांहीं महत्त्वाच्या देवतांचीं साधारणतः निश्चित झालेलीं स्वरूपें कशीं आहेत तें येथें पहावयाचें आहे. ऋग्वेदांत खालील देवता प्रामुख्याने आलेल्या आहेतः—

इंद्र, अग्नि, मित्र, वरुण, आश्विनौ, मरुत, रुद्र, सोम, उपस, घौ, प्रमिथी, सविता, विश्व, पूष, सूर्य, पर्जन्य, वात, यम, आदिति, आप, अपा नपाद, विश्वेदेव, इत्यादि.

यांपैकी कांहीं देवतांच्या स्वरूपाविषयी आणि कार्याविषयी येथे थोडक्यांत विवेचन करण्यांत येत आहे—

इंद्र—ऋग्वेदांतील अडीचशेहून अधिक सूक्ते इंद्रदेवतेचीं आहेत. इंद्र हा ऋग्वेदीय आर्यांचा प्रियतम देव आहे. कांहीं विद्वानांच्या मते इंद्र ही आर्य हिंदुस्थानांत आल्यानंतर कल्पिलेली देवता आहे. त्याच्या उलट हिंदु-

स्थानांत येण्यापूर्वीची ती देवता आहे असेहि मत प्रचलित आहे. इंद्राचे स्वरूप अनेकांनीं अनेक प्रकारें सांगितलें आहे. उदाहरणार्थ—वादळ, आकाश, वर्षा, सूर्य, अग्नि इ. इंद्रदेवतेचीं म्हणून जीं कार्ये सांगितलीं आहेत तीं यांपैकी कोणत्याहि स्वरूपासुद्धें उत्पन्न होत माहींत. उत्तरध्रुव हें आर्यांचें मूळ स्थान होतें असें सिद्ध करतांना जो. टिळकांनीं इंद्र देवतेच्या स्वरूपासंबंधीं बरोबर उपपत्ति बसविलेली आहे. तिचें वर्णन पहिल्या विभागांत जालेंच आहे. इंद्र ही उत्तरध्रुवप्रदेशातील देवता आहे इंद्र आणि ध्रुव यांचें पारंपार युद्ध होतें. इंद्र ध्रुवाचा किंवा जह्नीचा वध करून प्रकाश, जल आणि गर्भ (किरण) याची मुक्तता करतो. उत्तरध्रुवप्रदेशांत सूर्य कांहीं महिने अदृश्य असतो. पृथ्वीच्या भोंवतीं वायुरूपी जलाचा प्रवाह सूर्यप्रकाशाशीं समांतर असा नेहमीं वाहत असतो. सूर्य अदृश्य होतो म्हणजे ध्रुवनामक एक काल्पनिक दृष्ट शक्ति सूर्याचा आणि जलाचा मार्ग आडवते, तेव्हा इंद्र ध्रुवाशीं युद्ध करून त्याचा वाटाव करतो आणि सूर्य उगवतो व जलप्रवाह चालू होतात, अशा प्रकारची इंद्राची मूळ कल्पना आहे. कालांतरानें ही मूळ कल्पना आर्य विसरले. इंद्र ही देवता शिळक राहिली. परंतु तिचें स्वरूप बदललें. हिंदुस्थानांत आल्यानंतर इंद्राला राष्ट्रदेवतेचें स्वरूप प्राप्त झालें. अनावीशीं पारंपार येणाऱ्या युद्धप्रसंगांमुळे इंद्रही रणदेवता आणि राष्ट्रदेवता बनली. दामाघुभिर्वीना सुद्धा कापावयास लावणाऱ्या इंद्राची प्रचंड शक्ति, त्याची युद्ध-प्रियता अणि वृषवध यांचें वर्णन इंद्रसूक्तांतून नेहमीं आढळतें. इंद्र हा 'घो' चा पुत्र आहे अशी कल्पना आहे. त्याला सोमपान अतिशय प्रिय आहे. त्यामुळे त्याच्या अंगात वीरश्रीचा संचार होतो. सोमपानासाठीं आणि युद्धांत साहाय्य देण्यासाठीं इंद्राला नेहमीं बोलाविलें जातें. पर्जन्यवृष्टीचा उत्पादक इंद्र आहे. पर्जन्याकरिता त्याची प्रार्थना केलेली आहे. इंद्राच्या कार्याची बरीचशी कल्पना मागे दिलेल्या इंद्रसूक्ताच्या भाषांतरावरून येईल, तेव्हा त्याचा विस्तार करण्याचें येथें प्रयोजन नाहीं.

इंद्रसूक्तांच्या खालोखाल अभिसूक्तांची संख्या आहे. अभि या

अभि

देवतेचे स्वरूप स्पष्टच आहे. गृह आणि यज्ञिय अशा दोन्ही अग्नीचा अधिदेवतेत समावेश होतो. अभि हा देवांचा पुरोहित आहे. यज्ञामध्ये देवांना

आणण्याचे काम त्याचे आहे. 'निरनिराळ्या देवतांना उद्देशून दिलेले हवि त्या त्या देवतांकडे पांचविणे हे त्याचे प्रमुख कार्य आहे. इंद्र हा योद्ध्यांचा देव आहे तर अभि हा कुटुंबवत्सल मनुष्याचा देव आहे. तो त्याच्या वायका-मुलांचे संरक्षण करतो व कुटुंबाचा उत्कर्ष करतो. तो मर्त्यांचा साहाय्यक आहे. आंगिरस् हव्यवाहन, दमूना, गृहपति अशा त्याचीं दुसरीं नांवे आहेत. 'पहिला अतिथि' असेंहि त्याला म्हटले जाते. गृहसंबंधी कोणत्याहि संस्कारामध्ये अग्नीची पूजा आणि स्तुति असते. सर्व वावर्तीत त्याचा आशीर्वाद मागितला जातो. पुराणकथांचो उत्पत्ति आणि काव्य यांचे निद्वय निदान अभिसूक्तांच्या वावर्तीत तरी मानतां येणार नाही. घृतादि हविर्द्रव्ये अग्नीत टाकलीं गेल्यामुळे यज्ञिय अग्नीच्या प्रचंड त्याळा होत असत आणि अशा वेळीं अग्नीची ज्वालारूपी शिंगामुळे वृषमाशां, जौरानें उसळणाऱ्या व आवाज करणाऱ्या ज्वाळांमुळे अश्वाशीं आणि ज्वाळांच्या गतिगत्यामुळे गरुडपक्ष्याशीं तुलना केलेली आहे. अशा प्रकारच्या आलंकारिक वर्णनामुळे आणि ऋषींच्या गूढ भाषेमुळे अशिकथांची उत्पत्ति झालेली आहे.

वरुणाचे अधिकारक्षेत्र मोठे आहे. यावापुढिची वरुणाच्या सामर्थ्या-

वरुण

मुळे स्थिर राहतात. सूर्याला आधार त्यानेच दिलेला आहे. व त्याचा मार्गहि आसून दिलेला

आहे. त्याच्या राज्यांत पश्यांना, वायूला किंवा चंचल पाण्यालाहि प्रवेश नाही. चंद्र आणि असंख्य तारे आपापल्या मार्गानें जात असतात ते वरुणाच्या आज्ञेमुळेच. तो दीर्घायुष्य देतो. दुःखापासून, चुकीपासून आणि पापांपासून तोच मुक्त करतो. सूर्य आणि तारे हे त्याचे नेत्र आहेत. तो उच्चतम प्रदेशांतील आपल्या सुवर्णसिंहासनावर बसतो आणि पृथ्वीवर घडणाऱ्या सर्व गोष्टी पहातो. मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील विचारसुद्धां त्याच्या दृष्टीतून सुटत नाहीत. जगातील नीतिमत्तेचा तो सूत्रधार आहे. दोषांचे निरीक्षण करणारी, सत्यपालक, जगदुत्पादयित्री अशा एकाची वरुणदेवतेची कल्पना ऋग्वेदां-

तील इतर कोणत्याही निसर्गनिर्गित देवकल्पनेहून एकेश्वरी मताला जास्त जवळ आहे.

दृश्यमान आकाशाला व्यापून रहाणारी अदृश्यमान शक्ति असें वरुणाचें वर्णन ऋग्वेदीय ऋषींनी केलें आहे. वरुण ही सर्व व्यापक देवता आर्किटिक प्रदेशांतील आहे असें तो. टिळकांनी दाखविलें आहे. पृथ्वीमोक्षतां किरणान्या

वरुण आणि
अहुरमज्द

जलप्रवाहांचा आणि सूर्यप्रकाशाचा तो चालक आहे. खालचा समुद्र किंवा पाताळ हें त्याचें मुख किंवा राज्य आहे. आर्य पंजाभात आले तेव्हां त्यांच्या मध्यें वरुणदेवता होती. पारशी लोकांनीं तो आपल्याबरोबर नेला. तेथे 'अहुरमज्द' असें नाव तिला प्राप्त झालें. अहुरमज्द आणि वरुण यांच्या मध्यें अप्रत्यक्ष कां होईना पण अतिशय साम्य आहे. 'अहुरमज्द' यांनीं 'अहुर' हें 'असुर' शब्दाचें रूप आहे. आणि वरुणाला 'असुर' हें विशेषण अनेकदा लायलेलें आहे. वरुण हा आदित्यांचा मुख्य आहे. आदित्याचें पारशी धर्मातील 'अमेश स्पेन्त' यां साम्य आहे. 'अहुरमज्द' हा त्या सर्वांत श्रेष्ठ आहे. ऋग्वेदांत मित्र आणि वरुण यांचें फार सख्य आहे. 'मित्रावरुणौ' या खोडदेवतेचीं सूक्तां ऋग्वेदांत अनेक आहेत. पारशी धर्मांतहि 'मित्र' ची गणना 'अमेश स्पेन्त' मध्यें केली नसली तरी 'अहुर' आणि 'मित्र' यांचें सख्य आहे. प्रो. स्पेगेल डॉ. विंडिमान इत्यादिकांच्या मते वरुण आणि अहुरमज्द यांत कोणतेहि साम्य नाही. वरुण आणि ग्रीक (Ouranos) यांच्यांत सर्व मतींत साम्य नाही. एकंदरीत वरुण ही मूळ आर्किटिक आणि इंडो-इराणीय मता आहे. ऋग्वेदांत वरुण ही समुद्रदेवता आहे असें सामान्यतः जरी टलें नसलें तरी काहीं मतांत पृथ्वीवरील आणि अंतरिक्षांतील जलतत्त्वाशींचा अशा रीतीने संबंध जोडला आहे की, त्यामुळे ऋग्वेदोत्तरकालीन द्धर्म्यांत त्याला जलदेवतात्व प्राप्त झालें. वरुणाला जलदेवतेचें स्वरूप कसें प्राप्त झालें हें प्रो. रोय पुढीलप्रमाणें सांगतातः—

'ऋग्वेदांतील काहीं सूक्तांत या रूपांतराचीं अंगर, विकासाचीं बीजे आहेत. ज्याप्रमाणें जमीचा पृथ्वीशीं संबंध आहे, वायु आणि वादळ यांचा अनुक्रमे आकाश (Heaven) आणि अंतरिक्ष (Atmosphere) यांशी

वरुणाचें जलदेवतेत
रूपांतर कसें झालें ?

संबंध आहे, त्याप्रमाणे वरुणाचा एके ठिकाणी समुद्रजलाशी संबंध दाखविलेला आहे. ऋ. ७.८७.६ यांत असे म्हटले आहे की तो समुद्रांत बुडतो. ऋ. ८.५२.१२ यांत म्हटले आहे की नया वरुणाला येऊन मिळतात. आतां एका पक्षां वरुणाचे सर्वव्यापकत्व स्थापित झाले होते व दुसऱ्या पक्षां नया पृथ्वीच्या अंतापर्यंत वाहतात आणि समुद्राला मिळतात अशी कल्पना बांधली गेली, तेव्हां यावरून पृथ्वीला व्यापणारा असा एक समुद्र आहे अशी नवी कल्पना केली गेली. अशा रीतीने समुद्र आणि अनंत आकाश यांच्या कल्पनांचे ऐक्य झाल्यामुळे पुढील काळांत वरुणाला जलदेवतात्व प्राप्त झाले.*

ऋग्वेदांत अंतरिक्ष आणि जल यांचा संबंध उल्लेखित आहे हे आपण मागे पाहिलेच आहे; अंतरिक्षांतून जलप्रवाह सूर्यगतीच्या दिशेने आणि सूर्यगतीला समांतर असे वाहतात अशी आर्यांची कल्पना होती.

‘वरुण हा शब्द ऑस्ट्रो-एशियाटिक आहे असे मो. प्रसिलुस्की सिद्ध करून पहातात. (JRAS 1933) समुद्र या अर्थी ‘वरुण’ शब्द ऑस्ट्रो-एशियाटिक नाही. ‘मरु’ असा एक शब्द उत्तरकालीन संस्कृतात आहे व त्याचा उपयोग क्वचित् केलेला आढळतो।

‘मरु’ या संस्कृत आणि पाली शब्दाचा अर्थ वाळवंट असा आहे; या दोन शब्दांमार्फत वरुण शब्द निपन्न झाला असे त्यांनी म्हटले आहे. कारण ऑस्ट्रो-एशियाटिक भाषांपैकी मलई भाषेमध्ये ‘वरुह’ या शब्दाचा समुद्र, समुद्रकिनारा, उथळ जमीन असा अर्थ आहे. या शब्दाशी ‘मरु’ आणि ‘मरु’ या शब्दांचे साम्य आहे; ‘मर्यादा’ हा संस्कृत शब्दही ‘मरु’ या शब्दाशी संबद्ध आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे; परंतु ते सिद्ध होऊ शकत नाही ‘मर्यादा’ हा शब्द लॅटिन Mare व इतर इंडो-यूरोपियन शब्द यांच्या वर्गात सामान्यतः समाविष्ट केला जातो. वरुण ही ऑस्ट्रो-एशियाटिक जलदेवता होती असे सिद्ध करण्यास यत्किंचित्ही प्रयत्न नाही.†

ऋग्वेदांत मित्राचे स्वतंत्र असे एकच (ऋ. २.५९) सूक्त आहे.

* ZDMG VI 73 referred to by Muir OST. Vol. V. 75.

† Dr. A. B. Keith-Indian Historical Quarterly, June 1933.

‘मित्रावरुणौ’ या जोडदेवतेचीं सूक्तं अनेक मित्र आहेत. मित्र ही इंडो-इराणी देवता आहे. ती दिव-

साची देवता आहे असें प्राचीन साप्यकारांचें मत आहे. पण अर्वाचीन विद्वानांना ते मान्य नसून त्यांच्या मते मित्र म्हणजे कृपालु सूर्य होय. मित्र हें नांव लोकांशीं असलेला त्याचा केहसंबंध दाखवितें. आदित्य हें त्याचें दुसरें नांव आहे. मित्र लोकांचें निरीक्षण करीत असतो, त्यांना कार्यप्रवृत्त करीत असतो. यावापृथिवींना धारण करणारा तोच आहे. त्यानें घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणें चागणाराला विपुल संपत्ति मिळते. त्यानें रक्षिलेल्याला कधीं दुःख होत नाही. त्याचा महिमा यावापृथिवीहून मोठा आहे. उच्चरघुनाच्या प्रदेशात दिवसा दिसणारा सूर्य म्हणजे मित्र होय असें लो. टिळकांनीं आपलें मत मांडलें आहे.

सूर्य, सविता, विष्णु, पूषन्, या सर्व सूर्यदेवता आहेत. उदय पावणारा

तसें

प्रत्यक्ष सूर्य हें सूर्यदेवतेचें स्वरूप होय. ‘हिरण्य’ हें

सूर्याचें मुख्य विशेषण आहे. सूर्याच्या तेजस्वी

स्वरूपाचें वर्णन आलंकारिक रीतीनें केलेलें आढळतें. सूर्याचें सामर्थ्य प्रत्यक्षच आहे. तो जागृति उत्पन्न करतो. देवाना आणि मर्त्यांना सर्व चांगल्या गोष्टी तो देतो. जीवन देणारा तोच आहे. संततीकरिता त्याची प्रार्थना केली आहे. आपल्या एक अगर अनेक अश्वयुक्त रथात बसून अंतरिक्षातून मार्ग चालत असता खालीं चाललेल्या सर्व गोष्टी तो पहातो.

सूर्याचें स्वरूप दृश्य आणि जड आहे तर सवित्याचें स्वरूप सूक्ष्म आणि

सविता आध्यात्मिक आहे. सविता ही सूर्याची प्रेरक शक्ति

आहे. सूर्याच्या आणि सवित्याच्या वर्णनामध्ये

पुष्कळ साम्य आहे. उगवणारा आणि सावळणारा असें दोन्ही प्रकारचें सवित्याचें स्वरूप आहे. षोडशांशा आध्यात्मिक स्वरूपासुद्धें सवित्याला सूर्याहून भिन्नत्व प्राप्त झालेलें आहे. ऋ. ३.६२.१० म्हणजे सवितृदेवतेला उद्देशून असलेला प्रसिद्ध गायत्रीमंत्र होय. पुष्कळशीं सवितृपुक्तें प्रातःकालच्या किंवा सायंकाळच्या यज्ञाकरिता रचल्यासारखी दिसतात. तथापि काहीं सूक्तांतून नैर्दयपूर्ण भंज आढळतात. ऋ. १.३५ हें सूक्त या दृष्टीनें पहाण्यासारखें आहे. मग या सूर्यदेवतेला भिराळें अस्तित्व आहे व तिच्याकरितां एक

सूक्त (ऋ. ७.४१) आहे. तथापि मूलतः मग हें सवित्याचें दुसरें नांव आहे. मग हा आदित्यापैकी (आदितिपुत्रांपैकी) एक आहे आणि एवढ्या-करितां ती सूर्यदेवता आहे असें म्हटलें आहे.

पूषन् (पोषण करणारा) या देवतेमध्ये सूर्यदेवतेचें प्राचीन स्वरूप दिसून येतें. सूर्याच्या इतर नांवांमध्ये समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेचे-पशुपालनवृत्तीचे-अंगोप दिसत नाहींत.

पूषन्

पूषन्चे स्वरूप पशुपालन, युद्ध-प्रियता आणि पौराहित्य या तिन्ही गुणांनी युक्त असें आहे. पूषन् ही पशुपालांची देवता आहे असें नेहमीं म्हणण्यांत येतें. परंतु तें तिचें एक अंग आहे. पूषन्च्या केसांची श्रेणी घातलेली आहे, तो पशूंचा रक्षक आहे, या दोन बाबतींत त्याचें रुद्राशीं साम्य आहे. त्याचा चेहरा भयंकर आहे. केव्हां केव्हां तो तेजस्वी दिसतो तर केव्हां केव्हां अंध-कारमय असतो. त्याच्या हातांत सोन्याची कुन्दाड अगर तरवार असते. मारहाण कुलाचा (ऋग्वेदाचें सहावें मंडल) तो फार आवडता दिसतो. या कुलाची ती प्रिय युद्धदेवता आहे. इंद्र आणि मरुत् यांच्याबरोबर त्याला नेहमीं बोलावले जातें. हरवलेलीं जनावरे तो शोधून देतो आणि चुकलेल्यांना रस्ता दाखवितो.

विष्णु हीहि सूर्यदेवता आहे. ऋग्वेदांत विष्णूचा फारसें महत्त्व असलेलें दिसत नाहीं. त्याच्या गाहात्म्याची ऋग्वेदात केवळ प्रभात झालेली आहे. त्याचीं सूक्तें थोडीं आहेत.

विष्णु

विष्णु आपल्या तीन पावलांनीं आकाश आक्रमितो, हा त्याचा विशेष आहे. विष्णूचीं तीन पदे कोणतीं याबद्दल यास्ककाळीं सुद्धां मतभेद होते. शाक-पूणीच्या मतें पृथ्वी, अंतरिक्ष आणि द्यौ हीं व और्णवामाच्या मतें उदयाचळ (समारोहण), आकाशमध्य (विष्णुपद), आणि अस्ताचळ (गयशिरस्) हीं तीं तीन पदे होत, असें यास्काचार्य म्हणतात. बहुतेक अर्वाचीन ग्रंथ-कारांचें मत और्णवामाच्या विवरणाला अनुकूल आहे. पण लो० टिळकांच्या मतें विष्णु ही आर्किटिक देवता आहे. विष्णु गोल चक्राप्रमाणें फिरतो, त्याच्या रथाला नव्वद् घोडे आहेत व त्यांना चार नावें आहेत (ऋ. १.१९९.६). यांत नव्वद् दिवसांचा एक वर्षा चार ऋतूंचें मिळून झालेले वर्ष आभेप्रेत दिसतें. यावरून सूर्याची वार्षिक गति हा विष्णूच्या पराक्रमाचा पाया दिसतो.

इंद्रवृषयुद्धामध्ये तो इंद्राचा साहाय्यक आहे. विष्णूची दोन पावले दिसतात, तिसरे दिसत नाही. पक्षी तेथे पोहोचू शकत नाहीत (ऋ. १.१५५. २) याचे विवरण उदय, गम्य आणि अस्त ही तीन पावले होत या उपपत्तीने होत नाही. वर्षाच्या तीन भागांपैकी दोन भाग सूर्य क्षितिजावर होता व तिसऱ्या भागांत तो क्षितिजाखाली गेल्यामुळे अदृश्य होता. म्हणून तिसरे पाऊल मानवदर्शनातीत होते. तिसऱ्या पावलांत तो अंधकारव्याप्त अमल्या-मुळे ' शिपिविष्ट ' असे जे नांव त्याला मिळाले आहे ते योग्यच आहे. (ऋ. ७.१००.६). अशा रीतीने लो० टिळकांनी विष्णूचे आर्किडक मूळ सिद्ध केले आहे.

अश्विनौचीं सूर्ये श्रग्वेदांत बरीच आहेत. अश्विनौचे ग्रीक देवता
 ' Dioskouroi ' हीं सम्य आहे. जर्मन व
 अश्विनौ लेटिश वाइमयांतहि अश्विनीशीं सम देवता आढळ.

तात. अश्विनौचे मूळ स्वरूप काय होते याविषयी यास्ककाळींमुद्दां निश्चित ज्ञान नव्हते. याचाश्विनी, दिवस आणि रात्र, चंद्रसूर्य, दोन ऐतिहासिक राजे अशीं भिन्न भेदे प्राचीन टोकाकारांकडून प्रदर्शित करण्यात आली आहेत. अर्याचीन संशोधकांनी दोन संधिप्रकाश, दुध आणि शुक्र हे तारे, मिथुनराशीतील दोन तारे हीं नवीन स्वरूपे मांडली आहेत. परंतु यापैकी कोणत्याहि उपपत्तीने अश्विनींनी साहाय्य केलेल्या आशितांचे त्यांच्या संकटकालाचे आणि स्थलाचे निर्दोष स्पष्टीकरण होऊ शकत नाही. तसेच अश्विनौंनी त्या पीडितांची अंधकारापासून मुक्तता केली असे फा वर्णन केले आहे हेहि स्पष्ट होत नाही; असे लो० टिळकांनी दाखवून दिले आहे आणि आर्किडक उपपत्तीच्या योगाने रेन, मुग्धु, दीर्घतमस्, अत्रि सप्तऋषि, ऋज्जाश्च (Helios च्या ग्रीक कथेसह) इत्यादि कथांचा बरोबर उलगडा करून अश्विनौ म्हणजे उत्तरध्रुवाच्या प्रदेशांत पाताळांत येलेल्या सूर्याला वर आणणारे उपाकालापूर्वीचे अग्रदूत होत असे गोठ्या कल्पनेने सिद्ध केले आहे. अश्विनी हे धौचे पुत्र आणि उपेचे पति आहेत. कधी कधी त्यांना तिचे वंधु किंवा पुतहि म्हटले आहे. हे पुत्रोकाचे वैध आहेत. मनुष्यांच्याकरिता ते औषधे आणतात आणि संकटग्रस्तांना साहाय्य करतात. ते अंधांना दृष्टि देतात, पंगुला पाय देतात. अश्विनौचे वर्णन तेजस्वी रीतीने केलेले आहे. पक्ष्यांनी ओढला जाणारा त्यांचा रथ व त्याचीं सर्व उपांगे सोन्याचीं आहेत-

ते तरुण, सुंदर आणि विचारादत्तके चपल आहेत. सकाळीं, दुपारीं आणि सायंकाळीं ते यज्ञस्थानी येतात. त्यांनीं रथ जोडला म्हणजे उपेचा उदय होतो. अश्विनौचें एक सूक्त भाषांतररूपानें मार्गें आलेच आहे.

मरुतांची संख्या प्रथम सात होती, नंतर ती एकवीस झाली
पुढें अनेक वेळा ही संख्या निरनिराळी सांगितली
मरुत् आहे. केव्हां केव्हां ती एकशेंऐशोपयेंत गेलेली आहे.

रुद्र हा मरुतांचा पिता आहे आणि अग्नि ही त्यांची माता आहे. इंद्राला साहाय्य करणें, युद्धात सदादित त्याच्या भागोभाग असणें हें त्यांचें प्रमुख कार्य आहे. ते स्वच्छ, सूर्यासारखे तेजस्वी आहेत. ते घौचे सेवक आहेत. सोन्याच्या चक्राकणाच्या अलंकारांनीं ते आपलीं अंगें सुशोभित करतात. त्यांच्या डोक्यावर सोन्याचें शिरस्त्राण असतें, छातीवर सोन्याचें चिलखत असतें आणि हातांत लकाकणारे बाण व तरवारी असतात. ते हारिणांमार्गें सुंदर आहेत. ते द्यौराप्रमाणें लढाईत घुसतात. त्यांची गर्जना सिंहासारखी आहे पर्यंत त्यांच्यापुढें नमतात. चाकांतील आन्याप्रमाणें एकत्र राहून ते पराक्रम करतात. ते रानटी अस्त्रासारखे आहेत आणि त्याचे पजे धातूचे आहेत. पक्ष्याप्रमाणें ते आपले पंख पसरतात. उड्डाण करण्यांत ते परस्परांची स्पर्धा करतात. आकाशाच्या छतांतून ते पर्जन्यशुष्टि करतात. उत्कृष्ट योद्धे आणि चामले थोडे यांची ते आपल्या भक्तावर खेरात करतात. मरुत् ही वादळाची देवता (Storm God) आहे, असें सामान्यतः समजण्यांत येते। परंतु मरुतांचें सर्व वर्णन या स्वरूपाशीं जुळत नाहीं.

संपूर्ण नववें मंडळ सोमासंबंधीं आहे. मूल १: सोम म्हणजे जीपासून
सोमरस पिऊन काढीत असत ती वनस्पति होय.

सोम

उत्तरकालीन वाङ्मयात आढळणारा सोम शब्दाचा

चंद्र हा अर्थ ऋग्वेदातहि आहे. याच प्रकरणांत मार्गें लिहिण्याप्रमाणें नवम मंडळ हे सोमवागात विनियोग करण्याकरिताच रचलें आहे व त्यामुळे सोम-यागांतील सोमाच्या उपयोगनासंबंधांच्या निरनिराळ्या कृतींचें, उ. पर्यंतानून सोम आणणें, तो पिळणें, छिंदारीच्या वस्त्रातून गाळणें, माझ्यांतून ओतणें, दुधांत मिसळणें, इंद्राला सोमपानार्थ बोळावणें, सोमाची आणि इंद्राची स्तुति इ त्यादींचें लावलचक आणि कटाळप्राणें वर्णन सर्व सोमसूक्तांतून केलेलें आहे. तरी मुद्दां क्वचित् ठिकाणीं सुंदर उपमा येऊन जाते.

उपस् देवतेच्या स्वरूपासंबंधी वाद असण्याचें कारण नाहीं. परंतु ती

उपस्

कोणत्या प्रदेशांतील आहे याबद्दल वाद आहे. ही उपा

पंजाबातील आहे असें बहुतेक ग्रंथकारांचें मत आहे.

परंतु उपादेवीचें जें संपूर्ण वर्णन ऋग्वेदांत आलें आहे तें यामुळें उपपन्न होत नाहीं. उपा ही देवता मूळ धार्मिक प्रदेशांतील आहे असें लो. टिळकांनीं सिद्ध केले आहे आणि हें मान्य करणें कोणालाहि प्राप्त आहे. यासंबंधीचें विवरण पहिल्या विभागांत आलेलेच आहे. उपेचीं कांहीं सूक्तां पंजाबांत आल्यानंतर रचलीं गेलीं असतील असें शक्य आहे, परंतु उपादेवता मूळ उत्तरभुवमदे-शांतील आहे हें मान्य करावयास पाहिजे. उपादेवतेचें कार्य असें विशेष नाहीं. तिच्या सूक्तांचें महत्त्व सुंदर नापेंत आहे. उठावदार आणि आलंकारिक वर्णनानें उपासूक्तां सजलेलीं आहेत. उपा ही रथात बसून येते. ती सूर्याला आणते. ती लोकांना जागें करून कार्यप्रवृत्त करते; धर्माप्रकाश देऊन अंधकाराचा नाश करते व लोकांना आपापल्या उद्योगाना जाण्या-करितां प्रकाशानें रस्ते स्पष्ट करते. ती 'धौ' ची मुक्ती आणि रात्रीची भयिनी आहे. अश्विनौ हे तिचे पति आहेत. केव्हां केव्हां अग्नि हाहि तिचा पति आहे असें म्हटलें आहे. कारण उपा उदित सारवायरोपर गुप आणि यज्ञिय कार्याकरितां अग्नि प्रदीप्त केला जातो. मागे दिलेल्या उपासूक्तांवरून उपेच्या इतर सूक्तांच्या कान्यपूर्णत्वाची कल्पना येण्यासारखी आहे.

धौ आणि पृथिवी (धावापृथिवी) या अत्यंत प्राचीन देवता आहेत.

भोकांच्या प्रमुख देवतेः (Zeus) असलेल्या साम्या-

धावापृथिवी

वरून साधारण अशी कल्पना होते कीं, हिंदु देवता-

समूहांत धौला वरेंच महत्त्व असेल. पण वस्तुस्थिति

तशी नाहीं. केवळ धौ या देवतेचें स्वतंत्र असें एकहि सूक्त नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर धावापृथिवीच्या थोड्याशा सूक्तांत धौचें विशेष महत्त्वहि वर्णिलें नाहीं. धौ हा शब्द शेकडों वेळां उपयोगात आणलेला आहे. परंतु त्याला केवळ आकाश हा अर्थ आहे. त्याला सचेतन देवतास्वरूप प्राप्त झालें नाहीं. जसें पृथ्वीला देवांचें मातृपद मिळालें आहे तसें धौला देवाचें विशेषतः इंद्र, अश्विनौ आणि उपस् यांचें पितृपद मिळालें आहे. याहून उच्च प्रकारचें स्थान त्या दोहोंनाहि मिळालें नाहीं. त्यांच्या स्तुतीमध्ये अतिशयोक्त वर्णन मज्जीच नाहीं. त्यांचीं म्हणून कांहीं काव्ये सांगितलीं आहेत, परंतु तीं

मूळ निराळ्याच देवतांची असून नंतर यांच्याकडे सोंपविली आहेत. यशाला देयांकडे पांचविण्याचें अग्नीचें काम यावापृथिवींना सांगितलें आहे (ऋ. २-४१-२०). एका सूक्तामध्ये (ऋ. ६-७०-१) यावापृथिवी वरुणाच्या नियमानुसार चालतात असें म्हटलें आहे. यावापृथिवींची स्तुति संदिग्ध आहे आणि नेहमीप्रमाणें संपत्तीची आणि पुत्रपौत्रांच्या रक्षणाची याचना त्यांच्यापाशीं केली आहे. यावापृथिवींचीं बहुतेक सूक्ते स्पष्टपणें याज्ञिक विनियोगाच्या हेतूने लिहिलेलीं आहेत (ऋ. १-१५९-१, ४-५६-७, ६-७०, ७-५३-१). ऋ. ५-८४ हें एकच वेगळें पृथ्वीदेवतेचें रयतंत्र असें तीन ऋचांचें सूक्त आहे. देवता-द्वंदाची स्तुति आणि पूजा करणें हा हिंदुधर्मशास्त्राचा एक विशेष आहे. उ. यावापृथिवी, मित्रावरुणौ, इंद्राग्नी, अग्नीषोमौ, इ.

प्रो. रोथ आणि शोश्टिक * यांच्या मतानुसार अदिति म्हणजे आकाशाचा विस्तार होय. अदिति म्हणजे अनंत अदिति विस्तार पृथिवी होय असें दुसरे एक मत आहे. तर्क-सुद्धीनें शोधलेलें नव्हे, तर डोक्यांना दिसणाऱ्या अनंतत्वाची कल्पना देणारें पाहिलें नांव म्हणजे अदिति होय असें प्रो. मॅक्समुडर म्हणतात. डॉ. मूर यांच्या मते अदिति म्हणजे सुद्धीचें सर्वात्मकाय (Universal Nature) होय. परंतु यापैकीं कोणताही स्वरूप खरें मानतां येत नाहीं अदिति म्हणजे आकाश असा अर्थ करतां येत नाहीं. कारण ऋ. १०-६५-९ मध्ये पृथ्वी, अंतरिक्ष आणि सौ या तिन्ही लोकांतील देवतांबरोबर आदित्याचें आणि अदितीचें आवाहन केलें आहे. अदिति म्हणजे पृथ्वीहि म्हणतां येत नाहीं. त्या दोन्हींचा एकत्र उल्लेख एके ठिकाणीं आला आहे. नागपूरचे पं. कृष्णशास्त्री घुले यांनी दिलेलें 'आदितांचें खालील स्पर्शकरण बरोबर दिसतें. ('गंगा ' मासिक-वेदांक, १९३२). अदितांवरून अदितीची कल्पना निघालेली आहे. अदितीचा उल्लेख ऋग्वेदांत ऐशीं वेळां आलेला आहे. दिति कदा तीन वेळां उल्लेखलेली आहे. अदितीचें स्वरूप ठरविण्यास ऋ. १-२४-१ हा मंत्र उपयोगी पडतो.

कश्यपं नूनं कतमस्यामृतानां मजामहे पारु देवरय नाम ।

को नो मद्या अदितये पुनर्दत्तिष्वतरं च तशेयं मातरं च ॥

बलि द्यावयास काढलेला शुनःशेष (शुनःशेषकथा-वे. ब्रा. ७.१३-१८) म्हणतो, ' कोणत्या अमर देवाच्या नांवाचे आम्ही चिंतन करायें ? मला माझे मातापितर (द्यावापृथिवी) दिसावेत म्हणून कोण मला अदितीकडे नेऊन पोचवील ? ' ज्याला त्याचा प्रत्यक्ष पिता अजीमर्त मारावयास तयार झाला तो शुनःशेष मानवी मातापित्यांच्या भेटीस उत्सुक होणार नाही. म्हणजे द्यावा-पृथिवीरूपी मातापित्यांना पाहू इच्छिणारी व्यक्ति त्या दोहोंहून भिन्न स्थानी असली पाहिजे, अर्थात् शुनःशेष हा मनुष्य नव्हे. लो. टिळकांनी म्हटल्याप्रमाणे शुनःशेष हा आदिटक प्रदेशांत पाताळांत गेलेला सूर्य होय. प्रदीर्घ रात्रीनंतर सूर्य अदितीकडे उत्तरखगोलार्धाकडे जाऊं इच्छितो. या ठिकाणी सूर्य वरोवर क्षिति-जावर येतो. म्हणजे तो या वेळीं पृथ्वीच्या खालीहि असत नाही व वरतीहि असत नाही. तेथून तो द्यावापृथिवींना पाहू शकतो. तेथून तो वर आला म्हणजे खुलोकांत येतो. अशा रीतीने उगवलेला सूर्य खुलोक आणि पृथ्वी या दोहोंना पाहू शकतो. आतां जिला भेटल्यावरोवर सूर्य द्यावापृथिवींना पाहू शकतो ती अदिति कोण असावी ? अर्थात् उत्तरखगोलार्ध हें उत्तर येतें. अदितोच्या विरुद्ध म्हणून दिति निर्माण करण्यांत आली. निःश्रंति-अधोलोक-हें दितिचें पहिलें नांव होतें.

अदिति ही सात आदित्यांची माता आहे. वरुण हा आदित्यांमध्ये धेष्टतम होय. माकीचे आदित्य या निरनिराळ्या सूर्यदेवता होत. मित्र, अर्धमनु, सवितु, भग, सूर्य आणि इंद्र हे माकीचे आदित्य होत. दध आणि अंश यांचीहि आदित्यात गणना केलेली आहे. अदिति ही बापाची क्षमा करते आणि मानवजातीचें रक्षण करते.

प्रत्यक्ष पाऊल. पाडणारी देवता म्हणजे पर्जन्य होय. वरुण, इंद्र, अग्नि, दहस्पति या देवतांचा पर्जन्याशी संबंध आहे.

पर्जन्य पर्जन्याकरितां इंद्राची प्रार्थना केली आहे. अग्नि आणि दहस्पति यांचा पर्जन्याशी यज्ञद्वारां संबंध

आहे. पर्जन्यवृष्टि आणण्याचें सामर्थ्य असणारे मंत्र दहस्पति प्रार्थनांना देतो. अर्गाला यज्ञांत आहुति दिल्या असतां तो पर्जन्याचा यथाव करतो. परंतु प्रत्यक्ष पाऊल पाडणारी देवता म्हणजे पर्जन्य होय. फेव्हाफेव्हा यात आग्नि पर्जन्य याचें एकत्र स्तवन आणि यजन केलेलें आहे (पर्जन्यमाता). पर्जन्य हा आकाशाचा पुत्र आहे. गवताचीं फुलणें, धान्ये आणि फळे मिळण्याकरितां

त्याची प्रार्थना केली आहे. तो पशूंचा देव आहे; त्याने अन्न घावें म्हणून त्याला हवि अर्पण केला जातो. गर्जना करित तो पाऊस पाडतो आणि वन-स्पतींमध्ये व्रीज पेरतो. मोठमोठे वृक्ष तो मोडून टाकतो. त्याच्या प्रचंड प्रमा-वास मानवगण आणि राक्षसगण भितात. पर्जन्यसूक्तांत प्रत्यक्ष वृष्टीचें नैस-र्गिक वर्णन स्वभावोक्तिपूर्ण केलेलें आहे. ऋ. १.८३ हे पर्जन्यसूक्त उत्कृष्ट आहे. पर्जन्य आणि वात यांचीं स्वरूपे स्पष्टच आहेत. त्यांच्या सूक्तांचें महत्त्व केवळ वर्णनांत आहे.

पहिला मृत मनुष्य अशी यमदेवतेची मूळ कल्पना आहे. यम हा विवस्वानाचा मुलगा आहे. अवस्थांतील 'यिम' हि यम 'विवंद्हत्' चा पुत्र आहे. ऋग्वेदांत यमाला 'राजा' म्हटलें आहे (ऋ. १०.१४.१). वेदोत्तरकालीन वाङ्मयांत त्याला पूर्णपणे देवतात्व प्राप्त झालेलें आहे. ऋग्वेदांत त्याच्या देव-त्वप्राप्तीचा आरंभ झाला आहे. मिथ, द्यौ इत्यादि ऋग्वेदांतील देवता वेदो-त्तरकालीन वाङ्मयांत नष्ट झाल्या, परंतु मृतांचा राजा म्हणून यम अद्यापि अस्तित्वांत आहे. कोणत्याहि निसर्गनिर्मित देवतेहून यम हा निराळा आहे अशी ऋग्वेदकालीन आर्यांचा कल्पना होती (ऋ. १०.१४.३, ९२.११). पहिला मृत मनुष्य जो यम तो आकाशांत रहातो; मृतवीर त्याच्या स्थाना-मध्ये एकत्र जगतात (ऋ. १.३५.६, १०.१४.७). प्राचीन काळां मेलेल्या पितरांचीं तो काळजी घेतो आणि एका सुंदर वृक्षाखालीं देवांसह सोम पीत बसतो (ऋ. १०.१३५.१). मृत मनुष्ये सूर्यामध्ये प्रवेश करित व यम त्या ठिकाणीं त्यांचा स्वीकार करित अमे अशी सामान्य कल्पना असावी असें ऋ. १.१०५.९, १०.१५४.४, ५ या मंत्रावरून प्रो. हॅरकिन्स म्हणतात* परंतु यम ही आर्किटिक प्रदेशांतील देवता आहे व त्याचें मूळ म्हणजे अघो-लोक होय असें लो. टिळमानी दाखविलें आहे. †

यम हा आकाशांतील आपल्या जागेवरच बसून रहात नाही. इतर देवा-यमाचे कार्यं ब्रमाणें तो यज्ञाला घेतो. आगिरस आणि पितर यांच्याबरोबर हवि सेवन करण्याकरिता त्याला बोलाविले जातें (ऋ. १०.१४. ३, ४; १५.८). श्वेत मदाण करतो म्हणून

* Religions of India p. 129.

† Arctic Home in the Vedas-Vedic Myths.

किंवा यज्ञांत त्याचें फार महत्त्व आहे म्हणून अग्नि हा यमाचा प्रियमित्र आहे. (ऋ. १०.२१.५). त्याचा पुरोहितहि आहे (ऋ. १०.५२.३). यमाचा आणि मृत्यूचा फार मोठा संबंध आहे. मृत्यु हा यमाचा मार्ग आहे. शुद्ध हें यमाशीं होणारें मांडण आहे. यमाचा वरुणाशींही निकट संबंध आहे. यमाचे पाश वरुणाच्या पाशांशीं समान आहेत (ऋ. १०.९७.१६). यम हा पहिला मृत आहे, तेव्हां अमरत्वाचा मार्ग प्रथम दाखविणाराहि तोच आहे. यमाजवळ दोन कुत्रे आहेत; ते त्याच्या गृहाच्या मार्गावर पहारा करतात. लोकांवर लक्ष ठेवत ते फिरत असतात. या कल्पनेचा अवशेष पारशी लोकांच्या अंत्यसंस्कारांत कसा राहिला आहे हें तिसऱ्या विभागांत आपण पाहिलेंच आहे. यमदेवतेसंबंधीं आणखी विवेचन पुढे होईलच.

ऋग्वेदांतील प्रमुख देवतांचीं स्वरूपें अशा प्रकारचीं आहेत. ऋग्वेदाच्या उत्तरकाळांत अमूर्त किंवा भावशाचक स्वरूपाच्या भावदेवता आणि ज्ञानदेवता

श्रद्धा, मन्यु इ. कांहीं देवता निर्माण झाल्यांत आल्या. प्रचलित देवतांच्या कांहीं विशेषणानांही देवत्व प्राप्त झालें. उ. प्रजापति. ऋग्वेदांत ख्रीष्टिगी देवता दिसल्या आहेत. पुंलिंगी देवतांना प्राधान्य आहे. स्त्रीदेवता या आपल्या पतींची प्रतिधर्मे आहेत. याला अशाद म्हणून उपसृष्टें स्वरूप मान्य तत्वंज आणि महत्त्वाचें आहे. तिच्या खालोखाल पृथिवी-रात्रि, सरस्वती, आपः इत्यादींचा क्रम लागेल.

धर्मशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान

ऋग्वेदांत संस्कार फारच थोडे आढळतात. जातकर्म आणि चूडाकर्म (ऋ.

संस्कार ६.७५.१७) करीत असत. उपनयन करीत असत.

उपनयन हें इंडो-युरोपियन काळींही होतें, कारण मुलगा मोठा झाल्यावर तोवर त्याला उपदेश देणें ही गोष्ट सर्व इंडो-युरोपियन राष्ट्रांत त्याच्या दुसऱ्या जन्माप्रमाणें मानली जाते. * हे संस्कार पुरोहित करीत असे. त्याबद्दल त्याला दक्षिणा भिळत असे. मुख्यतः दक्षिणा म्हणून गाई दिल्या जात. त्याशिवाय घोडे, बैरे इत्यादिहि देत असत. दक्षिणा म्हणून जी गाय घावयाची ती पुरोहिताच्या उजव्या (दक्षिणे) बाजूने नेऊन उभी करीत. यानुळे ' दक्षिणा ' हें नांव पडलें. पूर्वेकडे तोंड

* Macdonell-History of Sanskrit Literature.

केले असतां दक्षिण दिशा उजव्या हाताकडे येते. म्हणून 'दक्षिण' हा शब्द उजव्या हात आणि दक्षिण दिशा अशा दोन्ही अर्थानीं उपयोगात येऊ लागला. शास्त्रांचीं मुलें उपनयनानंतर वेदाभ्यासनाकरितां एकाद्या अभ्यासकाकडे जात असत. वेदमंत्र लिहिले जात नसल्याकारणानें प्रत्यक्ष गुरूकडे जाऊन शिकणें प्राप्त होतें. त्याबद्दल त्यांना गुरूला मोठी दक्षिणा द्यावी लागत असे. शिक्षणाच्या दृष्टीने ऋ. १०.७१ हें सूक्त महत्त्वाचें आहे.

ऋग्वेदकाळीं नक्षत्रज्ञान होतें. 'नक्षत्र' हा शब्द ऋग्वेदांत तारा या अर्थानें येतो. 'अर्जुनी' (फल्गुनी) व 'अधा' (मघा) हीं दोन नक्षत्रांचीं नांवें ऋ. १०.८५.१३

या मंत्रांत आढळतात. राशि माहीत नव्हत्या. यज्ञयागांचे काल ठरविण्याकरिता ज्योतिषज्ञानाचा उपयोग होत असे. सूर्यमहण त्यांना माहीत होतें. (ऋ. ५.४०). दक्षिणायन सुरू होतांच पाऊस पडूं लागतो हें त्यांना माहीत होतें (ऋ. ६.६२.९). प्रथम ऋतु तीनच होते (ऋ. १०.९०.६). वसंत, ग्रीष्म आणि शरद्. श्रावण आणि हिम किंवा हेमंत यांचाहि उल्लेख आहे. पुढें ऋतु पांच झाले (ऋ. १.१६४.१३). वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद् आणि हेमंत किंवा शिशिर. आर्यांच्या वसतिस्थानाच्या पूर्वकडील विस्ताराने बरोबर ऋतूंची संख्या वाढली असावी. एक वर्ष, बारा महिने, तीनशें साठ दिवस या कालविभागान्या ज्ञानाचा उल्लेख आहे (ऋ. १.१६४.४४). चारवर्षाचा सौरवर्षाशीं मेळ घालण्याकरितां अधिक मास घरीत असत (ऋ. १२.१.८). देशमानपद्धति ऋग्वेदांत आढळते (ऋ. २.१८.५, ६); एवढेच नव्हे तर ती इंडो-युरोपियन काळी शोधून काढण्यांत आली होती. वैदिक ऋषींना भूगर्भशास्त्राचें ज्ञान होतें असें सिद्ध करण्याचा निष्पन्न प्रयत्न श्री. ना. भ. पायगो यानीं केला आहे. (Vedic Fathers of Geology) वैदिक आर्य हे जवळजवळ विसाव्या शतकातील लोकानां हे सुसंस्कृत होते असें मनाशी ठाम ठरवून त्याला अनुसरून निरनिराळे सिद्धांत ठरविण्याकरितां प्रमाणें शोधून काढण्याची दृष्टि ठेवणें चुकीचें आहे. अशा प्रमाणें एखाद्या सिद्धांत ठरविण्याला पूर्णपणें असमर्थ असतात. ऋग्वेदांतोळ मंत्रांचा कोण्या अंतःकरणानें स्पष्ट असे लावण्याचा प्रयत्न करून त्यात काहीं प्रमाणें मिळानीं असतां त्यांचेच काळजीपूर्वक निष्ठात बाधणें हाच संशोधनाचा शास्त्रीय मार्ग आहे.

देवतांना संतुष्ट करून त्यांची वृथा संवादन करण्याचे व तद्द्वारां इष्टपर-

देवतांची प्रार्थना

लोकीं मुख मिळविण्याचे दोन मार्ग ऋग्वेदांत
आहेत. १ प्रार्थना व स्तुति, २ यज्ञ. मानवी

जीविताचा आदि शोधित आपण जितकें मागें जाऊं तितक्या कालापासून
प्रार्थना आणि स्तुति याचा प्रवाह आजच्या इतराच नैसर्गिकरीतीनें वहात
असल्याचा आपणांस आढळून येईल. आपणांस त्याचा आदि सांपडणार नाही,
कारण आत्म्याचा आदि आपण शोधूं शकत नाही. * प्रार्थना व स्तुति
म्हणजे देवावलंबित्वाची भावना व देवाशी असलेला नैतिक संबंध याचीं
प्रकट स्वरूपें होत. आपणांतून उच्च व मध्य असलेल्या शक्तीच्या
आधाराची भावना असल्यामुळे मनुष्याला त्या शक्तीची साहाय्यार्थ
प्रार्थना करण्याची आणि तसें साहाय्य मिळालें असता त्याबद्दल उपकार
मानण्याची नैसर्गिक इच्छा उत्पन्न होते. देवाशी नैतिक संबंध असल्याची
भावना असली म्हणजे स्वतःच्या पापाची जाणीव उत्पन्न होते आणि मनुष्य
स्वतःच्यापाशीं क्षमेची याचना करतो.

वैदिक घर्मोत्त यज्ञाला मोठें स्थान आहे. देवांना संतुष्ट करण्याचें आणि
देव व भक्त यांच्यामध्यें परस्परस्नेहसंबंध उत्पन्न
करण्याचें तें एक साधन आहे. आर्यांची देवतांच्या
भावनांत परावलंबित्वाची परंतु आशापूर्ण भावना

होती पूजा केली असता देव हे भक्तांना कृपाप्रसाद देण्यास तयार असतात.
यद्यपि कृतज्ञताबुद्धि व्यक्त करण्याकरिताहि यज्ञ केला जात असे तथापि
सामान्यतः देवी कृपा संपादन करण्याकरितां हविर् अर्पण करणें हें यज्ञाचें
मुख्य कार्य असे. अर्पण करावयाच्या हवींमध्ये दूध, तूप, धान्य, मांस आणि
सोम यांचा अंतर्भाव होत असे. ऋग्वेदकालीन यज्ञाद्विती प्राथमिक स्वत्त्वाची
म्हणून साधी होती. तथापि सोमयागाचा विधि बराच क्लिष्ट शाळा होता
आणि त्यांतलें कामें कांहीं पुरोहितामध्ये विभागून दिलेली होती. 'होता'
हा त्यांतलें प्रमुख होता. तो सूक्त म्हणत असे आणि प्राचीनतर काळीं
स्वतः तयार करित असे. अग्न्यु प्रत्यस्य हातांनां विधि करी. उद्राता हा
सामें गात असे. याशिवाय जाणवी मदतनीस होते. पोतु, अग्निप, प्रशास्तु,
नेट्र इत्यादि नावें ऋग्वेदांत आढळतात (ऋ. १.१५-३, ९४.६, १०.४१.

३). ऋत्विजांची सात ही संख्या अनेक वेळां उल्लेखलेली आढळते. सूत्र, सूत्र, श्रेण, जुहू, दर्वी, चमू, चरु, गीक्षण, चमस इत्यादि यज्ञिय पात्रांचीं नांवे ऋग्वेदांत आलेली आहेत. सोमयागांत ब्राह्मणांना पुष्कळ दाक्षिणा मिळत असे. सोमयाग हे मोठ्या खर्चाचे काम असल्याकारणाने राजे किंवा श्रीमंत लोक हेच तेवढे सोमयाग करीत असत. राजांचे पौरोहित्य मिळविणे हे ब्राह्मणांच्या महत्त्वाकांक्षेचे भ्येय असे. 'या विंशष्ट यज्ञादीर्घखेरीज प्रत्येक आर्याला दैनिक पूजा करावी लागत असे आणि ती तो स्वतः करी; परंतु ऋग्वेद हा कांहीं उच्च विचारांच्या ऋषींच्या काव्यांचा संग्रहग्रंथ असल्यामुळे त्यांत अशा सार्वत्रिक धर्मविधींचे (Popular Religion) फारसे वर्णन आढळत नाही. ' * प्रो. कीथ यांचे हे शब्दचर्चे विधान आतिशयोक्त आहे. 'जरी ऋग्वेदांतील सूक्ताना सार्वत्रिक काव्यसंग्रह (Popular Poetry) म्हणता येत नाही, जरी तीं सूक्ते कांहीं ऋषिकुलांच्या संकुचित क्षेत्रांत निर्माण झाली; तथापि त्या ऋषींनी त्यांतील पुराणकल्पना आणि धर्माधार सामान्य जनतेच्या धार्मिक आचारांस ' किंवा समजुतीस सोडून तयार केले असे म्हणता येणार नाही. देवतांच्या कांहीं गोष्टी या ऋषींच्या वैयक्तिक आणि तात्काळिक कविकल्पना असतील, तथापि ऋषींनी त्या बाबतींत सामान्य धार्मिक आचार विचारांत घेतले. हिलेब्राट्न्ही म्हटल्याप्रमाणे ते ऋषि लोकांच्या ' घर ' होते; ' बाहेर ' म्हणजे; एवढे कबूल करावे लागेल, 's

अश्वमेध (ऋ. १.१६२) व दसपूर्णमास हे यज्ञ ऋग्वेदकालीन प्रचारांत होते. माघ्यादिन सयनाचा उल्लेख आढळतो. (ऋ.

यज्ञाचा हेतु

३.५२.५). त्रिकाल प्रार्थनाचा उल्लेख ऋ. ८.२७.

१९ या मंत्रांत आलेला आहे. ऋग्वेदकालीन यज्ञ हे देवाना संतुष्ट करून त्यांची कृपा संपादन करण्याच्या हेतूने केले जात असत. देवाधिपती त्याची भावना स्नेहस्वरूपाची होती. त्याच्या हाकिला ओ देऊन देव यज्ञाला येत असत. आम्ही तुम्हांला हवि अर्पण करतो तेव्हां तुम्ही आमचे रक्षण पेलेंच पाहिजे व इच्छित वस्तु आम्हाला दिल्याच पाहिजेत अशा प्रकारची देव-

• Keith-Cambridge History India. Vol. I. Chap. IV.

s Winternitz-History of Indian Literature Vol. I. p.73-

घेवीची सक्ति करणारा त्यांचा देवार्शी संबंध नव्हता. ऋग्वेदोत्तरकाली यज्ञ म्हणजे देव व यजमान यांच्यामधील करार झाला. एकाने आपली अट पाळतांच म्हणजे हवि अर्पण करतांच देवाने त्याच्या इच्छा पूर्ण केल्याच पाहिजेत अशी त्यांच्यावर सक्ति झाली. यज्ञाला विनिमयाचे स्वरूप प्राप्त झाले; एवढेच नव्हे, तर पृथ्वीवर केलेल्या यज्ञांमुळेच देवांना त्यांचे महत्त्व प्राप्त होते अशी समजूत झाली. अर्थातच यज्ञाच्या बारीकसारीक अंगांना फार महत्त्व आले. यज्ञांतील सर्व विधि जर न सुकतां आचारण्यांत आले तर यजमान आपल्या इच्छेनुसार देवांना नमवितो अशी कल्पना दृढ झाली. परंतु ऋग्वेदांत तिचा मागमूस नाही.

धार्मिक विधींपैकी नदीपूजा ऋग्वेदांत उल्लेखितच आहे (ऋ. १०.७५).

सर्व नद्यांत सिंधूनदीला साहाजिकच जास्त मान मूर्तिपूजा प्रचारात नव्हती

दिला जात असे. नदीसूक्ताच्या आठव्या मंत्रांत

सिंधूच्या काठच्या प्रदेशातील वस्तूंचे वर्णन आले आहे. 'चांगले घोडे, उत्तम रथ, सुंदर बसे, सुवर्णाचे अलंकार, अन्न आणि लेंकर उत्पन्न करणारी, दोन्या चळण्याचे गवत देणारी सिंधु नदी पुण्यशील आणि सुंदर आहे. निर्गुंडी घरेरे झाडेही ती आपल्या तीरांवर धारण करते.' प्राणिपूजा ऋग्वेदांत नाही. वृक्षपूजा व पर्वतपूजा सामान्य जनतेत रूढ असावी; कत्त पुरोहितांच्या आचारांत तिचा अंतर्भाव झाला नसावा असे प्रो. वीथ यांचे म्हणणे आहे. मूर्तिपूजा प्रचारांत होती किंवा नाही याबद्दल मतभेद आहेत. प्रो. मॅक्स-मुलर व इतर बहुतेक पाश्चिमात्य विद्वान् याभ्यांमते ती प्रचारांत नव्हती. उलटपक्षी मूर्तिपूजा प्रचारात होती असे डॉ. बोलेन्सेन ऋ. १.२५.११, २.३.९, ३.४.५, ५.५२.१ या मंत्रांवरून सिद्ध करून पहातात. परंतु ही प्रमाणे फारच तुटपुंजी होत. ऋ. ४.२४.१० यांतील, 'बहा गाई देऊन या माझ्या इंद्राला कोण विकत घेईल' या प्रभावरून मूर्तिपूजेचे अस्तित्व कोणी सिद्ध करून पहातात. परंतु भिक्षुंनी म्हटल्याप्रमाणे, 'यज्ञ करून इंद्राची कृपा प्राप्त करून देण्याकरितां व त्यायोगे संकटांचे निवारण करण्याकरितां ठारविलेली देवघेव' असा या वाक्याचा अर्थ होईल. लोकांनी स्वतःचरून देवतांच्या मूर्तीविषयी नुसत्या कल्पना केल्या होत्या असे अभि, रुद्र, अश्विनो, वरुण, मरुत या देवतांच्या वर्णनावरून दिसून येते. प्रो. मॅकडोनेल

आणि कीथ यांच्यामते * मूर्ति असाव्यात, परंतु मूर्तिपूजा प्रचारांत नव्हती. मोहेंजो-दारो व हरप्पा येथील उत्खननांत द्राविडिधन लोकांनीं केलेल्या मूर्ति सांपडल्या आहेत. द्राविडियनांच्या संवेचामुळे कदाचित् मूर्ति केल्या जात असतील, परंतु त्यांची पूजा प्रचलित नव्हती. द्राविडियनांच्या लिंगपूजेचा ऋग्वेदांत उल्लेख आहे; परंतु ती ऋग्वेदकालीं आर्यधर्मांत शिरली नव्हती.

जगांतील बहुतेक राष्ट्रांत संपाजाच्या प्राथमिक अवस्थेंत मनुष्यधन प्रचलित होता. ऋग्वेदीय आर्यांमध्ये तो प्रचारांत होता अतिप्राचीनकालीं मनुष्य-धन प्रचारांत होता. कीं नव्हता याबद्दल दोन्ही प्रकारचीं मते मांडण्यांत आली आहेत. तो प्रचारांत होता असें म्हण-

णारे असें प्रमाण सांगतात कीं, ऋग्वेदांतील पुरुषसूक्तांत पुरुषमेधाची कल्पना आहे व त्या सूक्ताचा विनियोग पुरुषमेधांत आहे. शुक्लयजुर्वेदांत (अध्याय ३०) एकशेचौन्याऐशीं पुरुषांच्या मेधांचें वर्णन आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांतील शुनःशेषकथेरून तेंच दिसून येतें. परंतु या प्रमाणांवरून पुरुषमेध ऋग्वेदकालीं प्रचारांत होता असें प्राप्त होत नाहीं. ऋग्वेदकालापूर्वी म्हणजे वैदिक आर्य हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी त्यांच्यामध्ये तो प्रचारांत असावा. त्या वेळची कल्पना पुरुषसूक्तांत आली आहे. शुक्लयजुर्वेदांत पुरुषमेध आला आहे परंतु तो मागील स्मरण म्हणूनच केवळ आला असावा. त्यांतहि पुरुषाचा मत्स्य वध करीत नसावेत. ते बध्यस्तंमना बांधले जात असावेत व निरनिराळ्या देवतांना औपचारिक रीत्या अर्पण केल्यानंतर त्यांना मुक्त केळें जात असावें. १ या वर्णनानंतर शुक्लयजुर्वेदांत पुरुषसूक्त आळें आहे व त्याचा पुरुषमेधांत विनियोग केवळ कल्पनासाम्यामुळे सांगितला आहे. शुनःशेषकथे-संबंधीं असें म्हणतां येईल कीं, वाजसनेयिसंहितेनंतर ऐतरेय ब्राह्मणांतील ही कथा वाढविण्यांत आली. ऐतरेय ब्राह्मणांत ती कथा आहे म्हणून त्या काळीं पुरुषमेध प्रचलित होता असें म्हणतां येत नाहीं. परंपराप्राप्त गोष्टी ध्यानांत आणून त्यावरून ही कथा कशावरून बनविळी नसेल ? दुसरा मुद्दा असा कीं, प्रतिज्ञेकरितां मळी देणें ही गोष्ट पुरुषमेधाहून भिन्न आहे. पुरुषमेध ऋग्वेदकालीं प्रचारांत नव्हता, तत्पूर्वी तो प्रचारांत होता असें बहुतेक विद्वान् ग्रंथकारांचें मत आहे.

* Vedic Index.

१ C. V. Vaidya-Hist. San. Litt. Vol. I p. 150.

ऋग्वेदीय आर्यांची सामाजिक अवस्था सामान्यतः प्राथमिक स्वरूपाची
तत्त्वज्ञान-पूर्वार्ध असल्यामुळे धर्म व तत्त्वज्ञान यांचे पृथक्त्व ऋग्वे-
दांत आढळत नाही. तथापि तत्त्वज्ञानाच्या बाब-

तीत ऋग्वेदाचे कालदृष्ट्या दोन विभाग पाडता येतील. निसर्गचमत्कारांना देवता मानून त्यांच्या स्तुतिपर सूक्ते रचण्यांत आली हा पहिला काल होय. या कालांत अनेकदेवतात्व हे ऋग्वेदाचे तत्त्वज्ञान होतं. तथापि त्या सूक्तांत ऋषि ज्या वेळी ज्या देवतेची स्तुति करीत असेल त्यावेळी तीच देवता सर्वश्रेष्ठ आहे असे त्याला घाटत असे. जगाचा चालक, रक्षक, अधिपति वगैरे सर्व काही तीच देवता आहे अशा समजुतीने तो तिची स्तुति करी. दुसऱ्या एकाद्या वेळी दुसऱ्या देवतेचे स्तवन करीत असतां तिचा प्रभाव त्याच्या अंतःकरणावर इतक्या उत्कटतेने उमटत असे की, त्या वेळी ती देवता त्याला सर्वशक्ति-मती घाटत असे. अशा रीतीने ऋग्वेदांत जरी अनेक देवता आहेत तरी त्या अनेकदेवतारमक तत्त्वज्ञानामध्ये एकेश्वरीवाद अंधुक रीतीने स्फुरत आहे. या प्रकारास प्रो. मॅक्समुल्लरनी 'Henotheism' असे नांव दिले आहे.

ऋग्वेदातील उत्तरकालात एकेश्वरीवाद आणि अद्वैतवाद यांकरे तत्त्व-

ज्ञानाचा फल दिसून येतो; परंतु यापूर्वीहि लोकाना
तत्त्वज्ञान-उत्तरार्ध देवांच्या महत्त्वाविषयी किंवा अस्तित्वाविषयी शंका येऊ लागली होती. मागे भाषांतरित केलेल्या

अ. २.१२ या इन्द्रसूक्तामध्ये अशा प्रकारच्या शंका उपस्थित केल्या आहेत; 'तो कोठे आहे?' 'तो नाहीच' 'त्याच्यावर मद्या ठेवा'. 'तोच इंद्र आहे' हे तर त्या सूक्ताचे पाह्यपद आहे. अशाच प्रकारच्या शंका अ. ८. १००.३, ४ मध्ये प्रदर्शित केल्या आहेत. 'पुष्कळजण असे म्हणतात की इंद्र नाहीच. त्याला कोणी पाहिले आहे? आम्ही हे स्तुतिपर सूक्त कोणाला अर्पण करायें?' यावर, स्वतःचे अस्तित्व आणि महत्त्व प्रकट करण्याकरितां इंद्र प्रत्यक्ष अवतारतो आणि म्हणतो, 'हा मी येथे आहे; सर्वोपेक्षा माझे सामर्थ्य अधिक आहे' अ. १.१८.२ यांत इंद्राच्या सामर्थ्याविषयी संशय प्रकट झाला आहे. सर्वश्रेष्ठ अशा इंद्राविषयी अशा शंका प्रकट होऊं लागल्याबरोबर देवांच्या अनेकत्वाविषयी आणि त्यांच्याप्रीत्यर्थ यज्ञ कर-ण्यांत काही स्वारस्य आहे की नाही याविषयीहि लोकांना शंका येऊं लागल्या. अ. १०. १२१ या मूळांत प्रजापति हा एकच सर्व जगाचा उत्पादक आणि

चालक आहे असे म्हणून त्याची स्तुति केली आहे. त्यांत प्रत्येक मंत्राच्या शेवटी ' कस्मै देवाय हविषा विधेम ' ' कोणत्या देवाला आम्ही हवि अर्पण करावा ? ' असे म्हटले आहे. वस्तुतः अनेक देव नाहीतच, प्रजापति हा एकच देव आहे, हा विचार त्यांत दिसून येतो. या संदिग्धतेला स्पष्ट स्वरूप श्रु. १०.१२९ या प्रसिद्ध न'सदीयसूक्तात मिळाले. यातील शेवटच्या दोन (६-७) मंत्राचा अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे:-

‘ मताचा हा पसारा कोठून आला ! हें येथें सविस्तर कोण सांगणार ! कोण हें निश्चित जाणतो ! देवहि या सृष्टीच्या उत्पत्तीनंतरचे; मग तो जेथून आला तें कोण सांगणार ! ’ - सताचा हा विसर्ग कसा निर्मित झाला हें, परम आक्रांतात असणारा जगाचा अध्यक्ष जो हिरण्यगर्भ तो जाणीत असेन किंवा नसेल. ’

श्रुतवेदातील तत्त्वज्ञानाच्या बहुतेक सूक्तांमध्ये (पुरुष १०.९०, विश्वकर्मन् १०.८१, ८२, बृहस्पति, दक्ष, अदिति १०.७२, प्रजापति १०.१२१, नासदीय १०.१२९) एकाच जगदुत्पादक शक्तीचा कल्पना दिसून येते. तथापि ही देवता मूर्तस्वरूपाची आहे अशीच ममजुत त्यात आहे. श्रु. १.१६४.४६ या मंत्रात एकत्राची कल्पना लाक्षणें मांडली आहे.

इंद्रं मित्र वरुणमग्निमादुरयो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मावरेत्थानमाहुः ॥

‘ कोणी इंद्र, मित्र, वरुण, अग्नि असे म्हणतात. हाच तो दिव्य पक्षी सुपर्ण होय. हा एकच असून त्याला ज्ञानी लोक अनेक नावानों संबोधतात. ते याला अग्नि, यम, मातरिश्वा असे म्हणतात. ’

या एकदेवतेच्या स्वरूपाविषयी वैदिक श्रुतींच्या कल्पना संदिग्ध होत्या. एकच एक म्हणून ज्या देवतेची श्रुतींनी स्तुति केली तिचे स्पष्ट आणि तर्कशुद्ध स्वरूप त्यांना सांगता आले नाही. इतर प्राचीन राष्ट्रांप्रमाणे वैदिक राष्ट्रांलाही कूटमुक्ताची आवड होती. या सूक्तात धर्मशास्त्रासंबंधी कोठी (प्रलोप) घातलेली असतात; त्यातच तत्त्वज्ञानाचाही तुटक भाग आढळतात. श्रु. १.१६४ या ‘ अस्यशमीय ’ सूक्तात कूटमंत्र पुष्कळ आले आहेत. यापैकी पक्षा यांहीचा अर्थ समजून घेऊन. बाकीचे दुर्ज्ञेय आहेत. उदाहरणादामल एक मंत्र पुढे दिला आहे: -

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनञ्जन्यो अभि चाकशोति ॥ २० ॥

‘परस्परांचे जिवलग मित्र असे दोघे पक्षी एकाच वृक्षाचा आश्रय करितात- त्यापैकी एक त्या वृक्षाची गोढ फळे खातो व दुसरा ती मक्षण न करता त्याच्या- कडे पहात रहातो.’

असे कूटमंत्र ऋग्वेदांत पुष्कळ सूक्तांत आले आहेत. (१.१०२, १६१, १६३, १८५; ३.७, ९९, ५६; ४.२३, ३६; ८.२९ इ.)

ऋग्वेदसूक्तांची रचना अनेक शतकांपर्यंत आणि अनेक ऋषींकडून झाली असल्याने सृष्ट्युत्पत्तीसंबंधीच्या कल्पना त्यांत एकत्र सृष्ट्युत्पत्तिविषयक कल्पना आणि सुव्यवस्थित आढळत नाहीत. ऋषींनी निर-

निराळ्या अपूर्ण कल्पना स्वतःच्या काव्यमय भाषेत सांगितल्या आहेत. त्यामुळे साहजिकच निरनिराळ्या ऋषींच्या, किंवा बहुना एकाच ऋषींच्या एतत्संबंधी कल्पनांमध्ये साम्य दिसून येत नाही. निरनिराळ्या ऋषींच्या मतांतून सामान्य कल्पना काढून त्याच फक्त मांडता येतील.

सर्वशक्तिमती आणि सर्वज्ञ अशी एक शक्ति सृष्टीची उत्पादक आहे ही कल्पना सर्व सूक्तकारांमध्ये समान आहे. नुकतेच मागे पाहिल्याप्रमाणे या शक्तीची नावे प्रत्येक सूक्तकारानुसार भिन्नभिन्न आहेत. सृष्ट्युत्पत्तीच्या रीती- बदल ऋषींमध्ये मतभेद आहेत. सामान्यतः ऋग्वेदातील सृष्ट्युत्पत्तीचे तीन प्रकार खाली लिहिल्याप्रमाणे करता येतात. *

(१) एकाद्या पदार्थापासून वस्तु तयार केली त्याप्रमाणे (Work of Art).

(२) पाहिल्या प्रकाराविरुद्ध सृष्टीतील वस्तुजाताची जशी नैसर्गिक उत्पत्ति होते त्याप्रमाणे (Work of Nature).

(३) यज्ञासुळे सृष्टीची धारणा होते, तशी उत्पत्तिहि यज्ञापासून (Work of Sacrifice).

(१) घर बांधताना प्रथम लांकूडकाम उभे करण्याचे घेळी जो क्रम स्वीकारावा लागेल तोच क्रम सृष्टीची उत्पत्ति वर्णन करतांना स्वीकारण्यांत आलेला आहे. अभावापासून सृष्टीची उत्पत्ति झाली असे ऋग्वेदाचे मत नाही;

‘असतः सदजायत’ (ऋ. १०.७२) या ठिकाणी ‘असत्’ याचा ‘जमाव’

• H. W. Wallis-Cosmology of Rigveda.

जसा अर्थ नाही; तर सायनाचार्यांनी केल्याप्रमाणे 'अव्याकृतं सत्' असा आहे. सृष्टीची रचना करणाऱ्या दैवी शक्तीने कोणते अविनाशी पदार्थ आपल्या कामाकरिता उपयोगांत आणले याचे उत्तर ऋग्वेदीय ऋषि देऊ शकत नाहीत (ऋ. १०.३१.७, ८१.४). सृष्टि तयार करण्यांत देवाचा हेतु काय असाहि मग त्यांनी उपस्थित केलेला नाही. मनुष्यांच्या हालचालींचे मध्य प्रतिनिव अशी दैवी कार्याची कल्पना त्यांनी केलेली आहे. मनुष्य ज्याप्रमाणे घर बांधतो, त्याप्रमाणे देवाने सृष्टिरूपी घर बांधले. मानवी कृत्यांचे दैवी कृतीशी असे साम्य आहे. मनुष्यांच्या कार्यामागे जसा हेतु आहे तसा देवाच्या कार्यामागे मात्र नाही. ऋ. १०.७२ मध्ये सृष्ट्युत्पत्तीची अंबुज स्तरेपा दिलेली आहे.

(१) नासदीय सूक्तांमध्ये सतापासून झालेली नैसर्गिक सृष्ट्युत्पत्ति गूढ भाषेत वर्णिली आहे. प्रथम एकच एक तत्त्व (हिरण्यगर्भ) होतें आणि सर्व विश्व अंबकारमय आणि पाण्याने व्यापलेलें होतें. पाणी आणि उष्णता यांच्या मिश्रणाने एका गर्भ उत्पन्न झाला. त्यावेळीं सर्व सृष्टि निराकार आणि दोकळ होती. त्या सत् आणि निराकार हिरण्यगर्भापासून ही सर्व सृष्टि उत्पन्न झाली. अवस्थातीळ मत्ताप्रमाणे सृष्टीची उत्पत्ति वरीलप्रमाणेच झाली, हें ' मज्जिमात ' या विशेषणावरून दिसून येतें, ग्रीकांची सृष्ट्युत्पत्तीची कल्पनाहि अशीच आहे। ही कल्पना त्यांनी मूलस्थानातून नेली असावी; किंवा कदाचित् स्वतंत्रपणेहि ती प्रादुर्भूत झाली असेल.

(३) सृष्ट्युत्पत्तिविषयक तिसरी कल्पना म्हणजे यज्ञापासून सृष्टि उत्पन्न झाल्याची होय. या कल्पनेचा आशय म्हणजे पुरुषसूक्त (ऋ. १०.९०) होय. यज्ञिय पदार्थांचे सृष्ट पदार्थांशी साम्य आणि सृष्ट्युत्पत्तीचा क्रम यांचे सविस्तर वर्णन त्यांत आलेले आहे.

ज्या ज्या ठिकाणी सृष्ट्युत्पत्तीचा विचार केलेला आहे, त्या त्या ठिकाणी यापैकी कोणती तरी एक कल्पना स्वतंत्रपणे आली आहे असे नाही. कांहीं ठिकाणी दोन कल्पना संमिश्र स्वरूपांतहि साडण्यांत आल्या आहेत.

ऋग्वेदात नीतितत्त्वांचा निर्देश फारच थोड्या ठिकाणी आढळतो. वरुण

हें नीतीचे अधिदैवत आहे. स्वतंत्र वरुणसूक्तांत नीतिशास्त्राचा उगम किंवा इतर देवतांशी संलग्न असलेल्या वरुणाच्या

सूक्तांत कांहीं नीतिकल्पना आढळतात. इतरहि कांहीं देवतांच्या-विशेषतः

आदित्याच्या सूक्तात क्वचित् नीतितत्त्वाचा निर्देश केलेला दिसतो. या देवता अतिरिक्तातून मानवाच्या हालचालींचे निरीक्षण करीत असतात असें वारंवार म्हटलें आहे. पापाची जाणीव ही ऋग्वेदातील नीतिशास्त्रामध्ये प्रमुख आहे. योग्य मार्गापासून किंवा कर्तव्यापासून च्युत होणें अशी पापासमर्षांची आर्यांची कल्पना होती. (पाप-पत्-पङ्गे, अधस्, एनस्, अहस्-इ-जाणें मलतीकडे जाणें, चुकणें, निर्भ्रंशित-ऋत=सत्यपथ-सत्य मार्गापासून च्युति) पाप म्हणजे देवी नियमाचें स्वेच्छापूर्वक उल्लंघन अशी त्याची समजूत होती; पण या देवी नियमाचें ज्ञान त्यांना कोठून झालें ? ठराविक वेळीं उत्पन्न होणाऱ्या निसर्गचमत्कारावरून त्यांनीं निसर्गनियमाची कल्पना केली व ज्या प्रमाणें बाह्य सृष्टीमध्ये नियम आहेत त्याचप्रमाणें अंतःसृष्टीमध्येहि मनुष्याला योग्य मार्गांत ठेवणारा नीतीचा बंध आहे असा त्यांनीं तर्क घाबला, असें मॅक्समुलर × याचें मत आहे. परंतु मॉरिस फिलिप्स यांनीं त्यावर आक्षेप घेतला आहे. * बाह्य सृष्टीतील नियमावरून सत्य पथाची कल्पना कशी निघाली ? बाह्य सृष्टीतील नियमांनीं नैतिक नियम उत्पन्न केले नाहींत, तर त्याची जाणीव करून दिली असें जर म्हटलें तर त्यावर प्रश्न असा की, नैतिक नियम आणि त्याची जाणीव या दोन गोष्टी भिन्न कशा असू शकतील ? बाह्य नियमाच्या कल्पनेनें नैतिक नियमाची सुत कल्पना जागृत केली असें म्हटलें तर नीतीची कल्पना मूळ अतःस्थ होती हें स्पष्ट झालें. म्हणजे ती बाह्य सृष्टीच्या नियमांनीं उत्पन्न केली नाहीं. बाह्य निसर्गाच्या नियमाला 'ऋत' हा शब्द जेव्हा आर्यांनीं लागला तेव्हा त्याच्या मना-मध्ये 'ऋत' आणि त्याचें विरोधी 'अनृत' याची पूर्ण कल्पना होती. नैतिक नियम हे मनुष्याच्या अंतःकरणात निसर्गात च आहेत. त्या नियमावरूनच आर्यांनीं बाह्य निसर्गाच्या नियमाची कल्पना घेतली, हें फिलिप्स याचें तात्त्विक विवेचन पटण्यासारखें आहे.

पाप हें मयकर सबट आहे; तें नाहोंसें करण्याकरिता वरुणाची प्रार्थना करण्यात येई. पापी मनुष्यावर वरुण आपले पाश नीतितत्त्वे

टाकतो. पाप हें जड ओझ्याप्रमाणें आहे. त्याचा

मार हलका करण्यास देवच समर्थ आहेत. पापाकडे मनुष्याची नैसर्गिक

× Hibbert Lectures.

* Teaching of the Vedas p. 156

प्रवृत्ति आहे (ऋ. १.३८.६, ४.५४.३, ७.५७.४, ८६.६). पापाला मनुष्य एकदाच जन्मदात नसतो. पूर्वजांची पातके पुढील पिढीसहि भोगाची लागतात (ऋ. ७.५२.२, ८६.५) पापाचा परिणाम मनुष्याला देवापासून विभक्त करण्यात होतो (ऋ. ७.८६.२-४). सुरापान, बहुपत्नीकत्व, पुनर्विवाह, अनायाचा वध आणि त्यांच्या संपत्तीची लूट यांची पापांत गणना होत नसे. घूत, चोरी, मातापितरांचा अश्रमन, अप्रामाणिकता, मंत्रतंत्र व जादूटोणा, अदानप्रवृत्ति, परस्त्रीसमोग हीं पापे समजलीं जात. ऋ. ४.५.५ यांत असत्याची निंदा केली आहे. खोटें बोलणान्याला देव शिक्षा करतात (ऋ. १.१५२.१, ७.४९.३, ८४.४, १०४.१२-१४). लबाडी करणाऱ्या कितवाचा उल्लेख ऋ. १.९२.१० यांत आला आहे. नास्तिकतेसंबंधीं तिरस्कार ऋ. ७.१०४.१४ या मंत्रांत व्यक्त झाला आहे. ऋ. १०.११७ या सूक्तांत याचकांना दान करण्याचें महत्त्व वर्णिलें आहे. संपन्न मनुष्यानें मरणाच्या घन घावे, मुकलेल्यात अन्न घावे, सेवकांना वागल्या रीतीनें वागवावे, रगतः पुष्कळ घन सांचवून ठेवण्याची इच्छा धरूं नये, अतिथीला विन्मुख दवडूं नये, वगैरे नियम त्यांत सांगितले आहेत. विशेषतः प्राज्ञांना दान देण्याचें महत्त्व जास्त वर्णिलें आहे (ऋ. १०.१०७).

‘ मरणोत्तर जीवित व मरणोत्तर मिळणारे पुण्य किंवा पाप यांच्या अस्तित्वावरील श्रद्धेसोवाय कोणताहि धर्म आजवर मरणोत्तर जीवित जिवंत राहूं शकला नाही’* “ निराशावादी तत्त्व-

ज्ञानी वारंवार म्हणत असतात कीं, जीवनांतील अत्यंत महत्त्वाची कोणती गोष्ट असेल तर ती मरण ही होय. म्हणून एखाद्या राष्ट्राचा आध्यात्मिक दर्जा त्या राष्ट्राचे मृतासंबंधींचे विचार, मृतांना दिला गेलेला मान, मृतांच्या अवशेषासंबंधींचे आचार आणि त्यांच्या संबंधांत केले जाणारे संस्कार यावरून ठरतो.”† या निकषानुसार ऋग्वेदीय आर्यांचा आध्यात्मिक दर्जा आत्यंतिक उच्च ठरतो. मरणोत्तर जीवनासंबंधींचा विचार विशेषतः दहाव्या मंडळांतील सूक्तांत केलेला आहे. पहिल्या आणि नवव्या मंडळांतहि काहीं उल्लेख

* Max Muller-Chips from a German Workshop 2nd Edition Vol. I. p. 44.

† Ragozin-Vedic India p. 350.

सांपडतात. तथापि या विषयासंबंधीचि आर्यांचे विचार निःसंशय त्याहून प्राचीन असले पाहिजेत. कारण मरण आणि तद्दुत्तर जीवित यांसंबंधीच्या कल्पना नेहमीं राष्ट्रच्या प्राचीनतम अवस्थेत उत्पन्न झालेल्या असतात.

या विषयासंबंधी आर्यांची प्रमुख कल्पना म्हणजे अमरत्व होय. सर्व देव
अमरत्व, परलोक हे अमर आहेत आणि आपल्या पूजकांना अमरत्व
देण्यास ते समर्थ आहेत (ऋ. १.३१.७, ९१.१,

५.६३.२). मनुष्य मेल्यावरोंवर त्याचा पार्थिव देह मृत्तिकेत मिसळून जातो. परंतु शुद्धाचरणी मनुष्याचा आकाशातून आढेला आत्मा जमिनीच्या गतेंत जात नाही (ऋ. १०.१८.१, २). त्याच्या सत्त्वशील मृत पूर्वजांनी त्याच्याफरितां दुसरें स्थान शोधून ठेवलेलें असतें (ऋ. १०.१६.१). विव-
स्यानाचा पुत्र यम ह्या प्रथम मृत आहे आणि त्यानें आपल्या मागून येणाऱ्या लोकाकरितां थेंब स्थान शोधून काढलेलें आहे (ऋ. १०.१४.२). म्हणून अर्षांनी मृत देह जाळला किंवा पृथ्वीनें तो आच्छादून टाकला तरी, सर्व विकृतींपासून मुक्त झालेला त्यांतील आत्मा अंतरिक्षातून नवीन जीवनाकडे जातो. प्रथम पूण त्याला नवीन स्थानाकडे नेतो. पूणनरोवर सविताहि केव्हाकेव्हा असतो (ऋ. १०.१७.३, ४). प्रथम त्या आत्म्यास एक प्रवाह ओलांडावा लागतो (ऋ. १०.६३.१०). नंतर यमाचे पहारेकरी म्हणून असलेले रुंद नाकाचे, चार डोळ्याचे (याचें स्पष्टीकरण मागे आलेच आहे) अंगावर ठिपके असलेले, सरमेचे पुत्र जे दोन कुने त्याच्याजवळून आत्म्याच्या निवासस्थानाकडे तो जातो (ऋ. १०.१४.१०-१२), हेंच यमाचें निवासस्थान होय. या यमाच्या स्थानांत कधीहि कमी न होणारा प्रकाश आहे आणि कधीहि न आटणारें पाणी तेथें वहाव असतें. त्या ठिकाणीं आत्म्याला कोणतीहि वासना राहिलेली नसते. त्या ठिकाणीं आनंद आणि सुख यांचेंच साम्राज्य असतें. या सुखमय जीवनाची स्वष्ट कल्पना ऋग्वेदातील सूक्तांत आढळत नाही. त्या स्थानीं त्याला नवीन देह प्राप्त होतो (ऋ. १०.१६.५). परंतु तो कसा प्राप्त होतो ह्या प्रश्न उपस्थित केला गेलेला नाही. परलोकस्थानांतील प्रवाह, त्यावरलें लू (ऋ. ९.४१.२) त्या स्थानाचें रक्षण करणारे कुत्रे या कल्पना इराणी (Vendidad 1.39), ग्रीक, जर्मन आणि स्कॅन्डिनेव्हियन वादग्रयांत आढळतात.

चिरंतन देवाप्रमाणेंच प्राचीन, मध्य आणि अर्वाचीन काळां परलोकीं गेलेल्या

पितर

पितरां नदल आदर व्यक्ता केलेला आहे. जेव्हा एखादा मनुष्य मरतो तेव्हा किंवा त्याच्या श्राद्ध-

दिनी यम आणि अग्नि यापैकी एकात आणि अज्ञात पितरांनाहि हवि आणि सोम यांचे सेवन करण्याकरिता बोलावले जाते. देवाप्रमाणेच त्याच्याकडूनहि आनीर्वाद् भागण्यांत येतात. हे अमर झालेले मृतांतले पृथ्वीवर मर्याकडे पहात असतात व आपल्या सततीचा काळजी घेतात अमृतात ते अंतरिक्षात संचार करीत असतात; लोकामध्येहि ते हिंदत असतात आणि ज्या ठिकाणी त्यांना यज्ञात बोलावले गेले असेल तेथे जाऊन यज्ञमानास गति, सति व आनीर्वाद् देत असतात (ऋ. १०.१५, १६). हे पितर पुत्राचे, जातीचे आणि राष्ट्राचे असे तीन प्रकारचे आहेत. आरव्या मृत पूर्वजांच्या आत्म्याची प्रार्थना करून त्यांच्याकडून साहाय्य आणि रक्षण याची अपेक्षा करणे ही कल्पना बहुतेक राष्ट्रांच्या इतिहासात आढळते. इतर राष्ट्रांच्या देवत्व पात्रलेल्या पूर्वजामध्ये घोर, राष्ट्रमर्यापक, राजकुटुंब घमरेण्या समावेश केला गेला आहे. परंतु वैदिक आर्यांचे पितर म्हणजे धार्मिक प्रगतीचा पाया घालणारे ऋषि होत, आणि हे त्यांच्या इतिहासाशी सुसंगतच आहे.

मागे वर्णन केलेले पापी, दुष्ट, मित्रावरुणाचे नियम मोडणारे नास्तिक लोक

अधोलोक

आणि पतिव्रती स्त्रिया यांना परलोकातील स्थान

मिळत नाही. अमर आत्म्याचा सहवास आणि चिरंतन

प्रकाशमय आत्मजीवन याचा मार्ग त्यांना बंद असतो. देहावराधेरेच त्यांचा आत्माहि त्या खोल अधकारमय गर्तेत बुडून जातो. ज्याप्रमाणे 'अनृत' पालन करणाऱ्याकरिता उत्कृष्ट मित्रासंस्थान शोधलेले आहे, त्याचप्रमाणे या 'अनृत' आचरणाच्या लोकाकरिता अधकारमय आणि दुःखमय निवासस्थानाची कल्पनाहि ऋग्वेदात आहे. परंतु ती कांर जोड्या ठिकाणी आढळते. व तिचे स्वरूपहि अस्पष्ट आहे. यम ही मीतिप्रद अशी देवताहि समजली गेली आहे. यमाच्या मयकर कुठ्याच्या जवळून शक्य तितक्या जलद जा असे मृतात्म्यास सांगितले आहे (ऋ. १०.१४.१०-१२). यम हा मृत्यु आहे. तो आपला दूत म्हणून कपोताला पाठवितो (ऋ. १०.१६५४). वरुणाच्या आणि यमाच्या पाशातून मुक्त होण्याची अपेक्षा केली आहे.

(ऋ. १०.९७.१६). पापलोकाच्या अस्तित्वाचे प्रत्यक्ष उल्लेखहि आढळतात-
 अधार्मिक व दुष्ट (अव्रत) मनुष्यांना सोम गर्तेत टाकतो (कर्त-ऋ. ९.७३.८).
 यक्ष न करणारांना इंद्र खोल खळग्यांत टाकतो. असत्य, पापी, आचारहीन,
 बंधुविरहित तरुण (विधवा) स्त्रीप्रमाणे किंवा पतिद्रोही स्त्रीप्रमाणे स्वच्छंदी
 अशा लोकाकरिता हा अधोलोक निर्माण केला आहे (ऋ. ४.५५). बलिष्ठ
 शत्रूला प्रचंड आणि खोल खडुपात टाकण्याविषयी इंद्राची प्रार्थना केली
 आहे (ऋ. १.१३.३)

पुनर्जन्माची कल्पना ऋग्वेदात नाही. तसेच त्यात निराशावादाचा भाग-
 मूसहि नाही. जीवनाविषयी आणि कर्माविषयी तिरस्कार त्यात नाही उलट
 आनंदमय जीवन आणि दीर्घकाल जगण्याची इच्छा याचा आशापूर्ण उद्रेक
 सर्वत्र दृष्टीस पडतो.

विभाग पांचवा

ऋग्वेदकालीन समाजस्थिति

वसति

वैदिक आर्यांची संस्कृति घरीच वरच्या दर्जाची होती; तथापि ती चंद्र-

शुतकालीन संस्कृतीच्या जवळजवळ बरोबरीची होती हे कांही विद्वानांचे मत आतिशयोक्तीचे आहे. सामाजिक स्थितीच्या ज्ञानाचा साक्ष

पशुपालन, कृषिगृत्ति आणि उद्योगवृत्ति या तिन्ही

सामाजिक अवस्थांचे संकलन वैदिक आर्य-संस्कृतीत झाले होते. ऋग्वेदाच्या धार्मिक स्वरूपामुळे रथांत तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन प्रत्यक्षपणे आलेले नाही. तथापि निरनिराळ्या देवतांवर आरोपित केलेल्या ऐहिक जीवनाच्या वर्णनावरून समाजस्थितीची कल्पना केल्यास ती चुकीची ठरणार नाही. कारण विशेषतः धार्मिक प्रगतीच्या या अवस्थेत मनुष्ये आपल्या स्वतःच्या सर्वांगीण स्वरूपाला भव्य आणि परकाष्ठेचे स्वरूप देऊन देवतांचे वर्णन करतात. सांस्कृतिक ज्ञानाचा दुसरा मार्ग म्हणजे निरनिराळ्या सूक्तांत वर्णनप्रसंगी अर्थ्यांनी दिलेल्या उपमा होत. या उपमात्मक वर्णनावरूनहि कांही माहिती उपलब्ध होते. कारण व्यवहारात प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या वस्तूंचे किंवा घडणाऱ्या गोष्टींचे काल्पनिक वस्तूंशी साम्य दर्शविणे हा करीबा निसर्ग होय. तिसरा मार्ग म्हणजे प्रत्यक्ष सूक्ते. ऋग्वेदात कांही सूक्ते अशी आहेत की, त्यावरून सामाजिक स्थितीचे प्रत्यक्ष ज्ञान होते. या तिन्ही मार्गांचा अवलंब करून ऋग्वेदकालीन समाजाविषयी कोणती माहिती उपलब्ध होते व त्यावरून तत्कालीन लोकांचा सामाजिक दर्जा कशा प्रकारचा उरतो हे या प्रकरणात पहावयाचे आहे.

वैदिक आर्यांची शरीरयाष्टी तच होती. वर्ण गोर आणि डोळे काळे होते.

आर्यांची शरीरयाष्टी डोक्यावर केश विपुल होते. नाक सरळ आणि

चिंचोळी होती. तथापि हिंदुस्थानात आल्यानंतर त्यांच्यामध्ये द्राविडियन लोकांचे मिश्रण झाल्याने गंगायमुनाच्या प्रदेशातील

लोक शरीररहस्या मिश्रित झाले; परंतु पंजाब आणि राजपुताना यांतील आर्य अमिश्रित राहिले. यासंबंधीचा विचार तिसऱ्या विभागात घालाच आहे.

घर या अर्थी गृह, दग, पस्त्या आणि हर्म्य असे चार शब्द ऋग्वेदांत आहेत. ज्या घराला लागून गुरे बांधण्याचे मोठ-
घरें
मोठे सोपे होते, त्याला 'पस्त्या' किंवा 'हर्म्य'

म्हणण्यांत येत असे. घराला पुढे आणि मागे असे दोन दरवाजे असत. दर-
गाच्या घराला सहस्राधिक द्वारे आहेत असे न्हटले आहे (ऋ. ७.८८.५).
द्वार असल्यावरून घराला 'दुरोण' असे नांव मिळाले आहे घरातर्ष्ये
अनेक विभाग पाडलेले असत. घरांत प्रज्जालित अग्नि नेह्मां ठेवलेला असे
(ऋ. १.६८.२). घरे बांधण्याचे काही दगडांचा उपयोग केला जात नसे.
भारंभीं घराची रचना साधी होती. घराचे दार विजागन्याऐदजीं पट्टपानीं
बांधलेले असे. सहस्रस्तंभांच्या घराचा उल्लेख एकदोन ठिकाणीं आढळतो.
(ऋ. २.४१.५; ५.६२.६) तीन मजली घराचा उल्लेख ऋ. ८.१८.२१
या मंत्रांत आहे. द्राविडियन लोकांनी संबंध आल्यावर त्यांच्या गृहरचनेत
सुधारणा झाली असावी. घिटांचा उपयोगहि त्यानंतर केला जात असावा,
अशीं अनेक घरे मिळून एक खेडे होत असे (ऋ. १.४४.१०; ११४१).
रागटी जनावराचा उपद्रव होऊं नये म्हणून गावाभोंवतीं कुंभज घातलेले असे.
शत्रूच्या हल्ल्यापासून रक्षण करण्याकरितां मोठ्या मैदानांना तटबंदी करण्यांत
येत असे व त्याच्या बाहेर खंदक खणलेले असत.

गोपाल आणि कृषिक

गुरे पाळणे आणि शेती करणे यावर लोकांची उपजीविका होत असे. गार्ह

(गो-Gow-Slav & Lithu; Gao-Zend;
गोपालन
Cow-English.) बैल, घोडे इत्यादि पशु देण्या-

बद्दल वारंवार देवांची प्रार्थना केली आहे. सर्वांत गाय ही महत्त्वाची सन-
जली जात असे. कारण गार्हच्या दुधापासून खाण्याचे अनेक जिन्नस व यज्ञात
देवताना अर्पण करावयाचे हवि तयार होत असत. गाय ही विनिमयसामान्य
होती. गार्हचे कातडे विक्रेताः नूतनपरिणीत देवतांस बसण्याकरिता उपयोगी
पडत असे. गार्हच्या कातड्याच्या पखाळी आणि दहों, सुरा वगैरे ठेवण्या-
करितां पिश्रूच्या करीत असत. रथाला छप्पर म्हणून गार्हच्या कातड्याचे

आच्छादन घालण्यांत येत असे (ऋ. ६.४७.६). वैदिक आयोची गाई-संघर्षाची मावना ऋ. १०.१९ यांत नैसर्गिक आणि सौंदर्यपूर्ण अशी चित्रित झाली आहे. गाय ही लोकांची मुख्य संपत्ति होती, त्यामुळे तिचे रानांत जाणवणे, रार्जीचे संरक्षण याविषयी आर्यांना साहजिकच उत्सुकता वाटे. रानटी पशु आणि चोर यांच्यापासून रक्षण होण्याकरिता त्यांनी 'गोत्र' बांधले होते. 'गोत्र' म्हणजे सर्व गाईंना एकत्र बांधण्यासाठी केलेला सोपा व 'गोष्टी' म्हणजे चरण्याचे कुरण. गाईंना रानांत चरण्यास नेण्यास गुधली असे व तो सायंकाळी त्यांना परत आणून मालकांच्या स्वार्थाने करीत असे. गुरांचे रंग अनेक होते (ऋ. १.६२.९). गाय काळी असली तरी ती दूध पाढरे देते असे बाल-सुलभ नवल ऋ. ४.३.९ या मंत्रांत व्यक्त झाले आहे. गाईंना पाणी पिण्याकरिता मोठमोठी मांडी (आहाय) ठेवलेली असत (ऋ. १.३४.८, ६.७.९ इ.). एकमेकांच्या गाई परस्परापासून मित्र राहण्याकरिता त्या गाईच्या कानांना निरनिराळ्या संख्यांचे काप पाडले जात असावेत. 'अष्ट-कर्णी' म्हणून जे गाईचे विशेषण ऋग्वेदात आले आहे (ऋ. १०.६२.७) ते तिच्या कानांच्या कापांची आठ ही संख्या दाखविते. आर्य हिंदुस्थानात आले ते शेतकरी म्हणून आले, त्यामुळे शेतकांच्या दृष्टीने जनावराचे महत्त्व काय आहे याची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. 'आर्य लोक हिंदुस्थानात आले तेव्हा तेथील द्राविडियन लोक कृषिक होते, आर्य रतः कृषिक नव्हते, हे वेडन पोथेलचे मत ऋग्वेदार्शी जुळत नाही. ' +

नागर ओढण्यास घोड्यांचा उपयोग करणे शक्य होतें. (अश्व-Asp-

शेती Zend; Aszva—Slav & Lithu.) परंतु तो केलेला दिसत नाही. फक्त धान्याची गाडी ओढ-

ण्यास घोड्याचा उपयोग केल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात आढळतो (ऋ. १०. १०१.७). कारण ओली जमीन नागरण्यास घोड्याचा उपयोग होत नस-
ल्याने शेतीच्या कामाला बैलांचाच उपयोग करणे प्राक् होतें. घोड्याचा मुख्य उपयोग युद्धात व परवी रयाला जोडण्याकडे होत असे. प्रो. मॅक्डोनेल याच्या मते घोड्याचा वस्तुप्याकरिता उपयोग केला जात नव्हता. डॉ. अवि-
नाशचंद्र दासाच्या मते युद्धांत घोडेस्वारांची सेना उपयोगात आणली जात

होती. बैलांचा आणि रेड्यांचा उपयोग ओड्याच्या गाढ्या वहाण्याकडेहि होत असे. शेणाचें खत वापरीत असत. खत म्हुणून हाडांचा उपयोग करीत किंवा नाहीं तें माहीत नाहीं.*

ऋ. ४.५७ या कुपिसुक्तांत शेतीसंबंधीची आर्यांची भावना व्यक्त झाली आहे. जमीन नांगरून व कोळपून त्यांत बीं पेरण्यांत येत असे. एका पोळळ कार्त्तीतून बीं पेरित असत. विहिरी खणलेल्या होत्या. त्यांतून शेतीकरिता व पिण्याकरिता रहाटगाडयानें पाणी काढीत असत (ऋ. १०.२५.४, ९३.१३, १०१.५, ६, ७). विहिरीला पाक लावून त्यावरून दोर सोडूनहि पाणी काढीत असत. (कूचक-ऋ. १०.१०२.११). दोराला पोहच घाघलेला असे. (कोश-ऋ. १०.४२.९). जरूर तेंचें कालवे खणूनहि पाणी नेंलें होतें. पाण्याच्या नात्यांचा (कुल्या) उल्लेख ऋ. ३.४९.३, १०.४३.७, ६८.१ यांत आहे. हे नाले सुद्धां शेतीकरितां तयार केलेले होते कीं नैसर्गिक होते हें निश्चित सांगतां येत नाहीं. पण खणलेल्या कालव्यांतून वहाणाऱ्या पाण्याचा स्पष्ट उल्लेख ऋ. ७.४९.२ या मंत्रांत आला आहे. यावरून जमिनीच्या खांगवडीकरितां पाटबंधाऱ्यांचा उपयोग केला जात असे असे स्पष्ट दिसतें. स्वाभाविक घाहणाऱ्या हन्यांना 'उत्स' असा शब्द आहे. वाळवंटांतील हन्याला 'प्रपा' म्हणत (ऋ. १०.४.१). जमिनीतून वर्षांतून दोनदां पिकें-विशेषतः यव काढीत. धान्य पिकल्यावर जमिनीवर बैलांच्याकडून तुडचून त्याची मळणी करीत व नंतर तें धान्य स्वच्छ करीत असत. सुपीक जमिनीचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं आला आहे (उर्वरा-ऋ. ५.३३.४). धान्यापैकीं यव हें मुख्य होतें (ऋ. १.२३.१५, ११७.२१) रोय आणि चोचळिक् यांच्या मताप्रमाणें x यव हा शब्द सर्व धान्यांना समान होता. घाना हें एक धान्य ऋग्वेदकाव्यीं उपयोगांत आणलें जात होतें. घोड्यांनाहि तें खावयास घालीत असत (ऋ. १.१६.२, ३.३९.३, ५, ५२.५ इ.). ऋग्वेदीय आर्यांना तांदूळ (वीहि) माहीत नव्हते असें बहुतेक ग्रंथकारांचें मत आहे. जे. एफ्. हेविट्स यांनीं असें लिहिलें आहे कीं, हिंदुस्थानांत अश्म-

* R. Ganguli—Cattle and cattle-rearing in Ancient India—B. O. R. I. Annals Vol. XII Part III 1931.

x St. Petersburg Lexicon.

s Ruling Races of Prehistoric Times.

युगापासून द्राविडियन लोक तांदूळ विक्रीत असत. परंतु मोहंजो-दारो येथील उत्खननांत तांदूळ सांपडलेले नाहीत. गहू आणि यव तेथे सांपडले आहेत. त्यापैकी यव तर ऋग्वेदांत उल्लेखितच आहेत. गहूचा उल्लेख नाही; परंतु सेंट पीटर्सवर्ग कोशांतलें अर्थ बरोबर घेता तर यव हा शब्द गोधूमा-लाहि लावीत असणे शक्य आहे. तिल, सर्पप, मुद्ग ही धान्येहि ऋग्वेदकालीं प्रचारांत होती असें डॉ. दास म्हणतात, परंतु त्याचा आधार नाही.

आहार

धान्य चाळणीमध्यें चाळीत असत (तितउ-ऋ. १०.७१.२) व दगडी जात्यानें पीठ करून अगर कुटून (उल्लेख-ऋ.

आहार

१.२८) त्याची दुधामध्यें माकरी तयार करीत

य ती माजून नंतर खात असत. दूध, दही, लोणी व तूप याचा उपयोग आहारांत जारत घनापांत होत असे. घुसळण्याच्या रयीचा उल्लेख (नन्दा) ऋ. १. २८.४ या संज्ञात आढळतो. फळे (ऋ. ३.४५.४, १.१४६.५, काकडी-उर्वारुक-चालुक्य ७.५९.१२) व भाजीपाला (ऋ. १.४९.१३) यांचाहि उपयोग आहारांत करीत असत. अन्न शिजविण्याच्या मांभाला ' पचन ' असें नाव आहे (ऋ. १. १६२.६) पात्र या शब्दाचा अर्थ प्रारंभी पाणी पिण्याचें भाडें असा होता, परंतु पुढे भाडें असा सामान्य अर्थ त्याला प्राप्त झाला. भाडीं तांद्याचीं, लोखंडाचीं, लांकडाचीं व मातीचीं असत. कड्यांचा उल्लेख अनेकदा आला आहे. ' धर्म ' हें एक दूध तापविण्याचें भाडें होतें. दही कातड्याच्या पिशव्यांत ठेवीत (ऋ. १.४८.१८). लांकडाच्या भाड्यांत जेवीत असत. काहीं कामात मातीचीं भाडीं वापरीत असत. कुंसाचा उल्लेख ऋ. १०.८९.५ मध्यें आहे. धान्य ठेवण्यासंबंधी ' ऊर्दर ' हा शब्द ऋग्वेदांत २.१४.११ आढळतो. सायणाचार्यांच्या मते त्याचा अर्थ धान्याचें कोठार असा आहे, परंतु प्रो. रोब व शिनेर त्याचा अर्थ धान्याचें साप असा घेतात.

मासाचा उपयोग विशेष प्रसंगी करीत. यज्ञप्रसंगी मास कापल्याचा उल्लेख

ऋ. १.१६१, १६२ यात आहे. बैल शिजविणें हा

मांसाहार, सोमपान

पूर्वीचा धर्म आहे असें ऋ. १.१६४.४३ मध्यें

सांगितलें आहे. ऋ. ५.२९.७, ८.१२.८ या संज्ञात देव एकत्र जमून अनेक देवे शिजवीत व खात असल्याचें म्हटलें आहे. यांवरून यज्ञात पशुमलि देत

असत व अर्थात् खाण्यांतहि मांसाचा उपयोग करित असत हे स्पष्ट होतें. बैल व रेडे यांचे मांस विशेषकरून खात असत. घोड्यांचे मांस फारसे खात असल्याचें दिसत नाही (ऋ. १.१६२). मांस भाजून किंवा शिजवून खात असत (ऋ. १.१६२.११). मासे खात नसत. मिठाचा उल्लेख आढळत नाही, तेव्हां नैदिक आर्य मीठ खात नसावेत असें बहुतेक विद्वानांचे मत आहे. परंतु डॉ. दासांच्या मते ते मीठ खात असवेत; कारण पंजापांत मिठाचे डोंगर आहेत. तथापि मीठ हा खाण्याचा पदार्थ आहे असें त्यांना समजले तरच ते मीठ खाणार. तसा उपयोग त्यांना समजला असता तर मिठाचा उल्लेख आल्यावाचून राहिला नसता. पेयामध्ये दूध जास्त प्रमाणांत घेतलें जाई. सोमपान हे अतिशय प्रिय होतें. सोमरस दुधांत मिसळून पीत. सोम म्हणजे कोणती वनस्पति होती याचा निर्णय अद्यापि लागला नाही व लागेलसे दिसतहि नाही. या वनस्पतीबद्दल अनेकांनी अनेक प्रकार बुघविले आहेत. आर्य हिंदुस्थानांत उतरले, त्यावेळीं सोमपान अतिशय प्रिय होतें. त्यावेळीं ती वनस्पति आर्यविवासाच्या प्रदेशांत काश्मीरच्या दक्षिणेकडील प्रदेशांत होती. पुढे आर्य गंगायमुनांच्या प्रदेशांत आले तेव्हां त्यांनी ती वनस्पति बरोबर आणली, परंतु तिची चव बदलल्याकारणाने त्यांना पुढींचे सोमपान मिळू शकलें नाही. तेव्हां ते चव बदललेल्या सोमाचा किंवा तिच्या जागी दुसऱ्या एकाचा वनस्पतीचा उपयोग करूं लागले असवेत. सुरापानहि प्रचारांत होतें (ऋ. ७.८१.६, ८.२.११, १०.१०७.९). सुरा (दुरा-संद) ही बहुधा धान्यापासून तयार करीत. लोंकरीच्या वस्त्रांतून ती गाळली जात असे (कारोतर=ऋ. १.११६.७) व तिचे कुंभ भरून ठेवले जात. कलालाचा उल्लेख (सुरावान्) ऋ. १.१९१.१० मध्ये आला आहे.

विवाह

संतति म्हणून मुलीची अपेक्षा कोणी केल्याचें ऋग्वेदांत दिसत नाही. पुत्र देण्याविषयी वारंवार देवतांची प्रार्थना केली आहे.

स्त्रीयाचक्षु शब्द

मुली लघु शाल्यानंतर दुसऱ्याच्या घरी जात असतात, परंतु मुलगे घरी रहातात व आपल्या घरादाराचें व जातीचें संरक्षण करण्यास समर्थ असतात (ऋ. ३.२१.२.); याचकरितां नेहमी पुत्रांची अपेक्षा केली जात असे. विवाहाचे नाबर्तीत एकपत्नीकत्व आणि बहुपत्नीकत्व अशा दोन्ही चाली ऋग्वेदांत आढळतात. तथापि

एकपत्नीत्व हे सार्वत्रिक होते (ऋ. १.१०५.२, १२४.७, ४.३.२, १०.७१.४). फक्त राजे लोक आणि इतर श्रीमंत लोक-विशेषतः क्षत्रिय अनेक स्त्रिया करीत असत (ऋ. १.६२.११, ७१.१, १८६.७, ७.२६.३, १०.४३.१). परंतु असे विवाह अपवादात्मक होते. एकपत्नीधर हा नियम होता. बहुपतित्व ऋग्वेदकालीन नव्हते. स्त्री, वधू, मा, जामि, जनि, जाया, नारी, योपा, योपणा व योपित् इतके स्त्रीवाचक शब्द ऋग्वेदात आहेत. 'स्त्री' हा शब्द केवळ पुरुषविरोधी म्हणून वापरला आहे. 'मा' हा शब्द देवपत्नी या अर्थी वापरलेला आहे. नारी हा शब्द सामान्य अर्थाने उपयोगिलेला आहे. 'जनि' अगर 'जामि' याचा अर्थ विवाहित स्त्री असा आहे. वंशपरंपरा राखण्याच्या दृष्टीने 'जाया' हा शब्द स्त्रीवाचक आहे. 'योपित्' 'योपा' 'योपिणा' या शब्दांचा अर्थ उपवर स्त्री असा आहे. 'वधू' हा शब्द उपवर, विवाहसमारंभांतील अगर विवाहित स्त्री या अर्थाने उपयोगात आणलेला आहे.

वैदिक आर्यांनी विवाह ही संस्था धार्मिक आणि अतिशय पवित्र मानलेली आहे. विवाह हा देवांनी सांगितलेला आहे विवाह ठरविण्याची पद्धति व प्रजोत्पादन हा त्याचा हेतु आहे अशी त्यांची कल्पना होती. विवाहाच्या वावर्तीत स्त्रीला आपला पति निवडण्याचे स्वातंत्र्य दिले जात होते असे ऋ. १०.२७.१२ या मंत्रावरून स्पष्ट होते. (मन्त्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित् ।) 'जार' हा शब्द ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. परंतु उत्तरकालीन वाङ्मयांतील अनैतिक अर्थ ऋग्वेदात त्या शब्दाला नाही. मणयी मनुष्य असा त्याचा अर्थ आहे. यावरून व इतर काहीं उल्लेखावरून (ऋ. ३.५२.३, ६२.८) कन्या आपापले वर पसंत करीत असत असे दिसते. वडिलांची संमतिहि आवश्यक असे, परंतु ती मिळतहि असे. स्त्रीपुरुषाचे विवाह पूर्ण वयात आल्यानंतरच होत असत. बालविवाह ऋग्वेदाला माहीत नाही. घोषेचा विवाह वृद्धावस्थेतच झाला (ऋ. १.११.७ इ.) लघ ठरविण्याकरितां वरपक्षाकडील बराच स्नेही कन्येला मागणी घालण्याकरिता तिच्या पित्याकडे जात असे. 'वर' या शब्दाचा ऋग्वेदात पति असा अर्थ नाही. स्नेहाकरितां कन्येला मागणी घालणारा तो 'वर' असा त्या शब्दाचा ऋग्वेदांत अर्थ आहे (१०.८५.८). पति हा अर्थ त्या शब्दाला पुढे प्राप्त झाला.

विवाहाचे बाबतीत गोत्राचें बंधन ऋग्वेदकाळीं नव्हतें. ज्येष्ठत्याच्या क्रमानुसार कन्यांचे आणि पुत्रांचे विवाह होत असत. या नियमांमुळे कोठें अटचण येत असल्यास नियमाचें बंधन सैल करण्यांत येई. स्त्रियांनीं विवाह केलाच पाहिजे अशी त्यांच्यावर सक्ति नव्हती. कांहीं अविवाहित स्त्रिया आमरण पितृगृहीं राहिल्याची उदाहरणे ऋग्वेदांत नमूद आहेत (ऋ. ३.१७७). तथापि त्यांना विशेष मानाचें स्थान नव्हतें. विवाह करणे स्त्रीचें कर्तव्य आहे असे समजलें जात होतें. वरपक्षाकडून बधूंपित्याला गाई वगैरे संपत्ति दिली जात असे. वरामध्ये कांहीं व्यंग असल्यास हें प्रमाण घोटें जास्त असे. उलट कन्येमध्ये कांहीं व्यंग असल्यास तिच्या पित्याला वरपक्षास हुंडा घावा लागत असे. ज्या पित्याला केवळ कन्याच असत तो कन्येचा विवाह ठरवितांना तिचा पहिला पुत्र आपणांस दिला पाहिजे अशी अट घालीत असे (ऋ. ३.३१. १). जगातील कांहीं राष्ट्रांत अजूनहि ही प्रथा चालू आहे. ऽ विवाहकालाच्या बाबतीत ज्योतिषाचा उपयोग केला जात नव्हता असे सामान्यतः समजण्यांत येतें. *

ऋग्वेदकालीन विवाहाचें वर्णन ऋ. १०.८५ या सूर्यासूक्तांत आलें आहे.

सूर्यास्त त्यांत सूर्या आणि सोम यांच्या विवाहाचें रूपकाने वर्णन केलें आहे. त्यावरून विवाहविधीची स्पष्ट

कल्पना येते. 'सोम' शब्दाचा चंद्र असा अर्थ या सूक्तांत आहे. 'सूर्या' ही सूर्याची सुलगी होय. सूर्याची किरणे असा सूर्या-शब्दाचा अर्थ येता येईल. चंद्र हा सूर्यकिरणाच्यामुळे प्रकाशित होतो असा लोकाना माहीत होती. सूर्यकिरणे आणि चंद्र यांचे मीलन हे मानवी विवाहाचें प्रतीक म्हणून घेण्यांत आलें आहे ही गोष्ट बरयंत समुचित अशीच आहे. या विवाहांत अश्विनौ हे 'वर' होते. ऋग्वेदकाळीं एकाच ग्रामांतील बधूवराचे विवाह करण्याचा प्रचार साहजिकच होता. द्राविडियन लोकांत मुलें ही आईची समजत असत. या मातृप्रधान कुटुंबपद्धतीमुळे त्यांच्यामध्ये भिन्नग्रामांतील बधूवराचे विवाह करण्याचा नियम (Exogamy) रुढ होता. आर्यांची पितृप्रधान कुटुंबपद्धति असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये हा नियम नव्हता. द्राविडियनांच्या साह-

* Westermarck-History of Human Marriage.

* R. Raghunathrao-The Aryan Marriage.

चर्यामुखे एका गांवांतीलच वधूवरचे विवाह करण्याचा त्यांचा नियम ठिला झाला व त्यांच्यामध्यें एकाच गांवांतील किंवा भिन्न गांवांतील वधूवरचे विवाह होऊं लागले.

विवाहसमारंभ वधूगृहीं साजरा होत असे. समारंभाकरितां मंडप उभारण्यांत येई व त्याला छत (छदि-ऋ. १०.८५.१०)

विवाहसमारंभ त्यावण्यांत येत असे. वरपक्षाकडील मंडळी वरासह

मिरवीत वधूगृहीं येत असत. त्यांच्या सन्मानार्थ गोमांसाची मेजवानी होत असे, असे प्रो. मॅकडोनेल म्हणतात. यानंतर विवाहविधि होत असे. अभिही आयोची संस्कारदेवता आदि. तिच्या समक्ष सर्व संस्कार होत असत. वधूवरचे हात परस्परान्या हातांत मंत्रपूर्वक देणें हे विवाहाचे मुख्य अंग होतें. यासंबंधी ऋग्वेदांतील मंत्र याचनीय आहेः—

गृध्रगामि ते सौम्यत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्ययास्तः ।

भगो अर्यमा सविता पुंयधिर्महां त्राहुर्गोद्वपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

(पति म्हणतो) 'हे वधू, शुभमंगलासाठीं मी तुजें पाणिग्रहण करतो. वृद्धावस्थेपर्यंत तूं माझ्या सहवासान रहा. गृहस्थाश्रमाचें आचरण करण्याकरितां मग, अर्यमा, सविता आणि उषा या देवतांनीं तुला माझ्या स्वाधीन केली आहे.'

पाणिग्रहणानंतर सप्तपदी होत असे. वधूवर हातांत हात घालून अभिषेचितीं तीन प्रदक्षिणा करीत. अशा प्रकारें विधिसंस्कार झाल्यानंतर वधूची पतिगृहीं जाण्याची तयारी करण्यांत येत असे. तिच्या शुश्रूषेकरितां एक दासी (न्याचनी) व मनोविनोदनार्थ तिची एक मैत्रीण (अनुदेयी) अशा दोघीजणी तिच्याबरोबर जात असत. वधूला माहेरीं फारसें आणण्यांत येत नसे. पतिगृहीं जाण्याच्या वेळीं वधूचा पिता वस्त्रालंकार व माई वगैरे देऊन तिचा सत्कार करीत असे (ऋ. ३.३१.२). हे संस्कारसमाहित्य (घहतुः—ऋ. १०.८५.१३) गाडीतून प्रथम पुढें जात असे मागाहून वधूवर जात असत. उत्कृष्ट प्रकारें शृंगारलेल्या रयात बसून वधूवर स्वगृहीं जात असत (ऋ. १०.८५.२०). कधीं कधीं दोन मैत्र्यांच्या गाडीतूनहि ते जात असत (मंत्र ११). त्यांचा मार्ग सुगम्य करण्यासाठीं, वाटमान्यापासून त्यांना उपद्रव पोहोचूं नये, ते सुखरूप घरीं पोहोचवेत, यासाठीं देवांची प्रार्थना केली जात असे (मंत्र ३२). गांवांत पोचल्यानंतर गृहप्रवेशसमारंभ होत असे (मंत्र २७,

२८). या वेळपर्यंत वधूने नेसलेले बल अमंगल समजून ब्राह्मणास दान करण्यांत येई (मंत्र २९, ३०, ३४, ३५). यानंतर गांवात वधूवरांची थाटाची मिरवणूक काढण्यांत येई. त्यावेळचा मंत्र (३३) उत्कृष्ट आहे—

सुमंगलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्त्रं वि परेतन ॥

‘ही वधू मंगलमय आहे. इकडे या व तिला पहा. तिला चांगले आशिर्वाद या आणि नंतर आपापल्या घरी परत जा.’

यानंतर गर्भाधान करण्यांत येई. विवाहसमयी मुली प्रौढ होत्या हें यावरून स्पष्टच होते (ऋ. १०.८९.३७, १८३, १८४). सुखकर शय्या तयार करण्यांत येई (घट-ऋ. ७.९५.८). उपवर्हण या शब्दाचा अर्थ उशी असा आहे (ऋ. १०.८९.७). पतीच्या सहवासापूर्वी सोम, विश्वावसु गंधर्व आणि अग्नि हे त्या कन्येचा उपभोग घेतात अशी ऋग्वेदीय आर्यांची कल्पना होती (मंत्र २१, २२, ३८-४१). पतिगृही वधूला उपदेश करण्यात येत असे—‘पतीला शुभदायक हो. आप्तेष्ट, नोकरचाकर व पशु यांच्याशी सहानुभूतीने वाग. तुझी दृष्टि शांत असूंदे व तुझे विचार चांगले असूंदेत, संतुष्टासक्त, दीर व नणंद यांच्यावर तू योग्य ती सत्ता चालीव.’ (मंत्र ४२, ४४, ४६). वधूवराना संतति व संपत्ति देऊन त्यांचा संसार आनंदपूर्ण करण्याविषयी देवतांची प्रार्थना केली जाई (मंत्र ४७).

इहैव स्तं मा वि योष्टं विभ्रमायुर्व्यभुतम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नष्टृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ ४२ ॥

‘तुम्ही दोघे इहलोकात असा, तुमचा वियोग न होवो. मुलगे आणि नातू यांच्यासह आपल्या घरांत तुम्ही आनंदाने दीर्घायुष्य उपभोगा.’

इमां त्वमिद्र मीहवः सुपुत्रां सुमगां कृणु ।

दशास्यां पुत्रानधेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥

‘हे इंद्रा, या वधूला सुपुत्र दे व तिचे कल्याण कर. हिला दहा पुत्र दे आणि तिचा पति अकरावा असूंदे.’

ज्जियांचा दर्जा

निवाहित होण्यापूर्वी स्त्री पित्याच्या ताब्यांत असे. विवाह न झाल्यास पिता व पित्याचे पश्चात् ज्येष्ठ बंधु तिचा नियंता असे. विवाहित स्त्रीवर तिच्या पतीचा हक्क समजला

जात असे; तथापि ती सर्व घराची सत्ताधीश असे. पत्नी म्हणजे गृह हांय. पत्नी हेंच पतीचें विश्रामस्थान होय, असें ऋ. ३.५१. ४ या मंत्रात म्हटलें आहे. पतीचे मातापितर, बहुमंमिनी, नोकरचाकर इत्यादि सर्व तिच्या अधिकाराखाली असत. यज्ञामध्ये पतीच्या बरोबरीने तिचा भाग असे, यावरून खोला पुरुषाच्या बरोबरीचा दर्जा होता हें सिद्ध होतें. एकपत्नीकत्व हा सार्वत्रिक नियम होता म्हणूनच हें शक्य होतें. विवाह हा देवसंस्थापित संस्कार असल्याकारणानें व व्रत चालू ठेवणें हा त्याचा हेतु असल्यामुळें स्वतःच्या रक्ताची सत्ताति असण्याबद्दल बौद्धिक ऋषींनी बारवार इच्छा प्रगट केली आहे. स्वतःच्या पुत्राची जागा दत्तक पुत्रानें कधीच भरून यावयाची नाही (ऋ. ७.४.७, ८) असें म्हटलें आहे. स्त्रिया सुशिक्षित होत्या. पुरुषाच्या बरोबरीने त्यांना शिक्षण मिळत असल्याने त्यांचा बौद्धिक विकास होत असे. त्यामुळें, आध्यात्मिक उन्नतीकरिता विवाह न करता स्वतंत्र जीवन कठणें किया ऐहिक सुखाचा आनदानें उपभोग घेत काळ व्यतीत करणें यापैकीं कोणतेंहि पसंत करण्यास त्या समर्थ असत. विवाहित स्त्री गृहस्थाश्रमासबर्षांची कर्तव्ये यशस्वीपणें पार पाडण्याच्या बाबतीत पुरुषाइतकीच समर्थ असे. स्त्रियांच्या शिक्षणासबर्षां मोठें प्रमाण असें आहे कीं, ऋग्वेदातील काहीं सूक्तांच्या कर्त्या स्त्रिया आहेत (लोपशा-ऋ. १.१२९ ७, विश्वाचारा १.२८, घोषा १०.४०, इन्द्राणी १०.१४५, शची १०.१५९, अपाला ८.९१) स्त्रिया सारथ्य करीत असत, कधी युद्धातहि सामील होत असत. मुद्रलाबरोबर त्याची पत्नी मुद्रलांनी युद्धात त्याचें सारथ्य करण्यासाठीं नेली होती. (ऋ १०.१०२)

स्त्रिया दौत्यहि करीत असत असें पर्णीच्याकडे दूत म्हणून मेळेल्या सरमेच्या कथेवरून मानण्यात येतें (ऋ १०.१०८).

सौस्वातथ्य

ज्या खोला संपत्ती होत्या ती त्यांच्यासोबल पतीचें

प्रेम कमी करून तें आपणाकडे जोडून घेण्याकरिता एका वनस्पतीचा मंत्रपूर्वक प्रयोग करीत असे (ऋ १०.१४५, १५९) विशेष समारंभाच्या प्रसंगी स्त्रियाहि पुरुषाबरोबर मोकळेपणानें येत असत. अर्थात् गोपाची पद्धति नव्हतीच. ' उत्सवप्रसंगी सुंदर स्त्रिया एकत्र आल्याचें जें वर्णन ऋग्वेदात आहे तें वेदयाचें आहे असें काहीं ग्रंथकार समजतात, परंतु तसें समजण्याचें कारण नाही. त्या काळीं अज्ञातक आणि स्वैर अशा काहीं स्त्रिया वेदयाकर्म

करीत असत ही गोष्ट खरी आहे, परंतु अथेन्समधील पेरिकलजच्या काळा-
प्रमाणे किंवा गौतम बुद्धाच्या काळां वैशाली नगरीतल्याप्रमाणे ऋग्वेदकालीं
वेद्याश्रुति पूर्णपणे प्रस्थापित झाली होती असें दीर्घप्रयत्नांतोहि पिशेल आणि
गेल्डनेर × यांना सिद्ध करतां आले नाहीं. * ' अशा उत्सवप्रसंगी अवि-
वाहित तरुण स्त्रीपुरुषांना परस्परांमध्ये परिचय उत्पन्न करण्याला आणि तो
बादविण्याला संधि मिळे. अशा वेळीं प्रेमळ माताहि संधि वायां जाऊं न देता
आपल्या कन्यांना योग्य तीं सज्जा देऊन हरएक प्रकारे त्यांना मदत करी.
हा परिचय जर टिकाऊ वाटला तर विवाहाकरितां पित्याची व त्याच्या पश्चात्
ज्येष्ठ मायाची परवानगी विचारण्यांत येत असे. † या परिचयप्रकाराची
कल्पना केली असतां अविवाहित तरुणी (योषित्) आणि प्रणयी तरुण
(आर) यांच्या ऋग्वेदांत अनेकवार आलेल्या प्रतिशब्दाचा अर्थ बरोबर
बसतो.

स्त्रियांच्या मनोवृत्तीसंबंधी ऋग्वेदांत आलेले उल्लेख मननीय आहेत-

स्त्रियांच्या मनोवृत्ती- पुरुषा-उर्वशीसंवादांत पुरुषाच्या अत्यंत कळ-
विषयी ऋग्वेदांतील उल्लेख लीने परत येण्याविषयी विनवणी केली असतां
उर्वशी म्हणते:—

न वै खैणानि सद्यानि संवि सालावृक्षाणां हृदयान्येव ॥

‘ स्त्रियांचे स्नेह चिरकाल टिकणारे नसतात; त्यांचीं हृदये लांडग्यांच्या
हृदयासारखीं असतात ’ (ऋ. १०.९५.१५).

स्त्री झालेल्या आसमण्यायोगीला

इंद्राधिष्ठा तद्वनवीरिण्या अशास्यं मनः । उत्तो अहं क्रतुं रघुम् ॥

‘ इंद्र म्हणाला, स्त्रीच्या मनाचें शासन करणें कठीण आहे. तिची बुद्धि
सुद्ध असते ’ (ऋ. ८.३३.१७).

स्त्रियांच्या चाळीरीतीसंबंधी एक मजेदार उल्लेख ऋ. ८.३३.१९ मध्ये
आला आहे. स्त्री झालेल्या परंतु पुरुष होऊ इच्छिणाऱ्या आसमण्यायोगीला
इंद्र आकाशांतून म्हणतो—

× Vedische Studien.

* Winternitz —History of Indian Literature p. 67.

‡ Adolf Kaegi — Rgveda p. 15.

अथः पश्यत्य मोपरि संतरां पादकौ हर ।

मा ते कशष्कौ दशन्त्री हि व्रद्धा वभूविथ ॥

‘हे प्लायोगे, खाली पहा, वर पाहू नको; पावले हळूच दाक. तुझ्या पायाचे घोटे दिसू देऊं नकोस. कारण तूं श्री झाला आहेस.’

राज्ञी शशीयसीकडे भिक्षा मागण्यास आलेला व सत्कार झाल्यामुळे प्रसन्न झालेला श्यावाश्व तिजाविपर्यां म्हणतो—

उत त्या श्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवनादरापसः ॥

‘अश्रद्ध आणि लोनी पुरुषापेक्षा, शशीयसी ही श्री असली तरी भेष आहे. (ऋ. ५.६१.६).

पतिनिघनानंतर परतले सती जाण्याची चाल खुद्द श्रग्वेदकालीं नव्हती.

विधवा या शब्दाचे अस्तित्व तेंच सिद्ध करतें (ऋ.

पुनर्विवाह

१०.१८.८) या मंत्रांत गतमर्तुकैला मृतपतीच्या

शेजारून उद्भूत येण्यास सांगितले आहे. म्हणजे खुद्द श्रग्वेदकालांत सतीची चाल नव्हती. परंतु त्याच मंत्रामुळे त्या चालीचे पूर्वास्तित्व सिद्ध होतें. आर्य प्रयास करीत जेव्हां हिंदुस्थानांत येऊं लागले, त्यावेळीं एकाद्या स्त्रीचा पति मरण पावल्यानंतर तिचें रक्षण करण्याची जबाबदारी घेण्यास दुसरे कोणी तयार होत नसल्यामुळे सती जाण्याची चाल प्रचारात आली असावी. इंडो-युरोपियन कालीं सतीची चाल नव्हती; कारण विधवा हा शब्द सर्व इंडो-युरोपियन भाषांत आहे.

हिंदुस्थानांत आर्य स्थिर झाल्यानंतर तसें कारण नसल्यामुळे व संस्कृति तितकी उच्च बनल्यामुळे ती प्रथा साहजिकच बंद पडली. विधवा स्त्रीला पुनर्विवाह करण्याची परवानगी असे. पतीच्या भावाबरोबर (ऋ. १०.४०.२) अगर दुसऱ्या एकाद्या नातलग्याबरोबर (ऋ. १०.१८.८) पुनर्विवाह करण्यांत येत असे. एकाद्या स्त्रीचा पति अदृश्य झाल्यास व तो न सापडल्यास किंवा त्याचा काहीं तपास न लागल्यास त्या स्त्रीला पुनर्विवाह करण्याची परवानगी असे असें प्रो. पिशेल सिद्ध करून पहातात. प्रो. डेलमुक यांस तें संमत नाहीं.

कौटुंबिक कायदे-नीतिमत्ता

पतिपत्नीच्या प्रेमळ संबंधाशिवाय इतर आतसंबंधाविपर्यां उद्देस्य कर्मेदांत

कौटुंबिक संबंध

आढळत नाहीत. 'नना' व 'तत' ही मातापित्रांची प्रेमळ नावे ऋ. ९.११२.३ या

मंत्रांत दिसून येतात. पितापुत्रांचा प्रेमाचा संबंध असे. पित्याची आपल्या मुलांवर सत्ता असे. परंतु तो वृद्ध झाल्यावर थोरल्या मुलाच्या हातांत कुटुंबाची सर्व सूत्रे देत असे व भग साहायिकच ज्येष्ठ पुत्राची पत्नी ही गृहस्वामिनी होत असे. मृत्युपुत्राचा उल्लेख नाही. तरी पण पितृनिधनानंतर पुत्र एकत्र राहण्याचा फारसा संभव नसे. सामान्यतः एकत्रकुटुंबपद्धति प्रचारांत होती. तीन पिढ्यांपर्यंत एकत्र रहात असत. वांटणीचा हिस्सा मागण्याकरिता एका घरांत राहण्याची जरूरी नसे. कारण जमीन मुबलक असल्याकारणाने वांटणीच्या हिश्याची अपेक्षा कोणी करीत नसत. तरी पण वांटणी होत असे. सर्वच ज्येष्ठ मुलाकडे जात नसे. थोडासा जास्त हिस्सा त्याला मिळे इतकंच. काहींतरी शारीरिक व्यंग असल्यामुळे माळमत्ता संभाळण्यास नालायक असलेल्या मुलांस हिस्सा दिला जात नसे. परंतु त्यांचे पोषण करण्याची जबाबदारी वारसावर असे. गिळकत न गिळालेल्या मुलांचे मुलगे जर अव्यंग असले तर त्यांना हिस्सा दिला जाई. मुलांची एखादी भगिनी अविवाहित अशी घरी राहिल्यास तिलाहि एकंदर माळमत्तात भग मिळत असे (ऋ. २.१७.७). शेतजमीन व कुरण आणि जंगम माळमत्ता हीं प्रत्येक कुटुंबाच्या माळकीचीं स्वतंत्र होती. मुलगे वेगळे दाले तरी शेजारी शेजारीच रहात असत. त्यामुळे मूळ एका कुटुंबाचेच एक गांव बनत असे. शेतांमधील बांधांचा उल्लेख सांगतों. क्षेत्रमापनाहि करण्यांत येत होते. एखाद्या भनुष्याला मुलगा नसल्यास व मुलगी असल्यास त्या मुलीच्या मुलाला त्याची सर्व मिळकत मिळे. दत्तक घेण्याचाहि अधिकार होता; परंतु दत्तक घेणे श्रेयस्कर वाटत नव्हते (ऋ. ७.४.७; ८). गृहाची अंतर्व्यवस्था पहाणे व वाळसंगोपन हे पत्नीचे कर्तव्य होते. वाळसंगोपनाविषयी काहीं माहिती मिळत नाही. दळणे, चटया विणणे, शिवणे आणि विणणे हीं कामे स्त्रिया करीत असत. जामाताचा नैसर्गिक स्वभाव ऋग्वेदकाळींहि लोकांना माहीत होता. अंगांत पायता नसलेला जांवंई अनेक वेळा बोलाविले तरी जसा संध्याकाळपर्यंत येत नाही, विलंब लावतो, तसा हे इंद्रा, तू विलंब करूं नकोस असे म्हटले आहे (ऋ. ८.२.२०). ऋ. १.१०९.२ या मंत्रांत कवि म्हणतो की, 'हे इंद्राधी, एखाद्या हीन दर्जाचा तरुण, पत्नी

मिळविण्याकरितां तिच्या घालकास, किंवा मुलीचा भाऊ (स्याल) आपल्या बहिणीकरितां तिच्या नवऱ्याला जेवढे घन देतो, त्यापेक्षां तुम्ही जास्त घन देतां असें मी ऐकलें आहे.'

वैदिक काळांतील नीतिमत्ता उच्च दर्जाची होती असें आतांपर्यंतच्या निवेचनांवरून स्पष्ट झालेंच आहे. तथापि अनीतीचें नातिमत्ता
आचरण अपवादोदाखल होत असल्याचें दिसून येतें.

स्त्रीपुरुषांच्या अनैतिक संबंधांची उदाहरणें आढळून येतात. ऋ. १०.३४.४ च्या मंत्रात घृत खेळणाऱ्या कितवाच्या पत्नीसंबंधीं म्हटलें आहे कीं, ' अन्ये जायां परि मृशंत्यस्य । ' ऋ. १०.४०.६ मध्ये स्त्रीच्या संकेतस्थानाकडे जाण्याची उपमा दिलेली आहे. ऋ. १०.३४.९ मध्ये व्यभिचारी स्त्रीचा (चारिणी) उल्लेख आहे. अशा स्त्रिया गर्भपात करीत असत. व्यभिचारमुळे गर्भिणी झालेली स्त्री आपल्या अपत्याचा गुप्तपणानें निकाल लावते, त्याप्रमाणें भक्तांचे दुरित नष्ट करण्यासाठीं मित्रावरुणांची प्रार्थना केली आहे (ऋ. २. २९.१). भ्रातृहीन सुवती पथभ्रष्ट होऊन दुराचारी वेश्या बनत असत (ऋ. १. १२४.७, ४.९.५). कुमारीपुत्रांचे कांहीं उल्लेख ऋग्वेदांत आहेत. ऋग्वेदांतील कथा व दृष्टांत यावरून समाजाच्या नीतीची कलरना करण्यास पितापुत्री, भ्रातृमहिनी इत्यादि संबंध आढळून येतील. परंतु असें अनुमान फाटणें बरोबर होणार नाही. समाजस्थितीवरूनच ते दृष्टांत अगर त्या कथा निर्माण झाल्या असेंच कांहीं म्हणतां येत नाही. केवळ कलरनेनें हि अशा संबंधांचे दृष्टांत देतां येतील व कथाहि निर्माण करतां येतील. कांहीं स्त्रिया वेश्या व्यवसाय करीत असत. ऋ. १.१६७.४ यांत वेश्याचा उल्लेख (यन्वा साधा. रण्या) आला आहे. ऋ. ९.६७.१०-१२ यांमध्ये तरुण कुमारिकांकडे नेण्याविषयीं पूपून्ची प्रार्थना केली आहे. ऋग्वेदांतील एकंदर समाजस्थितीकडे पहातां हीं उदाहरणें अपवादच होत.

वैद्यक-मंत्रतंत्र

ऋग्वेदकालांतिल टोकांना कांहीं रोगांचे ज्ञान झालें होतें. क्षयरोग (यक्ष्मा)

वैद्यक

त्यांना फार भयंकर यादत असे. याच रोगाचा

उल्लेख स्यांत जास्त वेळां आलेला आहे (ऋ. १.

१२२, १०.१२७, १६१, १६३) या रोगासंबंधीची भीति यारवार व्यक्त

केली आहे. यक्षा या शब्दाचा रोग असा सामान्य अर्थ काहीं ठिकाणी असावासा वाटतो. कार्थीळ (हरिग्न) हाहि रोग त्यांना माहीत होता (ऋ. १.५०.११). अतिशय सुरापानामुळे होणारा रोगाहि उल्लेखलेला आहे. (सुराम-ऋ. १०.१३१.५) ' अजका ' व ' शिपद ' या रोगांचा उल्लेख ऋ. ७.५० या सूक्तांत आला आहे; परंतु हे रोग कोणते ते समजत नाही. शिपद हा रोग दूषित पाण्यापासून होणारा असावा. हे रोग बरे करणारे वैद्यहि (भिषक्) त्या कार्थी होते (ऋ. ९.११२.१, ३; १०.९७.४-६). रोगनाशक अशा पुष्कळ घनस्पर्शित ज्ञात होत्या व त्यांचा उपयोग करण्यांत येत असे (ऋ. १०.९७). दुरुपाण्या सनातन नियमाचे उल्लंघन केल्याने तो पाश टाकतो व त्यामुळे रोग होतात अशी त्याची कल्पना असल्यामुळे रोगनाशनाविषयी प्रार्थना करण्यांत येत असे व फेवळ तशा प्रकारचे मंत्र म्हणून मयंकर रोग बरे करण्यांत येत. ऋ. १०.१६१ व १६३ हीं सूक्ते म्हणजे क्षयरोगातून रोग्याला मुक्त करण्यासाठी म्हणावयाचे मंत्र होत. औषधींचा उपयोग करतानासुद्धा मंत्रसामर्थ्याचे साहाय्य घेण्यांत येत असे. सर्प, बिंबु इत्यादिकांच्या विषापासून होणारा वाधा टाळण्यासाठी मंत्राचाच उपयोग करण्यांत येत असे (ऋ. १.१२१). वंदन इत्यादि खनिज विषाचे परिणाम टाळण्याकरिताहि मंत्र म्हटले जात होते (ऋ. ७.५०).

वैदिक लोकांमध्ये काहीं समजुती प्रचलित होत्या. पारया (कपोत) घरांत

मंत्रतंत्र

शिरला असता अशुभ मानात असत व त्या अशुभा-

पासून वाधा होऊ नये म्हणून मन म्हणत असत

(ऋ. १०.१६५). ऋ. २.४९ व ४३ हीं सूक्ते पक्षांसुळे होणाऱ्या अप-
शकुनांचे निवारण करण्याकरिता म्हणावयाची आहेत. घुवडाचा (खर्गला-
ऋ. ७.१०४.१७, २२, उलूक १०.१६५.४) शब्दाहि अमद्र मानला जात
असे. कपोत हा मृग्यूचा दूत आहे असे म्हटले आहे. प्रो. रोष याच्या मते
कपोत शब्दाचा धारवा हाच अर्थ सर्वत्र आहे असे नाही. कारण ऋ. १०-
१६५ मध्ये त्याच्याबरोबर घुवडाचा उल्लेख आला आहे. निरनिराळ्या प्रां-
राची काल्पनिक पीडा देणाऱ्या राक्षसाचा उल्लेख ऋग्वेदांत आहे (ऋ. ७.
१०४, १०.८७, १६२). यासंबंधीचे काहीं उल्लेख अनार्यना उद्देशून अस-
तील, तथापि अशा काहीं योनींची कल्पना त्यांनी केली होती ही गोष्ट खास
आहे. सूर्यमहणाचा उल्लेख ऋ. ५.४८.४-९ या मंत्रांत आहे. राहु

(स्वर्गांतु) अंधकारानें सूर्याला प्राप्ततो व मंत्र म्हटल्याने सूर्य त्यांतून मुक्त होतो अशी समजूत त्यांत व्यक्त झाली आहे. मंत्रतंत्र, जादूटोणा, यांच्या बराच लोकांचा विश्वास होता. हा विश्वास बराच प्राचीन असला पाहिजे. कारण इंडो-युरोपियन लोकांमध्ये यापैकी काही प्रकार एकसारखे आहेत. त्यामुळे त्यांचें अस्तित्व इंडो-युरोपियन कालांतील ठरतें. ऋग्वेदकालांत मंत्रतंत्रांचा उपयोग बराच केला जात असे. ऋग्वेदांत मंत्रमुक्ते सुमारे तीस आहेत. सवतीपासून होणारा त्रास टाळण्याकरितां आणि रोगांचें व विपांचें निवारण करण्याकरितां मंत्रांचा उपयोग करीत असत. ऋ. ७.५५ मध्ये एक स्त्री रात्री प्रियकराला भेटण्याकरितां घरांतून बाहेर पडते, त्यावेळीं घरांतील माणसें व कुत्रा यांनीं च्यांमं होऊं नये म्हणून मंत्र म्हणते. युद्धास निघालेल्या राजाला विजय मिळावा, त्याच्या शत्रूंचा पराभव व्हावा म्हणून त्याचा पुरोहित ऋ. १.७३ हें सूक्त म्हणतो. सामान्यतः ऋग्वेदांतील मंत्रतंत्रांचा हेतु कल्पांकारक गोष्टी करण्याचा आहे. दुर्युधानें मंत्रतंत्रांचा प्रयोग करणारांकडे (यातुघान) ऋग्वेद तिरस्कारानें पहातो (ऋ. ७.१०४.१५). सूर्यासूक्तांत यधूनें शान असणें, पतीचा घात करूं नये (अर्थात् मंत्रप्रयोगानें) असें म्हटलें आहे (मंत्र ४४), गर्भिणी स्त्रीच्या गर्भाचा नाश करणाऱ्या राक्षसाची याघा टाळून गर्भरक्षण करण्यासाठीं ऋ. १०.११२ हें सूक्त आहे.

ऋ. ७.१०३ हें मंत्रसूक्त गर्भतीचे आहे—

(१) जणुं काहीं व्रताचरणी ब्राह्मणच असे वर्षभर शौचून राहिलेले मंडूक-पर्जन्यामुळे आनंदित होऊन शब्द फसूं लागले.

(२) सुकलेल्या पत्राळीप्रमाणें असलेल्या सरोवरांत पडलेल्या मंडूकाकडे जेव्हां स्पर्शीय उदक आलें, तेव्हां सप्रसन्न गाईप्रमाणें मंडूकांचा शब्द येथें बाहेर पडूं लागला.

(३) तृपित मंडूकांवर वर्षाकालीं जेव्हां पर्जन्यशुष्टि होते तेव्हां, जसें एकादें बालक पित्याकडे जातें तसा एक मंडूक शब्द करणाऱ्या दुसऱ्या मंडूकाकडे जातो.

(४) जलवर्षादामुळे आनंद झाला असतां एक मंडूक दुसऱ्या मंडूकाकडे जातो. श्रृंगीमुळे हर्षित झालेला संमिश्र रंगाचा एक मंडूक दुसऱ्या हरित-वर्ण मंडूकाच्या शब्दांत आपला शब्द मिसळतो.

(५) शिष्य व्याप्रमाणें गुरूच्या अनुवाद करतो त्याप्रमाणें एक मंडूक

दुसऱ्या मंडूकाच्या शब्दाप्रमाणें शब्द करतो, आणि त्या वेळेस पाण्यामध्ये मचंड समिश्र घ्वनि उत्पन्न होतो.

(६) एका मंडूकाचा आवाज गाईसारखा आहे. दुसऱ्याचा बोकडासारखा आहे. एकाच्या अंगावर ठिपके ठिपके आहेत व दुसरा एक हिरव्या रंगाचा आहे. त्यांचीं रूपे अनेक प्रकारचीं असलीं तरी मंडूक हे एकच नांव त्यांना आहे. भिन्नभिन्न ठिकाणीं भिन्नाभिन्न आवाज करीत ते प्रादुर्भूत होतात.

(७) अतिरात्र नांवाच्या सोमयागांत ज्याप्रमाणें ब्राह्मण मंत्र म्हणतात त्याप्रमाणें जन्मय सरोवरासंनिध शब्द करणाऱ्या मंडूकांनो, जेव्हा वर्षाकाल सुप्त होतो तेव्हा वर्षाच्या त्या ठराविक दिवशीं तुम्हीं त्या सरोवराभोंवतीं एकत्र जमतां.

(८) सोमपान करणारे ब्राह्मण घागानें भिजत असतांनासुद्धां वार्षिक स्तोत्र म्हणत असतात. त्याप्रमाणें शब्द करीत मंडूक प्रकट होतात. त्यांच्यापैकीं कोणीहि लपून बसत नाही.

(९) हे मंडूक देवांच्या आज्ञेचें पालन करीत असतात. बारा महिन्यांतील ऋतूंचे नियम ते मोडीत नाहीत. आणि उष्णतेमुळे घन्त झालेले ते वर्षाकाल आळा असतां बाहेर पडतात.

(१०) गाईसारखा शब्द करणारा, बोकडासारखा शब्द करणारा, ठिपक्या ठिपक्यांचा आणि हरितवर्ण अशा सर्व मंडूकांनीं आम्हांस संपत्ति दिली. वर्षाक्रतून्तर त्यांनीं शेकडों गाई दिल्या व आम्हांस दीर्घायुषी केलें.

हे संपूर्ण सूक्त मोठें मजेदार आहे. मंत्र म्हणणाऱ्या ब्राह्मणांचें तें कुत्सापूर्वक विडंबन आहे असें पुष्कळ विद्वानांचें मत आहे (प्रो. डॅयसन, मॅकगुल्लर, मॅकडोनेल). परंतु प्रो. ब्लूमफील्ड यांनीं असें सिद्ध केलें आहे कीं, हे सूक्त म्हणजे एक मंत्र आहे. मंडूक हे पर्जन्य व्याणतात अशी वैदिक आर्यांची समजूत होती. म्हणून पर्जन्यवृष्टि होण्यासाठीं म्हणावयाचा हा मंत्र आहे. ब्राह्मणांनीं मंडूकांची केलेली तुलना म्हणजे ब्राह्मणांचे विडंबन नव्हे, तर ती मंडूकांची स्तुति आहे.*

अंत्यसंस्कार

आर्यांचा प्राचीनतर अंत्यसंस्कार म्हणजे मृताला जमिनीत पुरत असत.

पूर्वकाळीन अंशसंस्कार

इंडो-युरोपियन राष्ट्रांचा प्राचीन अंत्यसंस्कार असाच होता. ऋ. १०.१८ या सूक्तांत हा संस्कार वर्णित

लेला आहे. हा संस्कार सामान्यतः असा होता—विवाहित मृताला घेऊन त्याचे आप्त त्याच्या पत्नीसह श्मशानांत येत असत. प्रेताजवळ पत्नी बसलेली असे. यानंतर त्या सूक्ताच्या विशेष महत्त्वाच्या नसलेल्या पहिल्या दोन ऋचा म्हणण्यांत येत. यानंतर ब्राह्मण-पुरोहित तीन व चार हे दोन मंत्र म्हणून प्रेत व इतर मनुष्ये यांच्यामध्ये एक दगड ठेवीत असे. जिवंत व्यक्ति या मृतापासून भिन्न रहाव्यात व दीर्घकाल जगाव्यात, मृत्युने त्यांना अकालीं प्राप्त नये अशा अर्थाचे पांच व सहा हे मंत्र म्हणण्यात येत. नंतर तेथे जमलेल्या सुवासिनी स्त्रिया अश्रुपात न करता अप्रीळा हवि अर्पण केल्या. नंतर घरी जात असत (मंत्र ७). नंतर मृतपतीसमीप बसलेल्या पत्नीला तेथून उठून अगस्त परत येण्यास सांगण्यात येई (मंत्र ८). बहुधा मृताच्या पत्नीला घेऊनच स्त्रिया घराकडे जात असाव्यात. नवव्या मंत्राने पुरोहित प्रेताच्या हातांतील धनुष्य त्याच्या पुत्रादिकांचे रक्षण होण्याकरिता काढून घेई व पुरण्याचे घेली मृताला उद्देशून पुढील अर्थाचे चार मंत्र म्हणत असे—

(१०) या विस्तीर्ण व सुखदायक भूमातेच्या संनिध तूं जा. दक्षिणा देणाऱ्या यजमानाला लोंकरीप्रमाणे मृदु असणारी व तरुण स्त्रीप्रमाणे असलेली भूमि मृत्युदेवतेपासून तुझे संरक्षण करो.

(११) हे पृथ्वी, याच्याकरिता तूं सघडी आणि रुंद हो. याच्यावर फार दान देऊ नको. याचे स्वागत कर. माता ज्याप्रमाणे वाळकाला वस्त्राने आच्छादिते, त्याप्रमाणे तूं याला आच्छादन घाळ.

(१२) याला आच्छादणारी पृथ्वी सुरिथर असो. याच्यावर फेंकलेले हजारों मातीचे कण याच्या समोवार असोत. हे याला गृहाप्रमाणे होऊन उदक देवोत. हे याचे नेहमी रक्षण करोत.

(१३) मी तुझ्यावर माती टाकतो; तुला त्रास न देतो मी जमिनींतील ही गर्त बुजवून टाकते. पितर ही जमीन निश्चल करोत. यम तुजकरिता गृह निर्माण करो.

प्रो. ओल्डेनबर्ग हे मंत्र दहनसंस्काराकडे लागू करतात. * वेदोच्चरकाळांत

प्रेतांचें दहन करीत व त्यानंतर उरलेल्या अस्थि एका मृत्पात्रांत भरून तें पातळ जमिनींत पुरीत असत. या मृत्पात्राच्या पुरण्याला उद्देशून धरीळ मंत्र आहूत असें त्याचें म्हणणें आहे; परंतु तें बरोबर दिसत नाही. 'याच्या-करितां उघडी आणि रुंद हो, त्याच्यावर फार दाब देऊं नको' इत्यादि वाक्ये श्रत्यक्ष प्रेताच्या पुरण्यालाच लागू होतात. अस्थि पुरण्याची चाल प्रेत पुरण्याच्या या प्राचीन चालीचा अवशेष असावी. १

ऋ. १०.१६ हें सूक्त (मंत्र १ ते ६) ऋग्वेदांतील उत्तरकालीन दहन-संस्काराचें अस्तित्व सिद्ध करतें. चिता रचल्यानंतर तविर प्रेत ठेवण्यात येई. चिता पेटविल्यानंतर पुरो-हित प्रार्थना करतो—

(१) हे अग्ने, याला जाळूं नकोस अगर तप्त करूं नकोस. ह्याचें कातडें किंवा शरीर अस्ताव्यस्त उडूं देऊं नकोस. याला पूर्ण जाळल्यानंतर पितरांकडे पाठीव.

(२) सर्वश अग्ने, हें शरीर पूर्ण जाळतांच याला तूं पितराकडे पाठवून दे. ज्यांवळीं हें शरीर मृत्यु पावतें, त्याचवेळीं तो देशाच्या स्वाधीन होतो.

(३) हे मृत मनुष्या, तुझा नेत्र सूर्याकडे जावो, प्राण वायूंत जावो, तूं आपल्या पापपुण्याप्रमाणें स्वर्गांत किंवा पृथ्वीवर जा किंवा जळांत जा; अगर तुझ्या कर्मफलानुसार सूक्ष्म शरीरानें वनस्पतींत प्रवेश कर.

(४) हे अग्ने, जन्मराहित जसा (अज-वकरा ?) हा तुझा अंश आहे. त्याला तूं खाऊन टाक. तुझी तेजस्वी आणि भयकर ज्वाळा त्याला जाळून टाको. तुझ्या सुखदायक भाग्यानीं या मनुष्याला पुण्यलोकांला पोचव.

(५) हे अभिदेवा, जो मृत हुला सखा म्हणून अर्पण केला आहे, त्याला पितराकरितां पुनः उत्पन्न कर. हा पुनः जीव धारण करून शरीर प्राप्त करे. त्याला शरीर प्राप्त होवो.

(६) हे मृतशरीर, जर तुझे शरीर कावळा, मुगी, साव किंवा हिंस आपदे यांनीं तोडलें असेल तर सर्वमयूक आणि तें निदोष करो. तसेंच ऋते-जानीं सेवन केलेला सोम तें शरीर निदोष करो.

चौथ्या मंत्रातील ' अज ' या शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य जन्मराहित जसा

करतात व अर्वाचीन ग्रंथकार वकरा असा करतात. हा दुसरा अर्थ बरोबर धरला तर, मृतांचे दहन करण्यापूर्वी एक वकरा जाळीत असत (तो वकरा अगोदर पितरांकडे जाऊन मृताच्या आगमनाची सूचना देत असे) अशी वैदिक काळी चाल असल्याचे दिसून येते. ऋ. १०.१८.९ या मंत्रानुसार पुरोहित मृताच्या हातांतील धनुष्य काढून घेई, यावरून त्या काळी चातुर्वर्ण्य रूढ झाले नसल्याचे दिसून येते.

राज्यव्यवस्था

‘ वैदिक राज्यांची उत्पत्ति कुटुंबस्थेपासून झाली असल्यामुळे राज्य-
व्यवस्थेत राजा हा सत्ताधारी होता. सामान्यतः
राजाचा अधिकार राजाची गादी वंशपरंपरेने चालत असे. तथापि कांहीं
ठिकाणी राजा हा त्रिरनिराख्या प्रदेशांतील समिती-
कडून निवडला जाई. केव्हा केव्हा शांततेच्या प्रसंगी राजवंशातील अनेक
पुरुष राज्याधिकार धारण करीत. राजाचा अधिकार केव्हाहि अनिवेध नव्हता.
तर जनतेच्या मताप्रमाणे राजाला राज्यकारभार चालवावा लागे. जनता
आपले मत राष्ट्रसमित्या, जनसमितीच्या व ग्रामसमितीच्या द्वारे प्रकट
करीत असे. स्वराज्याविषयीची जनतेची आत्मीय दृष्टि ऋग्वेदात व्यक्त झाली
आहे (ऋ. ५.६१.६). शांततेच्या प्रसंगी राजा हा मजेचा रक्षक आणि
न्यायाधीश असे. प्रजा त्याच्या आज्ञेत वागत असे व प्रसंगविशेषी त्याला
नजराणे देत असे. ठराविक कर देण्याची पद्धति नव्हती. युद्धप्रसंगी तो मुख्य
सेनापति असे आणि युद्धापूर्वी आपल्या राष्ट्राकरिता स्वतः यज्ञ करणे अगर
आपल्या पुरोहिताकरवी तो करावे हे त्याचे कर्तव्य असे. राजाने स्वतः
यज्ञ करण्यापेक्षा पुरोहिताकडून तो करावण्याच्या या चालीतच जातिभेदाचा
आणि ब्राह्मणजातीच्या श्रेष्ठत्वाचा उगम आहे. ’*

वैदिक काळी लहानलहान राष्ट्रे होती. राष्ट्र, जन आणि विश्व असा समाज
व्यवस्थेच्या दृष्टीने वस्तुन खाली क्रम होता असे बहु-
आमिक कारभार तेक ग्रंथकारांचे मत आहे. तथापि मो. कथ यांस
ते मान्य नाही. त्यांच्या मते या शब्दाना अशा
प्रकारचा भव्यदित अर्थ त्यावेळी नव्हता. विश्व हा शब्द राज्यव्यवस्थेकरिता

उपयोगांत आणलेला नाही. 'ग्रामणी' हा ग्रामाचा प्रमुख अधिकारी होता (ऋ. १०.६२.११, १०.७.५). व शांततेच्या काळांतील आणि युद्धकाळां-
तील अशा दोन्ही सत्ता त्याच्या हातीं एकवटल्या होत्या.

ज्या ठिकाणी राजाची नेमणूक आनुवंशिक होत असे, त्या ठिकाणीसुद्धा त्याच्या नेमणुकीला प्रजेची संमति लागे. इतर कांहीं राजांची निवासस्थाने; ठिकाणी तर प्रत्यक्ष प्रजाच राजा निवडत असे. राजाचे निवासस्थान इतरांच्याहून मध्य असे. राजाचे

बंदीजन असत व ते त्याची स्तुति करीत (ऋ. १०.४०.३) त्याच्या बरोबर त्याचा लयाजगा असे, त्यांत राजवंशांतील इतर पुरुष व कांहीं रजघाडे यांचा समावेश होत असे. राजाचा चरितार्थ त्याला मिळालेल्या नजराण्यावर चालत असे. युद्धांत मिळालेली रूढ राजा आणि इतर अधिकारी व सैनिक यांच्यामध्ये बांडण्यांत येत असे. जमिनीवर मालकी राजाची नव्हती. सर्व प्रकारचा न्याय सहागारांच्या मदतीने राजा करीत असे. युद्धांत प्रमुख अधिकारी म्हणून एक सेनानी नेमण्यांत येत असे. त्याच्या हाताखाली निरनिराळ्या गांवांचे अधि-
कारी असत. शत्रूकडील व प्रजेतील गुप्त बातमी आणण्याकरितां हेर नेमलेले असत असे वतणाच्या हेरांच्या (स्पशू) उल्लेखावरून म्हणण्यास हरकत नाही. मोठ्या शत्रूशी युद्धप्रसंग असतां अनेक आर्य राजे एकत्र होत असत (ऋ. १०.२७.६). शांततेच्या वेळीं त्यांचा परस्परसंबंध विशेष नसे. त्यांच्यामध्ये सामान्यतः चलोखा असे, परंतु कांहीं आर्यराजांमध्ये हि युद्धे होत असत. सरस्वतीनदीच्या तीरावर घोडेच राजे असल्याचा उल्लेख एका मंत्रात आलेला आहे (ऋ. ८.२१.१८).

राज्यकारभारांत राजाला सहा देण्यास एक समिति असे. 'समिति' आणि

'समा' असे दोन शब्द ऋग्वेदांत आढळतात.

राज्यकारभार मो. लुद्रविग यांच्या मते समिति म्हणजे समेध

राष्ट्रांतील लोकांची समा व 'समा' म्हणजे कांहीं

मर्यादित विचारवंत लोकांचे मंडळ होय. मो. शिमेर यांच्या मते 'समिति' म्हणजे राष्ट्रातिनिधीची समा व 'समा' म्हणजे ग्रामांतील लोकांचे मंडळ. मो. वीथ यांच्या मते 'समिति' म्हणजे राष्ट्राचे कामकाज पहाणाऱ्या लोकांचे मंडळ व 'समा' म्हणजे त्यांच्या बैठकीची जागा. याच जागेमध्ये उत्सव-समारंभ घेई सारखे होत असत.

राजाचा राज्याभिषेक व त्याला दिलेला आशीर्वाद यासंबंधी ऋ. १०.२७३ व १७४ हीं सूक्ते महत्त्वाची आहेत. त्यांपैकी १७३ व्या सूक्ताचे माघांतर खाली दिले आहे.---

(१) हे राजा, आम्ही तुला उदयाला आणलें आहे. तू आमचा राजा हो. तू नित्य आणि स्थिर रहा. सर्व लोक तू राजा असावात अशी इच्छा करोत. तुझ्यापासून राज्य विपुक्त होऊ नये.

(२) राजा, तू येथेच अस, न्युत होऊ नकोस. पर्वतासारखा स्थिर ऐस. इद्राप्रमाणे पृथ्वीवर स्थिर रहा व राष्ट्रांचे संरक्षण कर.

(३) हविर्द्रव्यानें सतृष्ट झालेला इद्र या अभिषिक्त राजास स्थिर करो. सोम आणि ऋतूपासति त्याला आपला मानोत.

(४) आकाश, पृथ्वी आणि पर्वत ज्याप्रमाणे अचल आहेत, त्याप्रमाणे लोकांचा हा राजा कायम टिको.

(५) वरुण, बृहस्पति, इद्र आणि अग्नि तुला राज्यावर स्थिर करोत आणि तुमें राष्ट्रांहि स्थिर करोत.

(६) हविर्द्रव्यानीं आम्ही सोम उत्पन्न करू. इद्राच्या कृपेनें सर्व प्रजा तुलाच मजराणे देवोत.

लोकांची वसति मुख्यवैकरून खेड्यातून होती (ऋ. १.११४.१। १०.

१४६.१६.) नगराचे उल्लेख (पुर.) ऋग्वेदात

नगर व ग्राम पुष्कळ आहेत. शमर दगडी नगराचा उल्लेख ऋ.

४.३०.२० मध्ये आहे. लोहनगराचे उल्लेखहि पुष्कळ

आहेत (ऋ. १.५८.८ ६.). शतशतान्या नगराचा उल्लेख ऋ. १.१६६.८

व ७.१५.१४ या दोन मंत्रांत आहे. हे उल्लेख काल्पनिक मानले तरी त्या-

वरून तत्सदृश नगरांचे त्याकाळीं अस्तित्व सिद्ध होतें. अर्थात् राजा हा मग-

रांत रहात असे. नगराधिपतीचा उल्लेख आलेला आहे (पूर्णति-ऋ. १.

१७३.१०).

गृन्हे व मित्रा

ऋग्वेदकाळीं धीमत्त व गरीब असा भेदभाव असल्याचे दिसून येतें. काहीं

लोक अत्यंत गरीब होते (ऋ. ८.६०.२०, १०.

४२. १०). गरीबीचा दानधर्म करावा असें अनेक

टिकाणीं म्हटले आहे (ऋ. १०.१०७. ११७).

वासवति

गुलाम (दास) ठेवण्याची पद्धति त्यावेळीं होती (ऋ. १.९२.८). राजे पुरोहिताना दान म्हणून दास देत असत. परंतु गुलामाचा बाजार अस्तित्वात नव्हता. दासवृत्ति हा धनोत्पादनाचा धडा नव्हता. गुलामाच्या बाजाराच्या अभावावरून दास ठेवणे सार्वजनिक नसल्याचे दिसून येते. ऋण काढण्याच्या पद्धतीचे अस्तित्व ऋग्वेदात दिसून येते (ऋ. २.२७.४). ऋण हृदयाहृदयाने फेडीत असत (ऋ. ८.४७. १७). घूतप्रसर्गी कर्ज काढीत असत (ऋ. १०.३४.१०). कर्जावर व्याज घेण्याची पद्धति असावीसे वाटते. कर्जाचा रक्कम परत न केल्यास ऋणकोला धनकोचे दास्य करावे लागे किंवा त्याच्या बांधवांनी त्याचे कर्ज फेडावे म्हणून ऋणकोला खावाला (हुषद) बांधून ठेवित (ऋ. १०.३४.४). अशा वेळीं त्याचे बांधव कर्ज फेडीत असावेत (ऋ. ४.३.१३). ऋणको आणि धनको याच्यामध्ये एक मध्यस्थ (मध्यमशी) असे.

नैतिक गुन्हे फोणते समजण्यात येत, ते मागे लिहिऊच आहे चोरी,

लबाडी, व्यभिचार, जादूटोणा हे सामाजिक गुन्हे

सामाजिक गुन्हे समजले जात. या गुन्हेगाराना शिक्षा देण्यात येई.

चोरी करणाराचे अनेक प्रकार आढळतात. ताबु,

तस्कर, स्तेन, परिपथिन्, दुराक्षिन् व सुपीवत् इतकीं चोराचीं नावे ऋग्वेदात आहेत. तस्कर (ऋ. ७.५५.३) म्हणजे दरोडेखोर. स्तेन (ऋ. २.२८.१०. १०.९७.१०) म्हणजे सामान्य चोर. चोर रानींचे हिंदूत असत (ऋ. १.१९.१. ५). त्यांना रस्ते माहीत असत (ऋ. ८.२९.६) व त्या रस्त्यांनीं विनचूक जाऊन ते घरे फोडीत असत. ऋ. १०.४.६ या सत्रात दोरांनीं बांधल्याचा उल्लेख आहे, परंतु तो चोरांनीं घरभालकास बांधल्याचा आहे कीं शिक्षा म्हणून पकडलेल्या चोरास बांधल्याचा आहे हे स्पष्टपणे समजत नाही. ताबु म्हणजे गुरे चोरणारा (ऋ. १.५०.२, ७.८६.५) चोर कपडेहि चोरीत (मत्तमथि ऋ. ४.३८.५). परिपथिन् म्हणजे घाटमारे. या सर्व गुन्हेगाराना खावाला दोरांनीं बांधून ठेवीत असत. यादून जास्त माहिती मिळत नाही.

उद्योगधंदे

वैदिक काळीं उद्योगधंदे व कलाकौशल्य याची बरीच वाढ झाली होती.

अनेक धंद्यांचे उल्लेख ऋग्वेदात आले आहेत. सर्व

सुतारकाम

धंद्यांमध्ये लावटकाम करणाऱ्या सुताराचा धंदा मानाचा समजला जात असे. सुद्रीत आणि दार्यतीत

उपयोगांत आणावयाचे रथ, गाढ्या, नावा इत्यादि वस्तु तो तयार करीत असे. सुतार या अर्थी तक्षन् (तक्षन्-खेद, टेक्टेन-ग्रीक) व त्वष्टा असे दोन शब्द आहेत. लांकूट कापणे, सांधे जोडणे व चाकें कातणे हीं सर्व कामें एकच सुतार करीत असे. अर्षींनीं आपल्या सूक्ष्मचनेला सुताराच्या चाक तयार करण्याची उपमा दारदार दिलेली आहे.

‘ बैलगाडी (अनस्) व रथ यांच्या रचनेत काय फरक होता हें समजण्यास मार्ग नाही. किंमहुना फरक होता कीं नाही, रथ भागे गाडी हेंहि निश्चित समजत नाही. रथाच्या चाकांच्या तुंब्यांतील छिद्र हें गाडीच्या चाकाच्या छिद्रापेक्षा मोठें होतें एवढी माहिती मिळते (ऋ. ८.९१.७). रथाला दोन चाकें असत. चाकाला घाव (पवि), परिघ (प्रधि), अरे (अर) व तुंघा (नम्य) इतके भाग असत (ऋ. ३.५३.१७, १९, २.३९.४). पवि व प्रधि मिळून घोण्याच्या भागाला ‘ नेभि ’ म्हणत असत. तुंब्यांतील कणा घालावयाच्या भोंकाला ‘ ख ’ म्हणत असत. त्या भोंकांत कणा अडकविला जात असे. ‘ आणि ’ असा एक शब्द ऋग्वेदांत येतो. या शब्दानें कण्याचें दोंक अभिप्रेत आहे कीं, कण्यातून चाक निसटून येथे म्हणून रथांत अडकवावयाची पाचर अभिप्रेत आहे हें निश्चितपणें समजत नाही. कर्षीकर्षी चाक मरीव असे. कण्याच्या दोन्ही दोंकाना चाकें फिरत असत. रथाचा घरील सर्व भाग (कोश) कण्यावर अधिष्ठित असे. कोश या शब्दापेवजी ‘ वंधुर ’ हा शब्दहि केव्हां केव्हां वापरण्यांत आला आहे. परंतु त्या शब्दाचा गवरा अर्थ रथातील बैठक असा आहे. तीन चाकाचा रथ हा केवळ काल्पनिक आहे. घोड्याच्या बसवयाच्या जागेला ‘ गर्त ’ असें नांव आहे. कण्याशी काढकोन करून मधोमध एक दांडा (ईषा, प्रडग) जोडलेला असे. त्याच्या दोन्ही बाजूंस दोन घोडे जुंण्यात येत. घोड्यांच्या मानेवर जुं (जुग) ठेवण्यात येत असे. मधला दांडा जुघाच्या भोंकांत अडकविला जात असे आणि जुं व दांडा एकत्र बांधीत असत (ऋ १०.६०.८). जुंवांत जुंण्या अडकविलेल्या असत व त्यांमध्यें घोड्याची मान अडकविलेली असे. घोड्याचे सादे लगामाने बांधलेले असत. घोड्यांना वळविण्याकरिता लगाम (राशेम, रशाना) असत. घोड्याच्या तोंडांत एक खील घातलेली असे व तिला लगाम बांधलेले असत. घोडे ताऱ्यांत ठेवण्याकरितां चारूक वापरण्यांत येई (ऋ. ९.

(८.२.३, ६.७५.१३) - सामान्यतः रथाला दोन घोडे जुंपीत, परंतु प्रसंग-विशेषी तीन किंवा चारहि घोडे जुंपीत (ऋ. १०.३३.५). 'प्रष्टि' हें तिसऱ्या घोड्याचें नांव असे (ऋ. १.३९.६, ८.७.२८). घोड्याच्या काखे-खालून येणाऱ्या दोरीला 'कदया' (ऋ. १०.१०.१३) म्हणत. तिसरा घोडा जेव्हा जुंपीत तेव्हा तो दोघांच्या पुढें जोडीत, की, त्याच्या बाजूला जोडीत हें स्पष्टपणें समजत नाहीं. कदाचित् दोन्ही पद्धति प्रचारांत असाव्यात रथाला बहुधा घोडे जुंपीत, परंतु गाढवीह जोडल्याचा उल्लेख आढळतो (ऋ. १.१६२.२१). गाढीला बेल जुंपीत असत व यावरून बैलाला 'अनङ्-चाह' हा शब्द योजला जाई. एखाद्या गरीब मनुष्य दारिद्र्यामुळे रथाला एकच घोडा जुंपीत असे (ऋ. १०.१३१.३). अशा वेळीं तो दोन दाढ्यांच्या मध्ये जोडला जाई व त्या दाढ्यांना जू बांधलेलें असे. (ऋ. ६.१५.१९ इ.).

'सारथि हा रथामध्ये उजव्या बाजूस उभा राही व रथी हा डाव्या बाजूस उभा राही. जल्मी बाटेल तेव्हां तो रथांत वसूहि शके. कारण रथात घैटकीची जागा असे. विशेषतः धनुष्यानें युद्ध करीत असता प्राण मारण्यात सोंपें पडावें म्हणून तो बसत असे. रथावर आच्छादन म्हणून कातडें घालीत.' (ऋ. ६.४७.२६).*

घेरे वांधताना जरूर तें लांकूडकाम सुंदर करीत असे. लहानमोट्या नावाहि तो वांधांत असे. बहुधा झाडाचा हुंधा पोंडरून त्याची नाव तयार करीत. ती चालविण्या-करिता वल्ही वापरीत (ऋ. १०.१०१.२). शंभर पल्लांच्या नावेचा उल्लेख आहे. (ऋ. १.११६.४). शीड व डोलकाट्या याचा उल्लेख नाहीं. सुकाणू होतें. कर्णपाराचा उल्लेख आढळतो (ऋ. २.४२.१). पुष्कळ माणसें बसूं शकतील अशा प्रकारची मोठी आणि डोंडदार नावाहि ते तयार करूं शकत असें वाटतें. कारण गौकानयनान्धा सुखाचा अनुभव एका मंत्रांत व्यक्त केलेला आहे. (ऋ. ७.८८.३). यावरून लांकडी फळ्यांच्या मोट्या नावाहि ते तयार करीत असावेत. रथ तयार करण्याच्या रथाच्या कौशल्यावरून अशा प्रकारची कलरना करण्यास हरकत नाहीं. समु-द्रांत नावा जात असत (ऋ. १.२५.७, ७.८८.३).

सोने (हिरण्य), रुपें (रजत), तांबे आणि लोखंड इतक्या धातूंचा शोध लागला होता. नदीच्या वाळूतून सोने काढीत असत. सिंधुनदीतून सोने फार निघत असे. ' अयस् ' हा शब्द तांबे आणि लोखंड या दोहोंचाहि वाचक

धातूनाम

आहे. ताग्रधातूचा शोध फार प्राचीनकाळीं लागला होता. वैदिक आर्यांना लोखंड हा धातूहि माहीत होता (ऋ. ४.२.१७) व लोखंडापासून पोलाद तयार करून त्याचा ज्येष्ठहारांत सर्वाधिक उपयोग करीत. * ऋग्वेदकाळीं विषणा, दण्ड, स्त्र्य इत्यादि कांदी यंत्रिय साधनें दगडाचीं होती. हा अश्म-युगाचा अवशेष समजण्यात हरकत नाही. ऽ ऋग्वेदकालची धातु वनविण्याची पद्धति लोखंडाच्या मातीपासून पोलाद वनविण्यास समर्थ होती असें धातु-शास्त्रज्ञांचें मत आहे (ऋ. १.१.५, ६.१.५). सुरी, तरवार, कुऱ्हाड, वगैरे आयुधें तांब्याचीं किंवा पोलादाचीं असत. कारागीर या अर्थी ' कर्मर ' हा शब्द ऋग्वेदात (४.२.१७, १०.७२.२) आला आहे.

वैदिक लोक दाढीमिश्र राखीत (ऋ. १०.२३.१). कर्षीकर्षी हजामत करवीत. न्हाव्याचा उल्लेख आहे (यजु-ऋ. १०.१४२.४). तो यस्तज्यानें संबंध हजामत करीत असे (श्रु-ऋ. १. १११.१०, ८.४.१६, १०.२८.९). अर्थात् बस्तरा पोलादी असल्यामुळे, त्याला उत्तम चार येत असे. कातव्याचें काम करण्यात येत असे (ऋ. १.८५.५, ६.८.३, ७.६३.१). पाणी व सुरा ठेवण्याकरितां कातव्याच्या पिशव्या करीत असत. (इति-ऋ. ४.४५.१, ३, ५.८३.७ इ.). दोर वळून तयार करण्यात येत होते. (ऋ. १.१६२.८' ७.८४.२ इ.).

वस्त्रालंकार

लौकर व कापूस यांपासून सूत कातण्याची व तें विणण्याची कला त्यांना माहीत होते. मंत्ररचनेचें ' वे ' विणणें या धातूनें कापून माहीत होता. रूपात्मक वर्णन करण्यांत येतें (ऋ. १.६१.८, ७, ३३.९, १२). लौकर उपयोगांत येत होती

* Manindranath Banerji-A note on iron in Rgvedic Age-Indian Historical Quarterly, June 1932.

३ Prof. S. Y. Venkateshwar A.I. Ori. Conference 1924.

याबद्दल वादच नाही (ऋ. १.१२६.७, ६.१५ १६, १०.७२.८) कापसाचा उल्लेख ऋग्वेदात नाही, तेव्हा कापूस त्यांना माहीत नव्हता असे काहींचे मत आहे; परंतु ते बरोबर नाही. हिंदुस्थानात प्रारंभापासून उत्पन्न होणारा कापूस सूक्ष्मरचनाकाली माहीत नव्हता व हिंदुस्थानातील उष्ण हवामानाला अत्यंत जरूर असे कपडे त्यांना विणता येत नव्हते अशी कल्पना उल्लेखां मावावरून करता येणार नाही. कापसाच्या ज्ञानाविषयी व उपयोगाविषयी एक थलचत्तर पुरावा मागे दुसऱ्या विगायात आलेलाच आहे. द्राविडियन आणि सुमेरियन यांच्या व्यापारी दळणवळणामध्ये आर्थी लोकांना विणलेली तलम नलमल वंबिलोवियामध्ये जात असे यावरून आर्यांना कापूस कातून त्याची वस्त्रे विणण्याचे ज्ञान ऋग्वेदकाली होते ही गोष्ट स्पष्टपणे सिद्ध होते

लोकोचे व कापसाचे सूत कातून ते विणणे ही कामे स्त्रीपुरुष दोघेहि

करीत (ऋ. २.३.६, ३.८४, ५.४७६, १०.७१.२ इ.) कापड विणण्याच्या सुताच्या उभ्या व

आढ्या घाग्याना 'तनु' व 'ओतु' अशी नावे होती (ऋ. ६.९.२). सूत विणताना त्याला खळ लावण्यात येत असे (ऋ. १.१०९.८, १०.१३.३). कपडे करावयास शिंपी होते. स्त्रीपुरुषाचे पोषाख कसा प्रकारचे होते ते निश्चित समजत नाही. पुष्कळांचे मत असे आहे की, अघरीय व उत्तरीय अशी दोन वर्गे पुरुष वापरीत परंतु राजे व श्रीमंत लोक एवढ्याच वस्त्रांवर खूप असतात असे वाटत नाही, असेहि एक मत आहे * ज्याअर्थी शिंपी होते आणि शिंयणकला अस्तित्वात होती (ऋ. २.३२.४) त्याअर्थी कपडे अनर्दीच साधे नसावेत. वस्त्राचे पुष्कळच उल्लेख आले आहेत. सुंदर पोषाखाचे वर्णन ऋ. ५.२९.१५, १०.११.४ यात आढळते. शिंयांचा पोषाख कसा होता हे समजण्यास काही मार्ग नाही. सुंदर वस्त्रे नेसलेल्या शिंयाचे उल्लेख अनेक सापडतात. (ऋ. ८.४६.३३ इ.)

* अर्त्य चोवयाथर काही काळीत नव्हते. शिरस्त्राण (पगडी) वापरण्याची

प्रवृत्ति त्यांनी अनायोपासून उचलली 'शिमा' नावाच्या शिरस्त्राणाचा ऋग्वेदात उल्लेख आहे ते

एक मुद्रपसगीं वापरीत. त्याने नाक व कानशीळ हीं झांकलीं जात ऋग्वेदात

पादत्राणां च उल्लेख नाही. स्त्रीपुरुषांच्या केशरचनेच्या पद्धती मूळ आर्योच्या नव्हत्या. द्राविडियनापासून त्यांनी त्या उचलल्या. 'ओपश' आणि 'कपर्द' (ऋ. १.१७३.६, ६.५३.९) हे केशरचनाविशेष होते. सगळे केंस एकत्र करून त्यांची शेवटी गांठ मारित असत; याला 'ओपश' किंवा 'अवपश' असे नाव होते. 'कपर्द' हाहि एक केशरचनाप्रकार होता. स्त्रीपुरुष दोघेहि अशा केशरचना करित. या पद्धतीत केंस गोलाकार (Shell-like) होत असत. पूषन् आणि रुद्र यांची केशरचना कपर्दप्रमाणे कल्पिलेली आहे (ऋ. १.११४.१, ५, ६.५५.२, ९.६७.११), वसिष्ठकुलोत्पन्न ब्राह्मण आपल्या केंसांची गांठ उजव्या बाजूस मारित असत (दक्षिणत-रूपदर्शः—ऋ. ७.३३.१). ज्या स्त्रियांचे केंस लांब सडक होते त्या चार चार कपर्दः—ऋ. ७.३३.१). ज्या स्त्रियांचे केंस शोभित करित (ऋ. १०.११४.३), 'स्तोत्रा' आणि 'कुरीर' हे फक्त स्त्रियांचे शृंगारविशेष होते. * 'कुरीर' हें काय होते याबद्दल अनेक मतें आहेत. प्रो. ब्लूमफील्ड यांच्या मतें तें एक स्त्रियांचे वस्त्र होते व प्रो. व्हीमेर यांच्या मतें तो एक डोक्यांत घालायचा दागिना होता. सोन्याचे आणि चांदीचे दागिने करित असत गरीब लोक तांब्याचे करित.

सोनाच्या उल्लेख (ऋ. ८.४७.१५) यात आला अलंकार आहे. 'निष्क' हा गळ्यात घालायचा दागिना

होता (ऋ. ५.१९.३). हातात गाणि पायांत सोन्याचीं अगर चांदीचीं कडी घालीत असत (ऋ. १.१९८.३, ५.५४.११, ५८.२). सोन्याचे हार गळ्यांत घालीत असत. (रुक्म—ऋ. ५.५३.४). कानामध्येहि काहीं अलंकार घालीत असत (कर्णशोभना—ऋ. १.१२२.१४, ८.७८.३). दागिन्यांमध्ये रत्नांवाहि उपयोग करण्यांत येई (ऋ. १.२३.८). हिमालय पर्वत व बालहीक देश यांत रत्ने सांपडत असत. 'गणि' हा रत्नाला सामान्य शब्द आहे. मोर्त्ये फार होती. मोरयाच्या माळाचा उल्लेख आहे. मोर्त्ये इतकीं होती कीं, घोड्यांच्या गळ्यात मोर्त्याच्या माळा घालीत. सोन्याचे अलंकारहि घोड्यावर घालीत (ऋ. ४.२.८). पुरुष काहीं दागिने घालीत. काहीं दागिने पुरुषांना व स्त्रियांना समान होते. अलंकारासंबंधींचे प्रेम काहीं मनांत दिसून येतें. (ऋ. १.८५.१, ९२.४; १०.१.६).

* डॉ. सुनिमलचंद्र सरकार—वेदकालीन शिरोभूषण और पदत्राण—' गंगा ' पुरात
वर्ष १९३३.

अर्थशास्त्र

ऋग्वेदाच्या प्राथमिक कालांतली आयोची रहाणी साधो होती. त्यांत विलासी वृत्ति कमी होती, तसेंच गरजेच्या वस्तूंची दुर्भिलंताहि नव्हती. मनुष्याच्या गरजा थोड्या होत्या व स्वतःच्या परिश्रमाने तो त्या भागवीत असे. परंतु ही स्थिति फार दिवस टिकली नाही. हळुहळु लोकांच्या गरजा वाढू लागल्या, त्यामुळे मालाची निपज जास्त होऊन संपत्ति वाढू लागली. संस्कृतीच्या दृढीबरोबर सामाजिक जीवन गुंतागुंतीचें झालें. वाढत्या गरजा-बरोबर निरनिराळे उद्योगधंदे वाढले. समाजाचे निरनिराळे घटक निरनिराळे धंदे करूं लागले. धर्मविभागाचें तत्त्व अमळांत आलें व त्यामुळे कारागिराचे अनेक प्रकार निर्माण झाले.

सामान्यतः धापाचा धंदा सुलगा पुढें चालवीत असला तरी उद्योगस्वातंत्र्य

पूर्णपणें अस्तित्वांत होतें. कोणीहि कोणताहि धंदा

उद्योगस्वातंत्र्य

करूं शके. ऋ. ९.११२ या सूक्तावरून धंदे-

वाईक लोकांच्या स्वभाष निरीक्षणाबरोबरच उद्योग

स्वातंत्र्यहि स्पष्टपणें दिसून येतें—

(१) हे सोमा, आमचीं कार्ये अनेक प्रकारचीं आहेत. तसेंच इतर लोकांचीं कामांहि विविध आहेत. सुतार लाकूड साठवणाची, वैद्य रोगाची व ग्राहण सोमयाजी यजमानाची इच्छा करतो. हे सोमा, तूं इंद्राकरिता वहा.

(२) वाळलेल्या ठाकडांनी, पश्यांच्या पित्तांनी आणि धार लावण्याच्या दगडांनी बाण तयार केले जातात. ते करणारा लोहार श्रीमंत माणसाची इच्छा करतो. सोमा, तूं इंद्राकरिता वहा.

(३) मी एक कामी आहे. माझे वडील वैद्य आहेत. आई काढण्याचें काम करते. आई अशा गोष्ट्याकडे धांवतात तसे विरानेराळां कामें करणारे आम्हां पेशाच्या मार्गे धांवतो. हे सोमा, तूं इंद्राकरिता वहा.

(४) घोडा गाडी हलकी असावी अशी इच्छा करतो युशामते लोक गजाच्या हास्यतुपारांची अपेक्षा करतात. वेदक पाण्याची इच्छा करतात. हे सोमा, तूं इंद्राकरिता वहा.

एक धंदा सोडून दुसरा धंदा स्वीकारण्याच्या स्वातंत्र्यावरून सर्व धंद्यांना

सारखा मान असल्याचें दिसून येतें. लाकूडकाम

धापावर

करणान्या सुताराला जास्त महत्त्व असण्याचें कारण त्यानें निर्माण केलेल्या वस्तूचें महत्त्व हे होय. तेव-

करी, कारागार व हस्तकौशलत्याचे पदार्थ करणारे लोक यांचा दर्जा कोणत्याहि प्रकारे कमी मानण्यांत येत नव्हता. वस्तु चांगल्या आणि पुष्कळ निर्माण होऊं लागल्यामुळे व्यापाराची वाढ होऊं शकली. देशांतला अंतर्गत व्यापार जमिनीवरून व नद्यांतून होत असे. सुमेरिया, ईजिप्त वगैरे देशांशी चाललेला व्यापार ब्रायिडियन लोकांच्या द्वारे समुद्रांतून चालत असे. मना (क्र. ८.७८.२; Mina-Greek & Latin) हे सुवर्णनाणे बॅबिलोनियांतून हिंदुस्थानांत आले. 'पणि' हा शब्द ऋग्वेदांत अनेकवार आला आहे. पुष्कळशा ग्रंथांच्या मताने तो 'पण्' यातपासून निघालेला असून व्यापारी असा त्याचा अर्थ आहे. प्रो. हडविग यांच्या मते पणि हे अनार्य व्यापारी होत व हाच अर्थ सद्युक्तिक दिसतो. कारण ब्रायिडियन लोक हे व्यापारी होते. शिवाय मृगयाक्, जयज्यु इत्यादि त्यांच्या विशेषणांबरोबर पणि हा शब्द झाला आहे.

विक्रेता आणि ग्राहक यांच्या देवघेवीसंबंधी एक मवेदार उल्लेख ऋ. ४.

२४.९ या मंत्रांत आला आहे. एका विक्रेत्याला देवघेव

एका ग्राहकाकडून पदार्थाची किंमत त्याच्या मूळ किंमतीपेक्षा फारच कमी मिळाली तेव्हा त्याने जास्त किंमत मागितली. 'हा जिन्नस मी अजून विकलेलाच नाही' असे तो म्हणाला व ती कमी किंमत त्याने स्वीकारली नाही. कवि या ठिकाणी म्हणतो की, शहाणे आणि अज्ञानी असे दोघेहि पदार्थाच्या किंमतीविषयी भांडतात आणि प्रत्यक्ष खरेदीविक्रीच्या वेळी शेवटी ठरलेली किंमत देतात व घेतात.

व्यापारी देवघेवीसंबंधी सर्वसामान्य मत असे प्रचलित आहे की, प्रत्यक्ष वस्तूची देवघेव (Barter) चालत असे; विनि

विनिमयसामान्य होतें मयसामान्य नव्हतें. परंतु हे मत चुकीचे आहे. गाय हे विनिमयसामान्य होतें. याशिवाय 'निष्क' या धातूात्मक चलनाचा उल्लेख आढळतो (क्र. २.३३.१०). माघयज्य राजाने कक्षीवानाला शंमर 'निष्क' दिले असे ऋ. १.१२६.२ या मंत्रात म्हटले आहे. यासंबंधी प्रो० मॅकडोनेल आणि कीय * म्हणतात की, ऋग्वेदकाळी 'निष्क' हे चलन असल्याचे दिसून येतें. कारण एका ऋषीने आपणास शंमर निष्क मिळाल्याचे म्हटले आहे. अंगावर घालावयाचे दागिने म्हणून शंमर निष्कांची

कांही त्याला जरूरी नव्हती. प्रो. विल्सन यांनी हेंच मत प्रकट केंडे आहे.*

‘निष्क’ म्हणजे सोन्याचे तुगडे गोळे अगर तुकडे होते कीं काय ? ऋ.

‘निष्क’ म्हणजे काय ? २.३२ या सूक्ताच्या संवेषांत डॉ. दे. रा. मांडार-
करांनीं दाखवून दिल्याप्रमाणें या प्रश्नाचें उत्तर

मिळते. रुद्राच्या गळ्यांत निष्क (कंठा) आहे व तो ‘ विश्वरूप ’ आहे असें त्यांत म्हटलें आहे. ‘ विश्वरूप ’ या शब्दाचा अर्थ काय ? अनेक स्वरूपें असा त्याचा अर्थ होणें शक्य नाहीं. कारण त्यामुळें फांशेंच योग्य होत नाहीं. नाणें आणि कंठा असे निष्क या शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. या शुभापत्तीतून कसें मुदावयाचे ? निष्क हें चलन होतेंच, परंतु अनेक निष्कांच्या योगानें बनविलेल्या कंठ्यालाहि निष्क हेंच नांव होतें असा अर्थ केला म्हणजे हें कोडें उलगडतें. महाराष्ट्रांत गरीब लोक जशी पुतळ्यांची माळ करून गळ्यांत घालतात तशा प्रकारचा हा अलंकार असावा. ‘ विश्वरूप ’ या शब्दाचाहि अर्थ आतां थरोवर जमतो. ‘ रूप ’ म्हणजे नाण्यावरील आकृति. रुद्राच्या गळ्यांतील कंठ्याच्या निष्कांवर निरनिराळ्या आकृति काढल्या होत्या. तेव्हां साहजिकच तो कंठा ‘ विश्वरूप ’ होता. हिंदुस्थानांत सापडलेल्या सर्वांत प्राचीन नाण्यांना मोकें पाडलेलीं आढळतात व त्यांच्यावर तीनशेंहून जास्त आकृति आढळतात. यावरून ऋग्वेदकालांत नाण्यावर छाप मारून आणि त्यांना मोकें पाडून त्यांची माळ करून गळ्यांत घालीत असणें अशक्य नाहीं. अशा रीतीनें ऋग्वेदकालीं धातूच्या तुकड्यांचें अगर गोळ्यांचें चलन (Bullion currency) नव्हतें; तर धात्वात्मक नाण्यांचें चलन होतें. तथापि याशिवाय त्या काळांत छाप नसलेले धात्वात्मक चलनहि प्रचारांत होतें. ऋ. ६.७७.२३ या मंत्रांत गर्गश्रुपीला दियोदासाकडून दशाहिरण्यापिंड मिळाल्याचें लिहिलें आहे. या उल्लेखावरून त्या नाण्याला विशिष्ट आकार व निश्चित किंमत असल्याचें दिसून येतें. ‘ पिंड ’ या शब्दावरून त्याची आकृति बहुधा गोळाकार असावी. लापाचें व विनछापाचें असें दोन्ही प्रकारचें चलन एकाच काळीं अस्तित्वात होतें यांत आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. अगदीं अलीकडेहि असा प्रकार प्रचारात होता असें आपणांस दिसून येतें.*

* S. K. Das—Economic History of Ancient India.

लेखनकला

हिंदुस्थानात हल्ली प्रचलित असलेल्या सर्व लिपि ब्राह्मी आणि खरोष्ठी यां-
पासून निघालेल्या आहेत. खरोष्ठीपासून निघालेल्या
हिंदी लिप्यांचे मूळ लिपि वायव्यसरहद्द प्रात व अफगाणिस्तान यात

चालू आहेत व ब्राह्मीपासून निघालेल्या सर्व हिंदुस्थानभर प्रचलित आहेत.
खरोष्ठी ही उजवीकडून डावीकडे लिहीत असत व ब्राह्मी ही डावीकडून
उजवीकडे लिहीत असत. पश्चिम आशियात इ. पू. ५०० पासून प्रचलित
असलेल्या अरोमेक लिपीपासून खरोष्ठी निघाली व हल्ली अफगाणिस्तानात
चालू असलेल्या लिपीचा जन्म देऊन इ. स. ४०० या काळात ती आपोआप
मध्म झाली. खरोष्ठीची मूळ लिपि अरोमेक ही सेमेटिक लिपीपासून निघालेली
होती. युरोपियन लिप्या फोनीशियन म्हणजे सेमेटिक लिपीपासून निघाल्या.
ब्राह्मी लिपि ही मूळ हिंदुस्थानातील नव्हे असे मत आजपर्यंत प्रचलित होते.
ब्राह्मी लिपि ही मूळ सेमेटिक लिपीपासून निघालेली आहे। इ. पू. ८०० या
काळात फोनीशियन व्यापार्यांनी मेसेपोटेमियाच्या मार्गे ब्राह्मी लिपि हिंदु-
स्थानात आणली, असा सिद्धांत आतापर्यंत ठाम झालेला होता. परंतु अर्वा-
चीन पुरातत्त्वशास्त्राच्या संशोधनाने ब्राह्मी लिपीच्या मूळासंपर्काचा हा
सिद्धांत आता मार्गे पडला आहे. मोहेंजो-दारो व हरप्पा येथील उत्खननांत
ब्राह्मिडियन लोकांची जी प्राचीन लिपि सापडली आहे, त्या लिपीचे दक्षिण
हिंदुस्थान, इलम, मुमेरिया, ईजिप्त आणि क्रीट येथील लिपींशी अतिशय
साम्य आहे. याच लिपीपासून ब्राह्मी लिपि निघाली. ब्राह्मिडियन लोकांचा
काल इ. पू. २००० वर्षे हा आहे. आद्य हिंदुस्थानात आले तेव्हा त्यांनी
लिपि शोधलेली नव्हती. पुढे ब्राह्मिडियन लोकांना त्यांनी आपल्यात मागील
करून घेतल्यानंतर त्यांचीच लिपि त्यांनी स्वीकारली.

‘मोहेंजो-दारो येथे सापडलेली लिपि व ब्राह्मी लिपि यांच्या लेखनांत
बरेच अंतर आहे. तेव्हा ब्राह्मी लिपि मोहेंजो-
दारोच्या लिपीपासून उत्पन्न झालेली आहे हे सिद्ध
होण्याच्या स्थाने या दोन लिपींमधील जोडणारा दुवा
आतापर्यंत सापडलेला नव्हता. परंतु व. लोचन-

प्रसाद यांचे व जी. गोपबंद्योपाध्याय यांच्या या निष्कर्षावरून ही उर्वर भूमि बळकट
आहे. विद्वानांच्या मते या निष्कर्षावरून हिंदुस्थानात या लिपीचा एक मुल्ल

हा लेख सापडलेला आहे. मोहेंजो-दारो येथील लिपि व ग्राप्ही लिपि यांच्या मधल्या कालातील लिपीत हा लेख लिहिलेला आहे. डॉ. काशीप्रसाद जयसवाल यांनी या लेखाचा काळ इ. पू. १५०० वर्षे हा ठरविला आहे * हिंदुस्थानात लेखनकलेचा उपयोग पाणिनीयाच्या कालात करण्यात येऊ

लेखनकलेचा उगम लागला हे प्रो. मॅन्सगुल्टर यांचे मत आता ओघा

नेच मागे पडले. तथापि लेखनकलेचा उपयोग व्यव

हारात केव्हापासून करण्यात येऊ लागला हे निश्चित समजण्यास मार्ग नाही. लेखनकलेचे मूळ सापडले तरी तिचा उपयोग ऋग्वेदकाळीं करित होते कीं नाही हे समजत नाही. ऋग्वेदावस्थेच्या पहावयाचे झाले तर, त्यावेळीं तिचा उपयोग करित होते असे वाटत नाही. कारण तशा प्रकारचे प्रमाण ऋग्वेदात उपलब्ध नाही. वेदमन हे गुरूकडूनच शिष्याने घ्यावयाचे असल्यामुळे लेखनाचा उपयोग या बाबतीत करण्यात आला नाही. हीच प्रवृत्ति दीर्घकाल पर्यंत टिकल्याने निदान धार्मिक वाङ्मयाचे बाबतीत तरी लेखनकलेचा उपयोग होऊन केला गेला नसावा. व्यवहारात लेखनकलेचा प्रवेश केव्हापासून झाला हे आज कोणीच सांगू शकणार नाही.

मनोरंजन

कर्मणुर्कोच्या साधनावेकीं द्यूत हे साधारण लोकांत प्रचारात होते. ऋ. १०.३४ हे द्यूतसूक्त प्रसिद्ध आहे द्यूतावक्त मनुष्याच्या मनोवृत्तीचे प्रदर्शन त्यात उत्कृष्ट झाले आहे—

(१) मोठे, उताराच्या प्रदेशात उत्पन्न होणारे, सरकणारे आणि खुळ

द्यूत

खुळणारे फासे मळा उन्नत करतात जागरण कर

विणारा विभीदक वनस्तीचा फासा मूजवान् पर्वता-

वर उत्पन्न झालेल्या सोमाप्रमाणें मळा अत्यंत आनंदित करते.

(२) माझ्या पत्नीने माझा कर्णीच विकार केला नाही ती माझावर कर्णीच मुद्द झाली नाही. उलट तिच्या मनात माझ्याबद्दल व माझ्या मित्राबद्दल कल्याणबुद्धि आहे. अशी जरा ती गुणवती होती, तरी एक या आक-
क्याला महत्त्व असलेल्या फाशाच्या नादानें गों विला घालून दिलें.

* Indian Antiquary, January 1933

* A. K. Sur-Indian Historical Quarterly, June 1933.

(३) माझी सासू माझा द्वेष करते. माझी बायको मला विचारीत नाही. घनाची याचना केली असतो मला कोणीच दाता भेटत नाही. म्हातान्या-घोज्याप्रमाणे मला जुगान्याला कोठूनही सुखाची आशा नाही.

(४) फांशांनी खेळतांना पणाला लावलेले द्रव्य जिकणारे परके लोक याच्या बायकोचा हात धरतात. याचे भाऊ आणि आईबाप म्हणतात, 'आम्ही याला ओळखीत नाहीं. याला बांधून घेऊन जा.'

(५) आणि जरी गी आपल्या मनाशी निश्चय केला की, आतां यापुढे फांशांनी खेळाययाचें नाही, य मित्रांपासून दूर रहावयाचें, तरी देखील फांशांचा आवाज कानांनी पडल्याबरोबर संकेतस्थानाकडे जाणाऱ्या व्यभिचारी स्त्रीप्रमाणे माझे पाय त्यांच्याकडे घांव येतात.

(६) सर्वांत श्रीमान् असलेल्या जुगान्याला भी जिंकून असें म्हणत इ। समेत शिरतो. प्रतिस्पर्ध्याच्या उत्साहपूर्वक खेळण्याने याची खेळण्याची उत्कंठा वाढत जाते.

(७) टोंकें असलेले हे फांसे हरलेल्या जुगान्याला संताप उत्पन्न करतात व त्याच्या कुटुंबाचा नाश करतात. जिकणाऱ्या जुगान्याला समृद्ध करतात. परंतु आक्षेपा अतिरेकामुळे पुनः खेळणाऱ्या त्या जुगान्याचें सर्वस्य हरण करून त्याचा नाशनाट करतात.

(८) नियमानें चालणाऱ्या सूर्याप्रमाणे जेव्हा फांशांचा संघ खेळत असतो. उग्र माणसाच्या रागालाहि ते जुमानत नाहीत. राजासुद्धां खेळतांना फांशांना नमस्कार करतो.

(९) फांसे सारखे उताणे आणि पालचे होत असतात. त्यांना स्वरतःला हात नसले तरी दुसऱ्यांच्या हातांना ते आपल्याकडे ओढून घेतात. फलकावर टाकलेले फांसे कौळ्याप्रमाणे आहेत. ते स्वतः शीत असले तरी दुसऱ्यांचीं अंतःकरणें जाळतात.

(१०) जुगान्याची विरह्य पत्नी एकटीच मुरत असते. आपला मुलगा वेढें भटकतो तें समजत नाही. म्हणून त्याची आईमुद्धा शोक करीत असते. हा स्वतः कर्जमाजारी झाल्यामुळे भीत असतो. परधनाची इच्छा करीत तो हिंमतो य रात्रीपा पत्क्यांच्या घरांत पडून असतो.

(११) दुसऱ्यांच्या बायका मुलानें नांदतांना पाहून व त्यांची सुंदर गृहे पाहून त्यांच्याशी स्वतःच्या पत्नीची आणि गृहाची तुलना मनांत उभी

राहिल्याने याला अतोनात दुःख होतें. परंतु सकाळ उजाडताच हा पुन फासे घेतो व रात्री घरात आश्रय न मिळाल्यामुळे बाहेरच विस्तृत पेटवून तेथे पडून रहातो.

(१२) हे फाशानो, तुमच्या गणाचा जो मुख्य असेल त्याला मी नमस्कार करतो. आता यापुढे जुगारामध्ये मी पैसा घालविणार नाही. मी माझ्या दहा अंगुलि उघडणा करतो मी खोटे सांगत नाही.

(१३) मला माननीय सवितुदेवतेने आज्ञा केली आहे की, फाशानो जुगार खेळू नको. शेती कर. सपत्नीचा उपभोग घे. त्यातच तुला गाई व स्त्री याची प्राप्ति होईल.

(१४) हे फाशानो, तुम्हीं आमच्याशी मैत्री करा. आम्हाला सुखी करा. आम्हावर भयंकर आघात करू नका. तुमचा राजा आमच्या शत्रूनेर जावो. आमचा शत्रु पिंगड वर्णाच्या तुमच्या बघनात तत्काळ पडो.

फाशाची सख्या ' निषचाश ' अशी सगण्यात आली आहे. प्रो. रोम आणि प्राप्तमान याचे मत वेगळे ही ती सख्या होय. प्रो. वेबर, क्षिमेर व लुडविग् यांच्या मताने पथरा ही सख्या तेथे अभिप्रेत आहे दीडशें हा त्या सख्येचा अर्थ आहे असे प्रो. ल्युडस म्हणतात. अगणित सख्या दाखविण्याकरिता तो शब्द योजलेला आहे असेहि त्यांचे मत आहे.

फासे खेळताना फसवेगिरीचा उपयोग करण्यात येई. धूर्त आणि कितव या शब्दाचा घृत खेळणारा असा अर्थ ऋग्वेदात आहे परंतु त्याच शब्दाना ठक असा अर्थ जो उत्तरकालीन वाङ्मयात प्राप्त झाला, त्याचे कारण हेच. चार फाशानीं खेळत असत असे दिसते. कारण चारानीं माग जाईल अशी सख्या गण्यासारखे फासे टाकण्याची इच्छा एका कितवाने व्यक्त केली आहे (ऋ. १.४१.९). विगीदक नावाच्या वृक्षाच्या फळाचे फासे केलेले असत.

रघाच्या शर्यती हे एक मनोरंजनाचे साधन असे (रघुसंग-

शर्यती, शिकार,
संगीत

ऋ.९.५३ २) शर्यत गाढण्याच्या टोकाला ' कार्मन् ' असे नाव आहे (ऋ ९.३६.१, ७४ ८) रघाच्या शर्यतीपासून दुहेरी कायदा होत असे. प्रेक्षकाची

करमणूक होऊन शिवाय युद्धाकरितां लागणारे रयकौशल्य सहज रीतीनें साम्य होत असे. आर्यलोक शिकारीलाहि जात असत. घनुष्यमाण, पिंजरे

ग्राणि जालीं यांचा या कार्मी ते उपयोग करीत असत. सिंहानां जाळ्यांत रकडीत असत. हरणानां खड्ड्यांत (ऋष्यंद) घरीत असत. हुकर पकडण्याकरितां कुठे सोडीत (ऋ. ७.५५.४). रेव्यांना बाण मारण्यांत येत. हत्ती माणसाळविण्यास सुरुवात झाली असावी. पक्षी जाळ्यांत घरीत. लोक एकत्र जमले असतां नृत्येहि होत असत. 'नृतू' असा शब्द ऋग्वेदांत आहे (ऋ. ५.५२.१२, ६.६३.५, ८.९२.३). अलंकार घातलेल्या व अभिनय करणाऱ्या नर्तकीप्रमाणें उषा प्रकट होते असे ऋ. १.९२.४ या मंत्रांत म्हटलें आहे. हंसण्यानाचण्याचा उल्लेख ऋ. १०.१८.३ यांतहि आला आहे. नृत्याचे वेळीं ह्राज घाजवीत असत (आघाटि-ऋ. १०.१४६.२). संगीत बरेंच प्रचारांत होतें आणि प्रगत झालेलें होतें. ऋग्वेदांनी रचना छंदोबद्ध आहे. यांतच तात्कालीन आर्यांची गानप्रियता व्यक्त होते. सप्तस्वर माहीत नव्हते. काही बांधेहि तयार करण्यांत आलीं होती. तंतुवाद्य, वायुवाद्य, व आघातवाद्य अस वाद्यांचे तीन प्रकार होते. दुंदुभि होते (ऋ. १.२८.५, ६.४७.२९, ३१). वेणु वीणा आणि कर्करि (२.४३.४) हीं हि बाघें प्रचारांत होती. नाळी (तुतारी ऋ. १०.१३५.७) व गर्गर (ऋ. ८.९९.९) हीं वाद्यांचीं नावें आहेत. गर्गर हें चर्मवाद्य होतें. प्रो. रोध आणि बोथालिक याच्या मते 'वाणीची' (ऋ. ५.७५.४) हें एक वाद्य होतें व पफुर (ऋ. १.११७.२१) हें दुदाच्या वेळीं वाजविण्याचें वायुवाद्य होतें. 'बाण' हें एक तंतुवाद्य होतें (ऋ. १०.३२.४).

ऋग्वेदकालीन सामाजिक स्थिति आतांपर्यंत वर्णिल्याप्रमाणें होती. तरका-

सारांश

लीन इतर संस्कृतींफळे पाहतां वैदिक संस्कृतीचा हा उच्च दर्जा आर्यांचा निःसंशय भूषणावद् आहे. 'ऋग्वेदा'चे खरें महत्त्व केवळ धाच्यावेतिहासदृष्ट्या नाही. मापाद्वारा आणि संस्कृतीचा इतिहास याच्या विद्यार्थ्याला भासणाऱ्या उणीया पूर्णपणें भरून काढण्याचें काम ऋग्वेद करतो. यात त्याचें खरें महत्त्व आहे. या वावर्तीत जगांतील कोणतेहि वाच्याय त्याची मोठेरी कस्त शकणार नाही. आणि या प्राचीनतम वाङ्मयीन अवशेषाचें काव्यदृष्ट्या महत्त्व जरी अतिशयोक्तिपूर्ण असे वर्णिलें गेलें असलें, तरी त्याचें ऐतिहासिक महत्त्व, आणि मानवजातीच्या इतिहासाच्या वावर्तीत त्यामुळें होणारें साहाय्य ही अद्वितीय आहेत. *

विभाग सहावा

उपसंहार

यजुर्वेदकाल

ऋग्वेदाचा उत्तरकाल आणि यजुर्वेदकाल यांच्यामध्ये थोडे अंतर आहे.

यजुर्वेदकालांत आर्यांची वसाति पूर्वेकडे वाढून

यजुर्वेदकाल

बंगालपर्यंत गेली होती. कुरुपांचालाचा प्रदेश हा

संस्कृतीचे केंद्र होता. धर्माचे पौराणिक दृष्ट्या स्वरूप

पालटले नव्हते. प्रजापतीला सर्वात ज्यास्त महत्त्व आले. विष्णुदेवतेचे महत्त्व ऋग्वेदकालाहून अधिक झाले. रुद्रदेवतेचे रूपांतर शिवदेवतेत झाले. द्राविडिय-नांची लिंगपूजा आर्यांमध्ये सार्वत्रिक झाली. कृष्ण यजुर्वेद व शुक्ल यजुर्वेद यांच्यामध्ये कालदृष्ट्या व संस्कृतिदृष्ट्या विशेष भेद नाही. तसेच सामवेदाला या दोन्ही दृष्टींनी स्वतंत्र अस्तित्व नाही. ऋग्वेदानंतर गायनान्या दृष्टीने सामवेदाची रचना करण्यांत आली. अप्सरांची संख्या यजुर्वेदांत वाढली. नागपूजा नवीन प्रचारांत आली. काही नवीन संस्कार उत्पन्न करण्यांत आले व काही धार्मिक कल्पनांत बदल झाला. धर्मदृष्ट्या मुख्य फरक म्हणजे देवता व यज्ञगान यांच्या संबंधातील होय. ऋग्वेदकालात देवतांची कृपा संपादन करण्याकरितां यज्ञ करण्यांत येई. यजुर्वेदांत यज्ञालाच जास्त महत्त्व मिळाले; त्याचे स्वरूप वाढले. यज्ञातील लहानसहान विधीसुद्धा बरोबर झाले पाहिजेत अशी समजूत झाली. यज्ञाच्या ठायी अशा प्रचंड शक्तीची कल्पना केली गेली की यज्ञ करणाऱ्या पुरोहितांच्या इच्छेप्रमाणे देवांनी बागलेंच पाहिजे. यांत्रिक पौरोहित्य (Mechanical Sacerdotalism) हा यजुर्वेदाचा धर्म होऊन बसला. शुक्रयजुर्वेदांत पुरुषमेघ सांगितला आहे. परंतु मागे सांगितल्याप्रमाणे त्यात मनुष्यांचा प्रत्यक्ष वप होत नसावा. ऋग्वेदकालाच्या उच्च संस्कृती. नंतर यजुर्वेदकालीन लोक शान्ती व शुश्रूषेचे आचरण करीत असतील अशी कल्पना करण्यांत नाही. पुरुषमेधान्या वर्णनानुसार यजुर्वेदकालीन उद्योगधंदे वाढल्याचे दिसून येते. तपासि चानुर्वर्ष तीव्र झाले नव्हते. अर्थात उन्नतार्तनांदे इतक्या स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते. ऐतिहासिक उद्देश यजुर्वेदांत बरेच आले

आहेत. अनायीशीं आतां युद्धप्रसंग नसल्याकारणानें युद्धवृत्ति जवळजवळ लुप्त झाली. यज्ञप्रधान धर्मप्रवृत्ति हीच यज्ञवेदांत प्रामुख्याने दृष्टीस पडते.

पुरुषमेधांत वाययाच्या वळीमध्ये चाराचा समावेश केलेला आहे. तेव्हां

त्या शब्दाला या कालांत कदाचित् अनैतिक अर्थ

इतर विशेष

प्राप्त झाला असणें शक्य आहे. ऋग्वेदकालांतील

युतांतील चार फांशांत आणखी एकाची भर पडली.

सर्वत्र शांततेचें वातावरण असल्यामुळे व उद्योगधंदे वाढल्यामुळे विलासी धृत्तीला जास्त वाढ मिळाली. त्याचबरोबर आर्थिक विषमताहि वाढू लागली. याजसनेयिसंहितेत (९.२२) राज्याभिषेक समारंभाचें वर्णन विस्तृत रीतीनें आले आहे.

अथर्ववेदकाल

१ ऋग्वेदांतील सूक्तांची सरमिसळ, प्राचीन देवतांचें स्वरूपांतर व त्यांचें

अद्वैतवादांत पर्यवसान, विचित्र देवतांची उत्पत्ति,

अथर्ववेदाचें स्वरूप नरकस्थानाला अनुमति, अनेक देवताऐवजीं सर्व

देवतांचा आणि निसर्गाचा प्रतिनिधि अशी एक देवता,

दुरुपयोगाकरितां तसेंच चांगल्या कारणाकरितां मंत्रतंत्र, ' जे माझा द्वेष करतात

व मी ज्यांचा द्वेष करतो ' त्यांच्या नाशकरितां मंत्र, संतति आणि दीर्घायुष्य

मिळण्याकरितां, दुष्ट आद्यूण्याचा नाश करण्याकरितां व विष आणि रोग

यांचें अपहरण करण्याकरितां मंत्रतंत्र, हुतावशेषाला देवत्व प्राप्त झाल्याकार-

णानें यज्ञयागाला मिळालेली मानाची पराकाष्ठा, सर्प, रोग, निद्रा, काल, तारे

यांचीं सूक्ते, पुरोहितांच्या शत्रूंना आमिशाप, अशा प्रकारचें अथर्ववेदाचें

सामान्य स्वरूप प्रथमदर्शनीच दिसतें. यापैकीं नवीन भाग किती आहे ? '

' मंत्रतंत्र, जादूटोणा, निर्जीव वस्तूंचीं सूक्ते, अद्वैतवादाचीं चिन्हे, यांचा

ऋग्वेदांत अभाव आहे असें नाही, परंतु अशा प्रकारचीं सूक्ते आणि त्याचें

ऋग्वेदाच्या सूक्तसंग्रहांतील स्थान यांवरून एकंदरीत मत असें घनतें कीं

गूढ ग्रंथाची ही पुरवणी आहे. उलटपक्षीं अथर्ववेदांतील सूक्ते वाचून असें

वाटतें कीं, ऋग्वेदांत जें गौण आहे तें अथर्ववेदांत प्रधान आहे. तथापि,

अथर्ववेदांतील मंत्रतंत्राचे प्रयोगच नव्हेत, तर तीं सूक्ते सुद्धा, अथर्ववेदाचें

संहितीकरण होण्यापूर्वी बराच काळ अस्तित्वांत असलीं पाहिजेत आणि जरी

अथर्ववेदाचें ऐतिहासिक स्थान ऋग्वेदानंतरचें आहे तरी, अथर्ववेदांतील

बराच भाग ऋग्वेदादिका जुना असला पाहिजे, असे अनेकदां सिद्ध करण्यांत आले आहे. मंत्रतंत्र इत्यादि धार्मिक विषय हलक्या दर्जाचा असल्यामुळे तो ऋग्वेदांतून शुद्धात गाळण्यांत आला असेहि सामान्यतः समजण्यांत येतें.*

ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यांच्या रचनेच्या मुळाशीं यज्ञयागाच्या विनि-
योगाचा हेतु नव्हता. यजुर्वेदाचा आणि सामवेदाचा
ऋग्वेद आणि अथर्ववेद संग्रह केवळ यज्ञाकरितांच करण्यांत आला. अथर्व-
यांचा संघर्ष संग्रहाचा वेदांत समावेश उशीरां झाला याचें कारण
त्याची रचना उशीरां झाली हें नव्हे, तर त्याचें

अंतर्गतस्वरूप हें होय. शांति, आशीर्वाद, आणि अभिशाप हा अथर्ववेदाचा हेतु होय. अथर्ववेदांत सर्व देवांचें कार्य राक्षसांचें हनन करणें हें आहे. अथर्ववेदकालांत आर्यांचा विस्तार पूर्वेस बराच झाला होता. ऋग्वेदांत मगधदेशाचा उल्लेख कीकट या नांवाने आला आहे. अथर्ववेदांत (५.१२.१४) मगध हें नांव अंगदेशाबरोबर आले आहे. बंगाल देशापर्यंत आर्य गेले होते. बाघाचा उल्लेख अथर्ववेदांत प्रथम आला आहे. उत्तर हिंदुस्थानापैकी फक्त बंगाल्यांतच बाघ होते. या कालांतील लोकांचा हचीर्ती पूर्ण परिचय झाला होता. हस्तिनीचा स्पष्ट उल्लेख आला आहे (९.१.१७). दक्षिणेकडेहि आर्य सरकत चालले होते. न्यग्रोध (बट) वृक्षाचा उल्लेख अथर्ववेदांत येतो. पूर्व आणि पश्चिम समुद्रापर्यंत आर्य या कालांत गेले होते. दोन्ही समुद्रांचा उल्लेख आढळतो. रुषे आणि लोखंड यांचें स्पष्ट ज्ञान झालें होतें. माशांचा उल्लेख अथर्ववेदांत वारंवार आलेला आहे.

शेतकीमध्ये सुधारणा झाली होती. नांगर मोठा आणि जड असा तयार करण्यांत आला होता (अथर्व. ३.१७). एका नांग-
राला चोवीस बैल जोडण्यांत येत. त्याचें टोंक

तीक्ष्ण करण्यांत आलें असून घरण्याची मूठ मऊ करण्यांत आली होती. पाटबंधान्याच्या पाण्याबरोबर छताचाहि उपयोग करण्यांत येई (३.१३). यव, गहू, उडीद, धाना, तिळ आणि लोखंड इतर धान्ये काढण्यांत येत. तिळाचें तेल काढण्यांत येई.

प्रातुन्याचा अनुष्ठाने उल्लेख वारंवार आला आहे. विवाहसंस्कार बहुतेक

ऋग्वेदाप्रमाणेंच होता. विवाहानंतर पत्नी एका दगडावर उभी राहून धुव-
तान्याकडे पहात म्हणत असे, 'हे धुवा, जसा तू आपल्या स्थानांत अढळ
आहेस, तशीच मी आपल्या पतिकुलांत स्थिर राहों.' सतीच्या चालीचा
स्पष्ट उल्लेख अथर्ववेदांत आहे (१८.३.१). तसेंच पुनर्विवाहालाहि पर-
वानगी देण्यांत आली आहे प्रेतसंस्कार दहनाचा असे. अथर्ववेद हा
आयुर्वेदाचा प्राचीनतम ग्रंथ आहे असें म्हटल्यास हरकत नाही. अनेक
प्रकारचे रोग व विषे व त्यांचीं निवारक औषधे यांचे वर्णन अथर्ववेदांत
पुष्कळ आले आहे.

ब्राह्मणकाल

यजुर्वेद आणि ब्राह्मणें यांच्या धर्मांत फारसा फरक नाही. ब्राह्मणग्रंथांत
देव तेच आहेत, परंतु त्यांचे जुने स्वरूप पालटले
आहे. ब्राह्मणवर्गाला देवत्व प्राप्त झाले. 'असुर'

शब्दाचा चांगला अर्थ जाऊन दुष्ट राक्षस हा त्याचा अर्थ दृढ झाला. यज्ञ-
चागात पशुबलि अद्यापिहि देण्यांत येत असे व दुताघशेष भक्षण करण्यांत
येई. बर्घात मांसाहार प्रचलित होता. यज्ञिय विधींचें कथात्मक विवरण,
इतिहासाचे शुद्धित भाग, तत्त्वज्ञानाचें स्पष्टीकरण व कांहीं असेबद्ध विषय
यांनीं ब्राह्मणग्रंथ बनले आहेत. मध्यदेश हा संस्कृतीचें केंद्र बनला, यजुर्वेद
आणि ब्राह्मणग्रंथ यांच्या केंद्रप्रदेशांत फारसा भेद नाही. ब्राह्मणकाळांत
आर्यांची वसति पुष्कळ वाढली.

पुष्कळसे लोक पूर्व आणि दक्षिण या भागाकडे गेले. शतपथब्राह्मणांतील
माठवविदेहाच्या कथेवरून त्याकाळीं लोक सदा-
जातिभेद तीव्र झाला नव्हता. नीरा नदी (गंडकी) ओलांडून पलीकडे विदेहांत
गेले होते, असें दिसते. पंजाबांत थोडे लोक राहिले. जे राहिले ते आपल्या
जुन्या धर्मास चिकटून राहिले; परंतु पंजाब सोडून पुढे पूर्वेस विस्तारलेल्या
लोकांच्या दृष्टीने हे भागासलेले ठरले. मुख्य वसति गंगावयुनांच्या तीरीं
होती. ग्रात्यस्तोमसंस्काराचा प्रारंभ येथे याच काळांत झाला. वेदांना
प्राचीन रत्नगोठार. समजण्यांत येऊन त्यांना अपौरुषेयत्व प्राप्त झाले. पर-
लोकांतील पापपुण्याची व पुनर्जन्माची कल्पना दृढ झाली (श. भा. १.५.३.
१४). वर्णभेद तीव्र झाले नव्हते असें कपश ऐलूपाच्या कथेवरून दिसून

येते (ऐ. प्रा. ८.१). ऋषींनी कवश घेलूपाळा यज्ञांत प्रवेश दिला नाही. तहानेने व्याकुळ होऊन तो मरावा म्हणून त्याला त्यांनी सरस्वतीच्या वाळवंटात हाकलून दिले. कवशांने चागले अध्ययन केले होते त्याने एक सूक्त (ऋ. १०.३०.१) म्हणून सरस्वतीला बोलावले. देवताची त्याच्यावर कृपा झाली हे जेव्हा ऋषींना समजले, तेव्हा त्यांना आपल्या क्षुद्रत्वाची जाणीव झाली. ते त्याला शरण गेले व ऋषि ही पदवी त्यांनी त्याला दिली. अशा प्रकारे जातिमेदांना अद्यापि तीव्र स्वरूप प्राप्त झालेले नव्हते. हळुप्या जातींतील मनुष्याने आपले उच्च कर्तृत्व सिद्ध केले असता त्याला घरच्या जातीत सामील होता येत असे ऐतरेयब्राह्मणाचा कर्ता म्हणून मानल्या गेलेल्या महीदास ऐतरेयाच्या कथेवरून हेच दिसून येते.

‘ मून सासण्याच्या समोर दिसत नसे (ऐ. प्रा. १३.११), सासरा आल्याबरोबर ती निघून जात असे. त्याच्या दृष्टी-क्रियांच्या बाबीरीति पासून दूर रहात असे. ही पद्धति आजपावेतो

चालत आलेली आहे. श्रियाचा प्रमाणातीत विनय समाजाच्या सर्व अवस्थांत दिसून येतो. महुपस्नीकत्वाची चाल या कालातहि होती (ऐ. प्रा. १२.१२, १५. १३); तथापि ऋग्वेदाप्रमाणे ती फक्त राजे आणि श्रीमंत लोक यांच्यापुरतीच मर्यादित होती. नीतिमत्तेची इयत्ता उच्च होती, हे प्रजापतीच्या कथेवरून (ऐ. प्रा. १३.९) दिसून येते; पत्नी आणि भगिनी यांच्या परस्परसंबंधाची कल्पना ऐ. प्रा. १३.१३ वरून येते. विधवा भगिनीला फारसे महत्त्व नसे. पत्नी ही घरांतील सर्वाधिकारी होती व तिच्या हाताखाली बहिणीला वागवणे लागे. ’

‘ सूर्य केव्हाहि उगवत नाही व मावळतहि नाही (ऐ. प्रा. १४.८) अशासारखे शास्त्रीय सिद्धांत ब्राह्मणग्रंथात तुरळक आढळतात. समुद्र आणि समुद्रयान याचे उल्लेख चारवार येतात. समुद्रावर जाणाऱ्या नावांचा स्पष्ट उल्लेख ऐ. प्रा. १७.७, ८ यामध्ये आला आहे. ’ *

‘ जमिनीवर वैयक्तिक मालकी होती. चाप विनंत असतानाच मुलामध्ये मालमत्तेची वाटणी करण्यात येई (ऐ. प्रा.). शेत कामाजिक विधेय व संबंध गावे सुद्धा बक्षीस दिल्याचे उल्लेख आहेत.

* Ashutosh Vishwas - Society & culture in Brahmana period. Annals of the B. O. R. I. Vol. XIII 1931-32.

राजा स्थानिक अधिकाऱ्यांमार्फत सत्ता चालवी. जनसमूहांच्या मुख्याला गांवचा पुढारी व्हावे लागे व सारावमुलीचें काम त्याच्यावर सोंपविलेलें असे. घान्यापैकीं तांदूळ हे रानटी व गांवसान असे दोन्ही प्रकारचे उपयोगांत आणीत. शेतकऱ्याला शेतांत नेहमीं खपावें लागे. उंदीर पेरलेलें बीं खात असत, व पक्षी आणि इतर प्राणी झाडाचे कोंब खाऊन टाकीत. अतिवर्षण आणि अवर्षण या दोहोंनींहि पिकांचा नाश होई. दुष्काळ पडत असत. काहीं गांवें दूधदुमत्याकरितां प्रसिद्ध होती. गाईचा दिवसांतून तीनदां चराव-यास नेत व त्यांची योग्य काळजी घेत असे ऐतरेय ब्राह्मणांवरून दिसून येतें (१.४.९.२). औद्योगिक जिवितांत पुष्कळ वाढ झाली होती. उद्योगांत अनेक विभाग पडले होते. कर्मकार (लोहार), कुलाल (कुंभार), गणक (ज्योतिषी), गोपाल, तक्षन् (सुतार), धैवर (कोळी), नापित (न्हावी), मलग (घोडी), वयितृ (विणकरी), सुराकार इत्यादि अनेक धंद्याईकांचे उल्लेख आढे आहेत. शुक्लयजुर्वेदांतच अनेक धंद्यांची वाढ झाली होती (अध्याय १६ व २०). विणण्याची कला वाढली होती. रंग देणें, नक्षीकाम, टोपल्या विणणें हीं कामें श्रिया करीत. श्रिया डोक्यावर काहींतरी बल बांधीत असत (ऐ. ब्रा. ६.१). शतपथब्राह्मणांत इंद्रपर्णीनें डोक्यावर पक्ष घेतल्याचा उल्लेख आहे. धातूचें ज्ञान वाढलें. शुक्लयजुर्वेदांत (१८.१०) सहा धातु सांगितल्या आहेत. वैयक्तिक आणि सामुदायिक हित साधण्याकरितां कामकऱ्यांचे संघ स्थापन झाले होते असें प्रो. रोथ व गेल्डनेर यांचें मत आहे. काहीं विद्वानांचा या मताला विरोध आहे. कारागिरांना विशेष हक्क होते. यज्ञाच्या वेदि, पाटमंघारे व सार्वजनिक इमारती बांधणाऱ्या कारागिरांना विशेष दर्जा होता. शेतांची लागवड व व्यापार हीं कामें जार्य स्वतः करीत नव्हते; दासांकडून तीं करवीत. समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेंतील मनुष्ययज्ञाचे जागीं अश्वमेध, रथाचे ठिकाणीं इतर प्राण्यांचा धलि व तदनंतर घान्यादिकांच्या आहुति असे यज्ञांचे कालदृष्ट्या प्रगतिपर स्वरूप ऐतरेय ब्राह्मणांत मान्य केलेलें आहे. वस्तूच्या किमतीपद्व होत असलेली घासाचीस या कालांतहि दिसून येते. एक पुरोहित यजमानाकरितां सोम विकत घेण्यास गेला असतां पांच वेळां विचारीपर्यंत सोमाची किंमत निश्चित झाली नाहीं (श. भा. ३.३.३.१-४). ' शातमान ' नांवाचे एक सोन्याचे नवीन नाणें या काळीं प्रचारांत होतें. (श. भा.) तैत्तिरीय संहितेंतहि ते उल्लेखित आढे पावरून

त्या कालांतहि तें प्रचलित असावें. 'शातमान' म्हणजे शंभर मान होत. 'मान' म्हणजे गुंज असें सायणाचार्य म्हणतात. प्रो. एग्लिंग यांनाहि तें मत स्वीकारलें आहे. 'मुपर्ण' नांवाचेंहि एक सुवर्णनाणें शतपथब्राह्मणांत व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आढळतें. तैत्तिरीय ब्राह्मणांतील हा उतारा तैत्तिरीय संहितेंतहि आहे. यावरून शातमान व मुपर्ण हीं नाणीं तैत्तिरीय-संहिताकाळींहि प्रचारांत असावीत. शतपथब्राह्मणाच्या शेवटच्या कांडात 'पाद' नांवाच्या नाण्याचाहि उल्लेख आला आहे. जनक राजानें यज्ञामध्ये एक हजार गाईच्या शिंगांना प्रत्येकीं दहा जसे पाद बांधविले व ब्राह्मणांपैकीं जो धेष्ठतम असेल त्यानें या गाई घेऊन जाव्यात असें सांगितलें. प्रो. रोय, घोयलिक आणि म्हाइस डेव्हिड्स यांच्या मतानें पाद म्हणजे विशिष्ट यजनाच्या सोन्याच्या तुकड्याचा चौथा हिस्सा होय. परंतु यावरून अशी कल्पना करावयाची काय? कीं यज्ञ चालू असतां, ब्राह्मणांची परीक्षा पाहण्याची कल्पना जनक राजाला सुचली व त्यानें त्याच क्षणीं सोन्याचे सारख्या यजनाचे बीस हजार तुकडे तयार करून घेतले? ही कल्पना हास्यास्पद आहे. उलटपक्षीं पाद या नाण्याचा उल्लेख पाणिनीनें आपल्या सूत्रांत केला आहे (५.१.३४). 'पाद' या शब्दाचा नाणें असा अर्थ घेतला तरच जनक राजाला कोणत्याहि वेळीं आपल्या खजिन्यांतून बीस हजार पाद काढून आणून गाईच्या शिंगांना बांधविणें शक्य होतें.

'कृष्णाल' या नाण्याचाहि उल्लेख तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आला आहे (१.३.६.७). तांबडी गुंज असा कृष्णाल या शब्दाचा अर्थ आहे. यावरून कृष्णाल म्हणजे तांबड्या गुंजेच्या वज्रनाइतक्या सोन्याचें नाणें असतें. काठक-संहितेंत (११.४) हिरण्यकृष्णाल असा प्रयोग आला आहे. मनुस्मृती-तहि कृष्णाल हें नाणें आहे. या कालातील संपत्ति सोने, रुपें, रत्ने, तांबें, लोखंड, शिसें, कपील, रथ, गारगा, घोडे, गाई, मुलाम, चरें आणि सुपीक जमिनी, अशा स्वरूपात होती. राजे लोकांनीं ब्राह्मणांना दिलेल्या दक्षिणा-वरून त्या काळच्या प्रचंड संपत्तीची कल्पना करता येते. †

सूत्रकाल

ब्राह्मणकालानंतरचा ठळक कालविभाग म्हणजे सूत्रकाल होय. या दोन

† S. K. Das—Economic History of Ancient India.

संस्कृतांची अधोगति

कालांत फार अंतर आहे. सूत्रकालांत आर्यांची
यसति बहुतेक उत्तरहिंदुस्थान व्यापून राहिली
होती. तथापि आर्यावर्ताचे शेवटचे भाग म्हणजे सिंधु, सौवीर, सुराष्ट्र,
अवन्ती, दक्षिणापथ, अंग व मगध या देशांत संकीर्णयोनि लोक रहात होते
व त्यामुळे या प्रदेशांच्या बाह्य मर्यादांमध्यें प्रवेश केल्यास शुद्ध होण्याकरितां
प्रायश्चित्त घ्यावें लागत असे. सूत्रकालात आचारधर्माची रचना दृढ झाली.
विवाहसंस्कारांत फारसा फरक झाला नाही. विवाहाचे सहा प्रकार होते,
पालविवाह रूढ झाले. स्त्रियांचा दर्जा कमी समजण्यात येऊं लागला. वेदा-
ध्ययनादि गोष्टी स्त्रियांना बंद झाल्या. स्त्री ही पुरुषाची केवळ परिचारिका
बनली. विवाह केलाच पाहिजे असें बंधन स्त्रियांवर आले. आंतरजातीय
विवाह मान्य होते, परंतु खालच्या जातीच्या पुरुषाला वरच्या जातीच्या
स्त्रीशीं विवाह करण्यास बंदी होती. चातुर्वर्ण्य व उपजाति यांचीं बंधनें दृढ
झालीं. थोडक्यात सांगायलाचें म्हणजे संस्कृत भाषेच्या अर्वाचीन स्वरूपा-
च्या कालविभागांतील धार्मिक व सांस्कृतिक परिस्थितीचें बीजारोपण सूत्र-
कालांत झालें.

सूची

अक्वेटियन, ३१
 अग्नि, १५, ११३
 अंगिरस, ९
 अयर्वन्, ९
 अदिति, ६३, १२१
 अन्न, ५२, ८५
 अयस्, १९
 अलिन, ८५
 अश्कानियन, ७६
 अश्मयुग, १५
 अश्विनौ, ११, ९८, ११८
 अश्विनी, ७७
 अँसीरियन, ३२
 अहुरमज्द, ६८, ७०, ११४
 आर्क्फेड्, ८४
 आरुयानसूक्त, १०३
 आर्प्रैमैन्नु, ७०
 आरपटे दा. ना., ४५
 आर्जिकीया, ७७
 आर्यन्, ५
 ऑस्ट्रिक, २७, ४७, ११५
 अजिथियन, ३१
 इंडो-इराणी, २४, ५१
 इंडो-जर्मनिक, ५
 इंडो-युरोपियन, ३, १६
 इंद, १०, ९६, ११२
 इपस्, ९, १००, १२०
 ऊर्पर, १४३
 ओपण, १६७
 ओस्टेनबर्ग, ९४, १०३, १५७
 ऊर्पर, १६७
 फाल्स्बेल, २८

कीकट, ७८
 कीय, ८०, ८२, ८७, १०२, ११५,
 १२७, १४१, १६०, १६४, १६९
 कुंटे म. मो., ७९
 कुंमा, ७७
 कुपीर, १६७
 केगी, ९३, १५०, १५९
 केल्डिक, ३, १२, १६
 क्वाथनियन, ७६
 कृष्णाल, १८३
 क्वापरोथ्, ५
 खाल्डिया, ३१
 यंग्, ७७
 गवामयन, ९
 गांगुली, १४२
 गायगेर, ५, ६, ७१, ७४
 गिस्सिट, ५३
 गेल्डनेर, ९३, १५०
 ग्रिभर्सन, ५२
 ग्रीक, ३, १२, १६
 गुडे कृष्णशास्त्री, १२१
 वकवर्ती अ. फ़. ८१
 चंद्रवंशीय, ५३
 चेदि, ७९
 जवत्साल, १७२
 जरुय, ५४
 जोन्स् सर गुड्डियम्, २
 जरुपुष्ट् १३, ५४, ६८
 जेद, ३, १२, २४
 डिळक ६, १३, ३४, ६१, ११६, ११८,
 १२१
 ट्यूटोनिक ३, १२, १६

दुर्बल, ५१, ८५

दलाल, ५०

दसम, ९

दस्यु, ५४

दानस्तुति, १०२

दाशराज युद्ध, ८५

दास डॉ. ए. पी., ६, १२, ६०, ७८,
१४३

दास एस्. के., १७० १८३

दीर्घतमस्, ९

दौ, १२०

द्राविडियन, २७, ४१, ४७

द्रुष्ट, ५२, ८६

नक्षत्र, ९

निष्क, १६९

पक्ष, ८५

पणि, १६९

पर्जन्य, १२२

पद्मणा, ७७

पस्त्यावत्, ८१

पाद, १८३

पावगी ना. भ. ६, ११५

पिशुनियन, ७६

पिबेल्, १३, १५०, १५१

पुत्र, ५२

पुण्ड, ११७

पृथिवी ४८, ११६

पृथिवी, ११०

प्रधान एस्. एन्., ७७

प्राणनाथ डॉ., ४२

फिलिप्स, १३४

फोलीशियन, ३२

५ बॅविलोनियन ३२

बागची डॉ. प्र. चं. २७

बोगाप्रफोई, ६८

बोपलिक, १२१, १४२

बोट्टेन्गेने, १२८

मौस्युग, १५

माहुई, २९

महाचार्य श्री. एस्, ५५

मलान, ८५

मृग, ९, ८५

मैकडोनेल, ६४, ७०, ८०, ८२, ८६,

९१, १२४, १४७ १६४, १६९,

मैक्स मुन्नर, ५, ५९, ८०, ८२, ८७,

१२१, १०७, १३०, १३४

मास्य, ८५

मना, ३३, ४३

मरुत् ११९

मरुहृष्टा, ७७

मार्शल सर जॉन, ३६

मिय, ११६

मिथ्युग, ३६

मूजवत्, ८१

मूर डॉ. जॉन, २३, ८८, १२१

मेडिटरेनियन, २८, ४०

मोहेजो-दारो, ३६

यदु, ५२

यंथ यॉमस्, ५

यथ, १२३, १३७

यसुना, ७७

याफोनी, ६१

वास्कु, ५५, ११०, ११७

वेंगेलिन, १३५

रेंपसन्, ५, ६, २८, ३०

रास्कु, २९

रिल्ले सर हर्वेट, २९, ५१

रु, ११

रैले डॉ. व्ही. जी, १११

रूप खोल्ले, ७२, ७९, ८४, ९३, ११४

१२१, १४२

रैटिन्, ३, १२, १६

रिंगपूजा, ४८, ५५

रर, ६८, १४५

रुण, ९७, ११३

रैलिस, १३२

रसिष्ठ, ८५

रडेल, ४४,

रॉरेन, ६

रिटरनिट्स, ४, ६०, ६१, ६४, ८८,

९५, १०४, १२७, १५०, १५८

रितस्ता, ७७

रिपादा, ७७

रिरोग्, ५

रिश्वामित्र, ८५

रिश्वास आशुतोष, १८१

रिष्णु, ११, ११७

रिपाणिन्, ८५

रैस वि. वि. ४४, ४६, ५२, ६४, ८५,

१२९

रार्थनावत, ८१

रारयू, ७८

रालमान, १८२

रिश, ८५

रिशदेव, ५५

रिशुदि, ७७

रेशेर, १७, ६०

रप्तसिधु, ७७

रमा, १६०

रमिति, १६०

ररकार सु. चं., १६७

ररह्यती, ६०, ७९

ररवित्, ११६

ररसानियन, ७६

ररायण, ५५, १८३

ररार्थन, ३२

ररिथियन, २९

ररिधु, ७७

ररदास, ८५

ररुपर्ण, १८३

ररुमेरियन, ३१-४२

ररुर, अतुलकुमार, ४८, १७२

ररुवास्तु, ७७

ररुर्य, ११६

ररुर्यवशीय, ५२

ररुमेरिक, ३२

ररुम, ८१, ११९, १४६

ररुतोका, १६७

ररुखन्दानिक, ३, १२, १६

ररुखामनियन, ७६

ररुम्सुरब्बी, ३२

ररुप्पा, ३६

ररुय डॉ. मार्टिन, ६८

ररुपकिन्स, ३५, ७८, ८२, ९०, १२३,

१७०

ररुन्ले, ५१

ररुन्, ३२

ररुमालय, ८१

ररुवित, १२

शुद्धिपत्र

१५५	शेर	अशुद्ध	शुद्ध
११	८	येतां	येत.
११	११	चत्वारिंश	चत्वारिंश्या
११	११	आधुनिका	आधुनिक
११	११	ताठ	ताठ
११	११	अभि	अपि
११	११	Hydraotes	Hydraotes
११	८	नरताच्या	नरताच्या
११	१०	क्षि	पुक्षि
११	१०	देशमानपद्धति	देशमानपद्धति
११	१०	आचारण्यात	आचारण्यात
११	१४	शक्तीचा	शक्तीची
११	१४	ल	पूल

वाचलेले किंवा उपयोजिलेले ग्रंथ

(Works Read or Consulted)

- (१) ऋग्वेद-संहिता (सायणभाष्यासहित) .
- (२) महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश-१ वेदविद्या, २ बुद्धपूर्वजगत्.
- (३) हिंदी-सुमेरी संस्कृती-दा. ना. जापटे.
- (४) ' गंगा ' मासिक-वेदांक (हिंदी) .
- (५) ' गंगा ' मासिक-पुरातत्त्वांक (हिंदी) .
- (६) History of Sanskrit Literature-Max Muller.
- (७) " " " " - Weber.
- (८) " " " " - Macdonell.
- (९) " " " " - Winternitz.
- (१०) " " " " - C. V. Valdyia.
- (११) Vedic India-Z. A. Ragozin.
- (१२) Ancient India-E. J. Rapson.
- (१३) Antiquities of India-L. D. Barnett.
- (१४) Ancient & Medieval India-Mrs. Maunng.
- (१५) Pre-Historic India-Panchanana Mitra.
- (१६) History of India-R. C. Dutt.
- (१७) History of India-V. S. Dalal.
- (१८) Cambridge History of India.
- (१९) History of the religion of Hindus-Dhirendranath Pal.
- (२०) Religions of India-E. W. Hopkins.
- (२१) Vicissitudes of Aryan Civilization-M. M. Kunte.
- (२२) Arctic Homo in The Vedas-B. G. Tilak.
- (२३) Orion-B. G. Tilak.
- (२४) Comparative grammar of Dravidian Languages-Caldwell.
- (२५) Ruling races of Pre-Historic Times-J. F. Hewitt.
- (२६) Evolution of Aryan-Ihering.
- (२७) Origin of the Aryans-I. Taylor.
- (२८) Indo-Aryan Mythology-Narayana Iyengar.
- (२९) Vedic Fathers of Geology-N. B. Pawgi
- (३०) Aryavartie Home and the Cradle of Humanity-N. B. Pawgi.

- (31) Civilizations of Eastern Iranians-W. Geiger.
- (32) Original Sanskrit Texts Vols. V-J. Muir.
- (33) Ashutosha Commemorative Vol. - Calcutta University
- (34) Bhandarkar Commemorative Vol.-B. O. R. I., Poona.
- (35) Carmichael Lectures-D. R. Bhandarkar.
- (36) Art of war in Ancient India-G. T. Dato.
- (37) Science of Language-Max Muller.
- (38) Biographies of words and Home of the Aryans-Max Muller.
- (39) Chips from a German Workshop-Max Muller.
- (40) Teachings of the Vedas-Maurice Phillips.
- (41) Oriental and Linguistic Studies-W. D. Whitney.
- (42) The Home of the Indo-Europeans-H. H. Bender.
- (43) Zend Avesta S. B. E.-Darmesteter.
- (44) Essys on Parsees-Marthin Haug.
- (45) Steps to Prophet Zoroaster-Pithawala.
- (46) Mazdaism in the light of Vishnuism-A. Govinda-charya Swamin.
- (47) Collected essays of Pandit A. Mahadeo Shastri.
- (48) Cosmology of Rgveda-H. W. Wallis.
- (49) Rgvedic India-A. C. Das.
- (50) Rgvedic Culture-A. C. Das.
- (51) Vedic Mythology-A. A. Macdonell.
- (52) Vedic Index of Names and Subjects-Macdonell & Keith.
- (53) Vedic Gods-V. G. Rele.
- (54) Religion of the Veda-M. Bloomfield.
- (55) Dravidian Elements in Indian Culture-G. Slater.
- (56) Indus Valley Civilization-Sir John Marshall.
- (57) Pre-Aryan and Pre-Dravidian India-P. C. Bagchi.
- (58) Chronology of Ancient India-S. N. Pradhan.
- (59) Economic History of Ancient India-S. K. Das.
- (60) Economic Conditions of Ancient India-J. N. Samaddar.
- (61) Economic Life and Progress in Ancient India-Narayan chandra Bandyopadhyaya.
- (१) हिंदी प्राच्यविद्या-परिचरिणी कृपांत.
- (२) प्राच्यविद्याविषयक निबन्धकालिका.